

Slovenska zemlja

Opis slovenskih pokrajin
v prirodoznanskem, statističkem, kulturnem in
zgodovinskem obziru.

I. del.
Poknežena grofija Goriška
in Gradiščanska.

V Ljubljani, 1893.

Izdala „Matica Slovenska“.

Tisk Katoliške Tiskarne.

Poknežena grofija
Goriška in Gradiščanska

Zgodovinski opis.

(12 podob.)

Spisal

S. Rutar,

c. kr. gimnazijalni profesor.

V Ljubljani, 1893.

Izdala „Matica Slovenska“.

Tisk Katoliške Tiskarne.

VII, a, 34.879, g

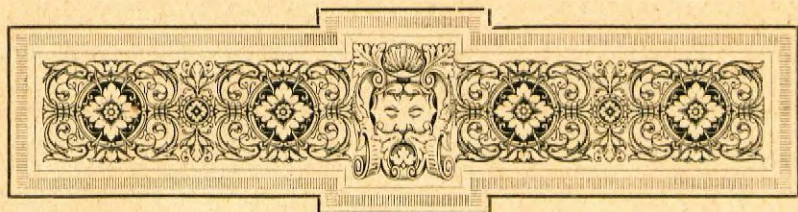
Za obnovo
Univerzitetne biblioteke
v Ljubljani

podaril

St. Taurig

dne

20/X 1944

I. Goriško do leta 1000 po Kr.

1. Najstarejša poročila o Goriškem.

Teško nam je zamisliti se v starodavno preteklost, dve do tri tisoč let nazaj. Takrat so imele dežele po srednji Evropi vse drugačno podobo in drugi ljudje so hodili po njih. Tudi Goriško je bilo v onih prastarih časih nekoliko drugače ustvarjeno in obljudeno, kakor dandanašnje. Kjer je zdaj furlanska nižina, bilo je enkrat samo morje. Ali silne povodnji so sprale zemljo in pesek z visokih gorá in poplavile to tvarino v morje. Tako so se počasi vzdigala morska tla in nastala je suha zemlja. Obala se je pomikala vedno bolj nazaj in sproti je rastla nižina. Grušč in najdebelejši prod so pustile reke hitro v znožiji gorá, drobni pesek in zemljato tvarino so pa zanesle bolj proti obali.

Jadransko morje ima to lastnost, da se njegova voda blizu severne obale (od Sočinega izliva do Benetek) giblje kakor reka v strugi. Ta morski tok zadržuje po vodah v morje zaneseno tvarino, da se mora blizu obale kopičiti. Tako nastanejo s časom podolgasti otoki — lidi imenovani —, sestavljeni iz samega peska na ilovičasti podlagi. Med lidi in pravim obrežjem ležeča voda (»lagune«) spreminja se vedno bolj v obmorska jezera, katera pa reke zopet napolnijo z novo tvarino in ja tako počasi spremené v suho zemljo. To preobrazovanje se še vedno ponavlja in furlanska nižina bi morala vedno naraščati proti morju, da bi se obala ravno tu počasi ne poniževala.

Nekdaj furlanske reke niso presihale ob lepem vremenu in se zgubljale v pesek, kakor zdaj. Zaradi gozdov po gorah bilo je veliko več mokrote in deževalo je bolj pogosto, redno. Zato se je omenjeno preobrazovanje hitrejše vršilo. Naše reke so pa takrat nekoliko drugače in drugodi tekle. Tu pa tam je bilo celo kako jezero, n. pr. v loški in bovški dolini, pri Tolminu in pri Renčah. Gotovo je tudi, da sta se srednja Soča in Vipava zgubljali v kraške jame pri Gabrijah. Pod zemljo sta sprejemali še druge vode in slednjič sta pritekli na dan

blizu morja kakor Timava. Ter in Nadiža sta pa drla pri Versi naravnost proti jugu in tekla po tisti strugi, ki služi sedaj rečici Terzo ali Natiso (kakor se pozneje imenuje).

Toda silni potresi in velike povodnji (n. pr. l. 586. po Kr.) pre naredili so vse to. Med Gabrijami in Timavo se je svet udril in tako je nastal globoki Dol. Podzemeljske jame so se zasule in Vipava je bila primorana s Sočo vred okoli Krasa teči. Počasi se jima pridruži še Ter z Nadižo in vsa ta voda si poišče novo strugo, po kateri je poprej tekla rečica Zdoba (Sdobba). Zato se dolnja Soča še dandanes imenuje Zdoba.

Tudi je bila naša dežela pred dve tisoč leti večinoma še z gozdi pokrita. Mogočni hrasti, kostanji in bukke so rastle po naših brdih in hribih, smreke in macesni pa po višjih gorah. V nižini in ob morji so delale širokolistne platane in zelene pinije hladno senco. Zaradi tolikih gozdov bili so naši kraji bolj hladni in vlažni, dež je pogostoma padal in suše neso poznali, pa tudi gostih povodenj ne. Podnebje je bilo bolj enakomerno, razlika med vročino in mrazom manjša. Zato niso vetri tolikokrat pihali, burja je bila manje strašna in toča se ni tako rada usipala, kakor dandanašnji.

Prvi ljudje, ki so po naših krajih živeli, niso bili tako izobraženi, kakor mi, nego prebivali so po jamah in oblačili se v živalske kože. Svoje orodje in pripravo so si izdelovali iz kosti in rogov, njih sekire in noži so bili zbrušeni kamni. Ker so jih divje zveri preveč nadlegovale, začeli so svoje hiše staviti na kolih sredi vodá in jezer. S kopnega so hodili v stanovanja po mostovih, katere so lahko nazaj potegnili, kedar so hoteli ubraniti se nadlegovalcev.

Sčasoma pa so ljudje napredovali. Izdelovali so ličnejše svoje orodje, gladili in brusili so bolj svoje kamnate sekire, začeli so se lepše oblačiti in obdajati se z lišpom iz pisanega, svetlega kamenja, ali iz školjk, zob itd. Delali so tudi že lonce in sklede iz ilovice. Počasi so začeli živati krotiti, domačo živino rediti, zemljo obdelavati in hiše tesati. Zdaj še le, ko so imeli stalen dom, zgubili so svojo divjost, postali so krotkejši, bolj prebrisani in znajdljivi: začeli so živeti, kakor se človeku spodobi. Takrat so spoznali, kako potrebne so jim kovine. S kamnato motiko niso mogli kopati, zato so začeli izdelovati svoje orodje iz broná (neke mešanice iz bakra in cina), in še pozneje iz železa.

Tudi prvi stanovalci na Goriškem so na ta način živeli in napredovali. Gotovo je, da so se ljudje prav zgodaj naselili po naših krajih. Goriška dežela leži ravno na meji vzhodne in zahodne Evrope ter se razteza tako pripravno med visokimi gorami in morjem, da so morala ljudstva že od nekdaj skozi njo potovati. Znano je tudi, da so se ljudje v starih časih najrajše

ustavljali blizu morja. Prva selišča so postavili ondi, kjer je voda najglobočje segala v kopni svet. In Jadransko morje se ravno v našo deželo steza najdalje, zato so se ljudje že prav zgodaj naselili na severnem koncu tega morja. Kar je torej naše grofije ob morji položene, tisti del je dobil najprej svoje naselnike. Od tod se je razširilo prebivalstvo ob rekah navzgor ter posedlo počasi ves ravni in brdasti svet.

Ali za onimi prvotnimi naselniki prišli so v naše kraje drugi, omikanejši z Balkanskega polotoka. Ti so prejšnje stanovce nekoliko pregnali, nekoliko pa potisnili v strmejšje in samotnejše kraje, kjer so se počasi pozgubili in utopili med novimi naselniki. Ti poslednji so bili velikega ilirskega plemena, sorodnega in podobnega sedanjim slovanskim narodom. Najimnitnejši rod Ilirov so bili Veneti in ti so se naselili po vsi beneški ravnini tjedoli do Padove. Po našem Goriškem (zlasti goratem delu) naselili so se ilirski Karni celo do Trsta. Njim so bili sosede na jugu Istri in na jugovzhodu Japidi (po Notranjskem), tudi ilirska rodova. Pozneje je bilo prišlo iz Galije (Francoskega) tudi nekoliko Galcev v naše kraje. Ilirsko pleme je bilo že precej izobraženo in zelo pridno. Veneti so redili lepe konje, Karni pa so izdelovali vsakovrstno orodje iz bronza, železa in jekla.

Najstarejši spomeniki na nekdanje prebivalce Goriškega segajo tisoč in več let pred začetek naše ère nazaj. V tej prastari dobi živeli so Ilirci po naših krajih in zato so jo učenjaki krstili za ilirsko dobo, ki se gledé starosti in sličnosti predmetov vjema s takoimenovano »hallstadtsko dobo«, ki je najbolj zastopana po avstrijskih alpskih deželah. Na jedno stran se dotikajo »ilirske starine« arhajiških predmetov grških, na drugo stran pa sezajo do etruščanskih izdelkov v srednji Italiji in tako popolnujejo vez med starogrškimi ter staroitalijanskimi proizvodi arhajične umetnosti. To nam je najboljši dokaz, da so tudi stari prebivalci občevali vedno vzajemno med seboj.—Tudi v poznejši laténski ali »gallski« dobi, ki se začne od l. 500. pr. Kr. naprej, obdržali so stari prebivalci svoje naselbine in so živeli z malimi spremembami po svojih prejšnjih običajih ter stanovali na svojih »gradiščih«, ki so se vlekla navadno v nepretrganem nizu, tako da se je z jednega do drugega videlo.

Obče je mnenje med učenjaki, da so stari prebivalci najpoprej stanovali po jamah ali pečinah. Na Goriškem je znanih že mnogo takih jam, v katerih se nahajajo sledovi prazgodovinskih ljudi in ostanki njih (večinoma) kamenitega orožja. Najvažnejše ostanke te vrste je našel dr. Marchesetti iz Trsta leta 1888. v Škocijanski jami pri Divači in pa v Pitini jami pri Gabrovici l. 1884., 1887. in 1890. On je preračunil, da so začeli ljudje bivati v Pitini jami že več nego dve tisoč let pred sedanjim

časom. V Terezijini jami pri Devinu našel je dr. Moser iz Trsta l. 1886. človeške ostanke v treh različno globokih pepelnih plasteh, ostanke prazgodovinskih bivalcev, kar dokazuje, da je ona večkrat služila ljudem kot bivališče. Tudi v jami Lašica, severno od nabrežinskega vijadukta, in v Rusi špilji blizu tam, našel je dr. Moser kamenito orodje. Dr. Marchesetti je pa zasledil veliko množino prazgodovinskih črepinj iz novokaméne dobe v Kovačevi jami pod cerkvico sv. Volarja (Hilarija) pri Robiču ob Nadiži.

Kedaj so stari prebivalci zapustili svoja podzemna bivališča in se preselili na zračna gradišča, to se ne dá povedati. Taka gradišča so stala na Goriškem — kolikor je dosedaj znano — na R t v i ž a h pri Rodiku, na G r a d i š č i blizu Divače, na T a b o r j i h pri Poviru in Sežani, na R e p n e m t a b o r u, na Volniku pri sv. Leonhardu, na G r a d i š č i pri Doberdobu, na S v. M i h a e l u med Štorjami in Kazljami, pri zaselku Gradinja vzhodno od Avberja, v Štanjelu, na G r a d i š č i nad Ajdovščino, pri Sv. Križi, pri Sv. Pavlu nad Gojačami, na goriškem Gradu, po mnogih holmih v Brdih, pri sv. Petru v Grgarji, na Mirišči pri Sv. Luciji, na Šenvidski gori, na G r a d i š č i pri Cerknem, pri Sv. Antonu nad Kobaridom, na griču Der in pri cerkvi sv. Volarja pri Robiču itd.

Blizu vsakega gradišča so bila tudi dotična grobišča, navadno v nižini pod holmom, kjer so pokopavali večinoma sežgane, včasih pa tudi cele mrličé. Nad njimi so nasipali cele »gomile«, v katerih je ležalo po 30—50 mrličev, ali pa so zagrebali njih ostanke v obzidane grobe, ali kar v priproste jame, katere so z lepimi skrilmi pokrivali. Mrliča so napravili kakor za svatovščino, dali so mu ves njegov nakras v grob ter v posebne lonce in zdelice tudi njim najbolj priljubljene jedi. Iz teh priložkov, zlasti pa iz orožja ter bronastih in lončenih posod se najbolj spozna življenje starodavnih prebivalcev po naših krajih.

Vendar pa so bila grobišča na Goriškem dosedaj le malo preiskana. Jedinó grobišče pri Sv. Luciji, na levem bregu Bače, je že skoro vse prekopano. Znano je to grobišče že od l. 1848. in župnik Tomaž Rutar († 1877.) nabral je bil mnogo starinskih predmetov. L. 1880. začel je bil razkopavati to grobišče dr. Bizzaro iz Gorice, pozneje pa dr. Szombathyi iz Dunaja in zlasti dr. Marchesetti iz Trsta, ki je sam odkopal na tem grobišči blizu 3000 grobov. Našel je tudi nova grobišča na Bači pri Idriji, na Slapu, zlasti pa pod Kobaridom, kjer je od l. 1888. — 1891. izkopal nad 1000 grobov. V gorenjesoški dolini znana so še prazgodovinska grobišča »Na gomilah« pri Starem selu in na Koritnici blizu Grahovega.

Malo časa po onem novem naseljenju so začeli obiskovati tuji kupci našo deželo. Ob izlivu staroslavne Timave je bil jako

pripraven kraj za kupčijo po suhem in po morji. Skozi Goriško sta peljali takrat dve glavni kupčijski poti: jedna iz vzhodne Evrope po Vipavski dolini v Italijo; druga važnejša pa od severa čez Predél k jadranskemu morju. Tretja pot je peljala od Timave po Krasu in Istri na Reko. Od polnočne strani, od Baltiškega morja dohajal je po predelski cesti dragoceni jantar, t. j. strjena drevesna smola, iz katere se dajo lepe stvari rezljati. Do petega stoletja pred Kr. spečalo se je veliko jantara

Devinski grad z razvalinami starega.

na Grško in v Malo Azijo. Poznejše je bil priljubljen zlasti po srednji Evropi, za rimskih cesarjev so cenili visoko ta predmet zlasti v Italiji. Iz bolj bližnjih dežel Norika in Panonije (t. j. sedanjega Koroškega, Štajerskega in Ogerskega) prihajali so na Goriško železni in jekleni izdelki, kože, divjačina, les itd. Vse to se je potem v Timavini luki naložilo na ladje in razvozilo dalje po morji na vse strani takrat bolj znanega sveta.

2. Goriško pod Rimljani.

Okoli slavnega Rima so bili ustanovili Latinci v starih časih imenitno kraljestvo. To državo so počasi razširili čez ves italijanski polotok in pozneje tudi zunaj njega po sosednih zemljah. Tako so se približali tudi našim krajem ter v svoji deželohlepnosti hoteli podjarmiti Venete, Karne in Istre. Lotili so se tega dela zelo previdno. Ukoreninili so se iz početka na malem prostoru in od tod so začeli širiti svojo moč na vse strani. Iz tega namena ustanovijo v naši deželi naselbino Akvilejo ali Oglej.

Leta 182. pred Kr. pride 3000 Latincev k dolnji Natisi (Nadiži). Kake štiri ure od njenega izliva navzgor se ustavijo, izkopljejo okroglo jamo, v katero vržejo prvencev od vsega, kar je rodila njih domovina, in zadnjič še vsak nekaj prsti, iz svojega rojstnega mesta prinese. Potem zaprežejo vola in kravo pred plug ter zarežejo globoko brazdo okoli tiste jame. S tem so bile zaznamovane mestne meje, in okoli brazde sezidali so pozneje mestno ozidje. Čez jamo potegnejo ravno črto od vzhoda proti zahodu in drugo od severa proti jugu: to so bile glavne ulice novega mesta. Potem so postavili nad mestnim središčem altarje svojim bogovom in darovavši jim raznih pridelkov polili so tla okoli in okoli z vinom. Pri tem posvečevanju videl je viši duhovnik od desne strani orla leteti. To je bilo dobro znamenje, in novemu mestu so dali ime po orlu (lat. akvila). Tako je nastala Akvileja, slavno mesto, ki se je pozneje imenovalo »drugi Rim«. Na čast svojemu orlovskemu imenu vzdignilo se je visoko in dospelo do velike slave. Kakor ropna ptica ugrabila in podjarmila je Akvileja vsa bližnja mesta, strahovala vse sosednje narode, branila vhod v lastno gnezdo, ter ovirala sovražna ljudstva, da neso mogla napadati Italije. Zato so rekali Akvileji »ključ do Italije«.

Akvileja ni bila torej le središče vse kupčije na severni strani Jadranskega morja, temveč zadobila si je tudi vojaško imenitnost. Iz tega dobro utrjenega mesta so premagali Rimljani vse narode tje gori do Dunave in od tod so jih držali v strahu in pokornosti, da se jim neso puntali. Najpreje dojde vrsta na Istre. Ti so slutili nevarnost, ki jim je pretila od Rimljanov, in se vzdignili proti Akvileji. Ali Rimljani so bili močnejši in potolčejo Istre popolnoma ob Timavi l. 180. Sedem let pozneje si podjarmijo Karne in zavzamejo tako vso goriško deželo. Ali l. 113. pred Kr. se vzdignejo tlačeni Karni zoper Rimljane. Bojevali so se hrabro, toda brez uspeha proti rimljanski sili in spretnosti pod vodstvom konzula Aemilija Scaura. Ali rajše, kakor bi svobodo zgubili in v sužnost prišli,

rajše pomorijo svoje žene in otroke, potem pa same sebe usmr-tijo (l. 107.).

Tako so postali Rimljani neomejeni gospodje v naših de-želah. Prvo, kar so storili, bilo je, da so vpeljali latinski jezik, latinske šege, navade in postave. Veliko Rimljanov se je naselilo po novo pridobljenih deželah. Ti in rimski vojaki raz-širili so ondi v kratkem času svojo vero in svoj jezik. Obdržali so sicer še vedno karnske bogove, med katerimi je bil najime-nitnejši Belen (Belin), bog solnca in luči, kateremu sta bila postavila cesarja Nerva (105) in Dijoklecijan (300) dve lepi sve-tišči. Ali razširili so zraven tudi češčenje grškega Herkula (kakor pogorskega duha, katerega je pozneje nadomestil sv. Da-nijel), egipčanske Izide (varhinje rudokopov) in perziškega Mitre (solnčnega Boga in človeškega odrešenika). Kdor je hotel kaj veljati in kaj doseči, moral je znati latinski. Kmalu je bilo vse prebivalstvo polatinčeno. Tudi našim krajem, goram in rekam dajali so latinska imena, ali pa vsaj latinske oblike, n. pr. Tullus (Triglav), Phlygades (Blegaš), Ocrā (Hrušica) itd.

Ne le vero in jezik, tudi o m i k o sploh so Rimljani širili po naših krajih. Hoteli so imeti veliko dobička od podjarmljenih dežel. To je bilo le tedaj mogoče, ako so skrbeli za povzdigo kupčije in rokodelstva. Zato so učili ljudi polja obdelovati, moč-virja sušiti, trte saditi, prstenino in opeko žgati itd. Pa tudi kraški hrasti so mikali Rimljane. Začeli so jih sekati in rabiti za stavbe ob morji, ali pa tesati ladje iz njih.

Najbolj pa so Rimljani skrbeli za naše c e s t e, da bi po-speševali kupčijo in hitrejšje razpošiljali vojake proti upornim ljudstvom. Popravili so pod J. Cezarjem in Avgustom starodavno cesto, ki je peljala iz Akvileje ob Nadiži čez Kobarid in Predél v severne dežele proti Dunaju. Ravno tako so zboljšali kraško in vipavsko cesto.* Poslednja je peljala pri Sovodnjem čez Sočo in dalje ob Vipavi čez Hrušico v staro E m o n o ali Ljubljano. Razun teh glavnih cest pa je bilo še veliko tovornih potov, ki so križali deželo na vse strani. Najvažnejši je bil oni iz Trsta čez Lokvo in Divačo proti Postojni, kakor tudi drugi ob Soči po Kanalu do sv. Lucije in dalje ob Bači čez Bukovo in Cerkno na Loko.

Ob cestah sezidali so Rimljani mala selišča, postaje in prenočišča. Navadno so izbrali taka mesta, kjer so imeli že Karni svoje naselbine, kakor pri K o r m i n u, sv. L u c i j i, A j d o v š č i n i in R o d i k u. V takih in enakih postajah so počivali in krepčali se trudni popotniki, kupci in uradniki. Tu so bila prenočišča, skladišča in hlevi; tu so dobivali vozovi pri-prego za strme klance; tu so ostajali vojaki, kedar so morali

*) Cesto med Villo Vicentino in Rudo imenovali so v srednjem veku •levata• (alta), zato imeni: S. Nicolo della Levada in S. Egidio in levata.

oditi v drug kraj, ali kedar so hiteli nad sovražnika. V mirnem času pa so vojaki sami ceste delali, mostove zidali, skalovje sekali in klance ravnali, ali pa zasipali močvirja.

Nasproti tem dobrotam morala so podjarmljena ljudstva mnogo trpeti od rimskega nasilstva. Rimljani so trdili, da je vsa premagana zemlja neomejena lastnina rimskega ljudstva, ali poznejše rimskih cesarjev. Zato so jo delili svojevolsko med uboge državljane, ali pa doslužene vojake in naselnike. Poprejšnji lastniki zemljišč postali so zdaj samo užitniki in najemniki. Cesarski namestniki so jim poviševali najemnino po svoji volji in je žulili do krvi. Kdor ni plačeval davka od zemljišča, moral ga je od trgovine, rokodelstva ali od glave. Razun tega so pobirali Rimljani še cestnino, mostnino in colnino. Poljedelci so dajali svoje pridelke (vino, žito, seno, slamo itd.), katere so pa redkokedaj v Rim pošiljali, nego vojakom in uradnikom po deželi delili. Podjarmljena ljudstva so morala dajati svoje sinove za rimsko vojsko, katera je bila silno velika in nenasitljiva. In vendar premaganci neso bili rimski državljani, nego samo podložni, ki se neso smeli z Rimljankami ženiti in neso mogli svojega premoženja voliti, komur drago. Ko je pa cesar Karakala vsem rimljanskim podložnikom državljanstvo podelil l. 213., tedaj so morali plačevati še velik davek o dedščinah in sporočilih.

Nasproti deželi je Akvileja zelo napredovala in v kratkem času narasla do velikega mesta. Zlasti cesar Avgust je mesto jako razširil in olupal. Uničil je Japide (l. 34.), koji so takrat Akvilejo nadlegovali, in dal sezidati okoli nje dvojen, močen zid, katerega je obdajal globok jarek. Ko je puntar Maksimin Akvilejo oblegal (aprila l. 238.), popravili so razpadle mestne zidine in prizidali so v naglici tudi mnogo stolpov okoli mesta. Avgust je živel več časa v Akvileji in tako tudi naslednji cesarji, zlasti Hadrijan in Sept. Severus, ki jo je povzdignil v prestolnico, dal zopet naslov *colonia*, sezidal *circus* in koval denar. Oni so sezidali v mestu svetle palače, visoke hrame bogovom (n. pr. Belenu, Solneu, Dobri boginji itd.), lepe vrte, složna kopališča, hladne studence, kamnate stebre in kipe itd. Vse stavbe so bile večinoma iz nabrežinskega mramorja. Akvileja je bila glavno mesto vse dežele od Padove do Reke in sedež cesarskega namestnika. Blizu njenega obrežja je bilo pristanišče za bojne ladje. Ob času največje mogočnosti štela je Akvileja blizu pol milijona prebivalcev in bila je jedno deveterih največjih mest starega sveta. Občina je bila urejena po vzgledu Rima, imela svoje duhovstvo in uradništvo ter »štiri može« kakor načelnike in vladalce.

Prebivalstvo akvilejsko je bilo pomešano iz ljudij vseh jezikov, stanov in premožnosti. Na severni strani je stanovalo

bolj ubožno ljudstvo, na južni strani pa bogatini. Ti so imeli svoje lepe hiše in letišča (vile) ob cesti, ki je držala iz Akvileje na jug proti morju, kjer je stal otok Grad. Rokodelci in obrtniki so bili združeni v lastne cehe, n. pr. mizarji, tesarji, sodarji, strugarji, kamnoseki, vozniki, barvarji, drvarji, starinarji itd. V Akvileji so kovali orožje in denar. Izdelovali so zlasti steklenino, lončenino, pisane tlake (mozaike), opeke in podobe iz mramorja. Sosednja ilirska ljudstva so prodajala v mesto živino, kože, železo, les, sužnike itd. V Akvileji pa so kupovala južno in prekmorsko blago, vino, olje, sol, sukno in razen lišp, orientalske dragocenosti (baržun).

Sredi te posvetne bliščobe zavnelo se je bilo tudi v Akvileji ponižno kristjanstvo. Mesto si je zadobilo še večjo in stalnejšo imenitnost s tem, da se je iz njega razširila sveta vera po gorenji Italiji in po Alpinskih deželah tje do Dunave. Po božno sporočilo pripoveduje, da je prišel že l. 46. po Kr. sveti evangelist Marko v Akvilejo. Tu je prebival štiri leta in oznanjal ljudem zveličavne nauke Kristove. Ljudstvo ga je rado poslušalo, ker v tistih spačenih časih hrepeneli so vsi ljudje po tolažbi in duševnem pokoju. In tako tolažbo je oznanjal sv. Marko, tak pokoj je obetal onim, ki bodo sv. vero sprejeli.

Ko je odšel sveti Marko v Rim, vzel je seboj imenitnega Oglejčana in svojega najzvestejšega poslušalca sv. Hermagora (Mohorja), in tega je postavil sv. Peter za škofa v Akvileji in vsej gorenji Italiji. Tako je bila Akvileja prva škofija za Rimom v zahodni Evropi. Sv. Mohor se je povrnil v svoje rojstno mesto in začel neutrudno oznanovati sv. vero. V Akvileji sami spreobrnil je nad 3000 ljudi, pa pridigoval je tudi v bližnji okolici in po deželi. Toda nova vera ni bila po volji rimskim mogotcem, sovražili so jo, ker je tolažila ubogo zatirano ljudstvo. Rimski cesarji so mislili, da so sami bogovi, in neso hoteli priznati višjega bitja nad seboj. Zato so preganjali vernike in zatirali Kristov nauk. Začeli so pri glavarju ter prijeli sv. Mohorja in njegovega pomočnika sv. Fortunata. Vrgli so ju v tamnico in mučili na vse načine, da bi ju prisilili k stari veri. Ker se je mestni glavar Sebast zbal, da bi se ljudstvo ne potegnilo za mučenika, dal ju je natihoma po noči umoriti.

Ali za prvimi mučenci so vstali drugi navdušeni ljudje in nadaljevali, kar je bil sv. Mohor začel. Med temi sta zlasti imenitna sv. Hilarij in njegov pomočnik sv. Tacijan, ki sta dandanes patrona goriške škofovske cerkve. Pa tudi ona dva sta morala potrditi s krvjo resnico oznanovanih naukov. Vladal je takrat rimsko cesarstvo mogočni in grozoviti cesar Dijoklecijan (284.—305.). On je zaukazal strašno preganjanje kristjanov po vsem svojem velikem cesarstvu. Tudi v Akvileji in njeni okolici tekla je kristjanska kri v potokih. Med prvimi žrtvami sta bila

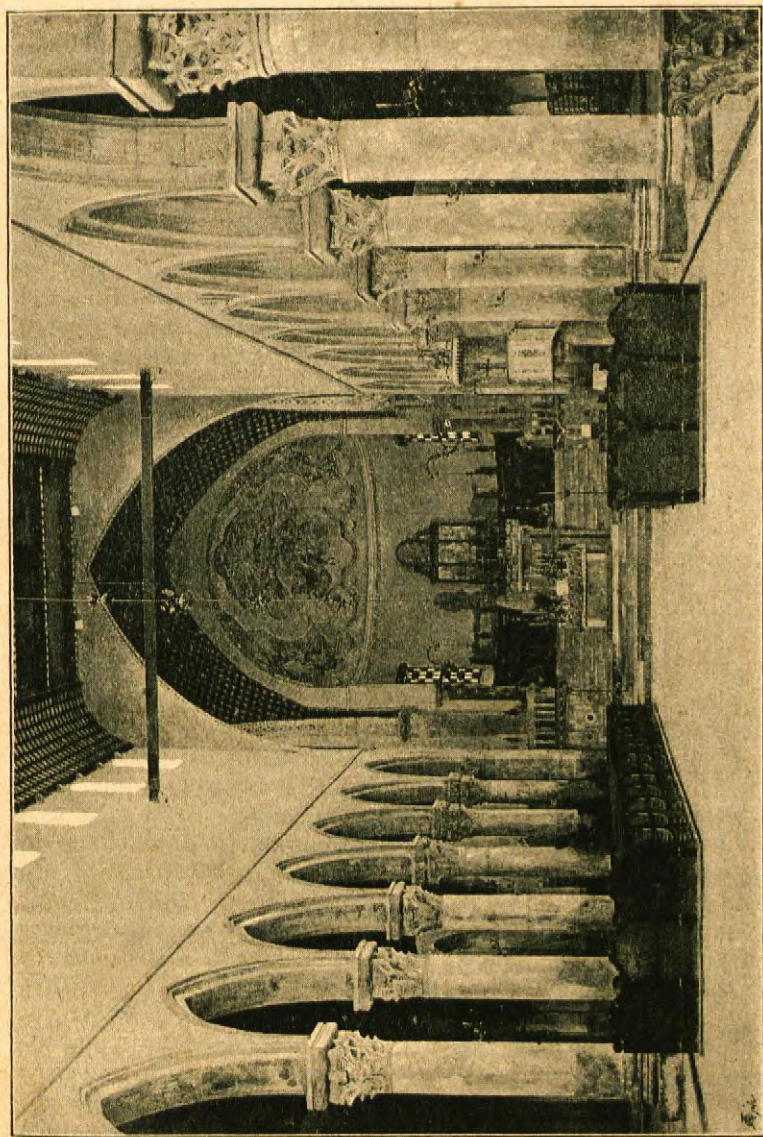
sv. Hilarij in Tacijan, katera so v ječi obglavili, da bi s svojim vzgledom ne spreobrnila še več ljudij. Ob istem času so usmrtili tudi druge znané mučenike. Sv. Kancjanu so odsekali glavo ondi, kjer se nahaja vas enakega imena. Sv. Justa, Oglejčana, so v Trstu s kamenjem obtežili in v morje vrgli.

Toda za tolikim preganjanjem zasijala je lepa zora sv. cerkvi. Cesar Konstantin oznani l. 311. s v o b o d o Kristovi veri in razglasi, naj velja samo ona po celi državi. S tem je malikovalstvo prenehalo, stari svet se je umaknil novemu. Konstantin je ljubil Akvilejo in dal sezidati v njej mnogo cerkvâ, kakor tudi drugodi po rimskem cesarstvu. V njegovem duhu si je prizadeval cesar Teodozij zatreti malikovalstvo. Zažugal je l. 389. s smrtno kaznijo vsem krivovercem in preganjal jih kakor upornike zoper deželnega in cerkvenega glavarja. Tedaj so obmolknila preročišča, sveti ogenj je ugasnil in poganski hrami so razpadli. Tudi v Akvileji so zanešenci razdrli mnogo lepih kipov in spomenikov. S tem je začelo razpadati slavno mesto.

Sveta vera se ni bila še dobro utrdila po naših krajih in že so jej pretile druge nevarnosti. Začelo je bilo takrat hudo vreti med vsemi vzhodnimi in severnimi ljudstvi. Stara bivališča so se jim zdela preslaba, želeli so si novih, boljših. Zato so vedno bolj silili proti jugu in zahodu, zlasti proti lepi Italiji. Od severne strani so pritiskala nemška ljudstva, od vzhodne pa hunska. Vsled tega je nastalo po naših deželah neprestano gibanje in pomikanje. Staroslavno rimsko cesarstvo je bilo v nevarnosti. Oslabelo je bilo tako, da ni moglo več svojih mej braniti. Tuji vojaki so služili za veliko plačilo v rimski vojski in ti so po svoji volji cesarje morili, postavljali in odstavljali.

Zadnji močni cesar je bil omenjeni Teodozij. Zoper njega se je vzdignil puntar Evgenij, ki je hotel zopet vpeljati staro malikovalstvo. Z mogočno vojsko podal se je nad Teodozija. Kakor večkrat poprej, prišlo je do odločilne bitke tudi zdaj na meji med vzhodom in zahodom, t. j. na Goriškem. V Vipavski dolini, blizu Ajdovščine, srečata in sprimeta se oba nasprotnika. Prvi dan je bil Teodozij premagan in tudi drugi dan mu je šlo trdo. Pa naenkrat potegne huda burja in začne pihati Evgenijevim vojakom ravno v obraz (bilo je v jeseni, 6. septembra l. 394.). Njih pušice so popadale na tla, predno so doletele sovražnika. Teodozijevim vojakom pa je pihala burja za hrbet in nosila njih pušice še bolj hitro v vrste upornikov. Zaradi velikega praha ni Evgenijeva vojska nič videla in se ni mogla dalje bojevati. Nastala je velika zmešnjava med njo, da jo je Teodozij v kratkem času potolkel do zadnjega moža; tudi Evgenij je bil ubit.

Po Teodozijevi smrti odprla se je zatvora v rimsko cesarstvo. Kakor bučele v panj, hiteli so narodi v Italijo. Prvi so

Notranjost akvilejske bazilike.

bilnemški Goti, ki so potolkli rimsko vojsko ob Timavi, in potem brez uspeha oblegali več časa Akvilejo (po leti 400.). Skoro

za njimi so prihruli azijski Huni, zelo divje in grdo ljudstvo, ki je noč in dan preživelo na svojih malih konjih. Kralj temu ljudstvu je bil grozoviti Atila, velik čokast mož, ki je sam sebe »šibo božjo« imenoval. L. 452. jo ureže s svojim ljudstvom iz ogerske nižine proti Akvileji. Kamor pride, pomori, požge in razdere vse. Kdor je mogel, bežal je pred to nevihto v visoke gore, v trdna mesta ali pa na bližnje otoke med plitvim obmorjem. Tako je nastalo mesto Grad, tako nekoliko pozneje slavne Benetke.

Atila pridere pred Akvilejo in jo začne oblegati. Mesto je bilo še vedno dobro utrjeno, čeravno so bili nekateri zidovi že oslabei. Za zidovi pa so se branili Oglejčani z vso navdušenostjo in obupnostjo. Obleganje je trajalo dolgo časa. Med tem so Huni stikali po bližnji in daljni okolici in vse pokončavali, kar jim je prišlo pred oči. Tri mesece so zastoj oblegali mesto. Huni so začeli mrmrati in terjati, naj jih Atila pelje naprej. In zares, kralj se je začel pripravljati na odhod. Ko pa jezdi nekoga jutra okoli mesta, zapazi tico čapljo, kako nosi svoje mladiče iz nekega stolpa v mestnem obzidju. Atila pokliče hitro svoje vojake in jim reče: »Glejte gotovo znamenje, da se bode mesto skoro udalo, ker ga že ptiči zapuščajo.« To je navdalo Hune z novim upanjem in naskočili so še bolj srdito mesto. In zdaj se posuje ravno tisti stolp, s katerega je bila čaplja odnesla svoje mladiče. Skozi te podrtine uderejo Huni v mesto, je oplenijo, zažgejo in razsujejo, ter pokopljejo več tisoč ljudij.

To je bil velik udarec za Akvilejo; morda bi se bila še vzdignila iz razvalin, ali spremenile so se okolnosti, katere so bile pogoj njenemu obstanku. Akvileja ni bila več središče cvetočih dežel in živahne kupčije. Okoli in okoli so jo obdajali divji, ropoželjni narodi. Miru in varnosti iskal si zastoj v njenem obzidju. Ljudje so se rajše vmikali na bolj zavarovane otoke. Zapuščeno mesto je začelo počasi razpadati. Vrhu tega se je začel svet ob morji vedno bolj poniževati in voda je silila vedno dalje v deželo. Kjer so bila preje rodovitna polja, naredilo se je počasi močvirje, zrak se je okužil in ljudje so zbežali. Tako je postala staroslavna Akvileja malo da ne revna vas. (*Gl. dodatek¹.*)

Za Huni so drla nemška ljudstva skozi našo deželo v Italijo. O grozopolnem času ljudskega preseljevanja piše sv. Hjeronim: »Kraji so ostali neobdelani, brez ljudij in živine, ter spremenili se v gozde in trnje. Z jedno besedo, vse je polno zdihovanja in joka, okoli in okoli se ne vidi drugega, nego strašno razsajanje smrti.« Brez števila ljudij je bilo odgnanih v sužnost. Osamljene žene so si poiskale druge može in sklenile nove zakone. Ali ko se je preseljevanje nekoliko pomirilo, vrnil se je marsikateri na svoj dom in zahteval svojo prejšnjo ženo nazaj. Na vprašanje oglejskega škofa Nicete odločil je papež Leon Veliki,

da se mora vsaka novo poročena žena povrniti k svojemu prvemu možu. Nekateri so bili v sužnosti prisiljeni k malikovalstvu ali k drugemu krstu. Takim je bila naložena primerna pokora in potem so jih zopet sprejeli v katoliško občestvo.

Nemške čete v Italiji odstavijo leta 476. cesarja in vničijo zahodno rimsko cesarstvo. Ali kmalu pridejo čez nje še močnejši vzhodni Goti. Njih kralj Teodorik Veliki prekorači tedaj močno narastlo Sočo (28. avgusta 489.) na skupaj zvezanih sodih in ustanovi v Italiji novo kraljestvo (l. 493.). Tudi naša dežela je bila pod njegovo oblastjo. Za tega modrega in previdnega kralja vladal je nekaj let mir. Pomandrani kraji so si nekoliko opomogli, mesta so se zopet povzdignila in kupčija je poiskala z nova svoja stara pota.

Ali to je trajalo le malo časa. L. 569. (marca meseca) prihruje še močnejši rod iz gorenje ogerske nižine, t. j. Langobardi. Po stari predélski cesti dospevši polastili so se najpoprej Čedadu in potem vse gorenje in srednje Italije. To novo deželo so si porazdelili med-se in hudo stiskali podjarmljeno ljudstvo. Zlasti Akvileja trpela je neizmerno, da ni mogla več prenašati udarcev tega grozovitega ljudstva. Mesto je vedno bolj propadalo in kamenje njegovih razvalin so porabljali za nove zgradbe. Patrijarh Paulinus je tožil koncem VIII. stoletja, da niso niti mrtvih pri miru pustili, nego sarkofage oropali. Pa vkljub svoji surovosti sprejeli so Langobardi v kratkem času jezik in šege od podjarmljenega ljudstva. Polatinčili so se tako popolnoma, da spominja samo še deželno ime Lombardija na nje.

Za Langobardi pridejo Slovenci v svojo sedanjo domovino (med leti 570. in 580.). Iz početka so stanovali na južnem Ruskem z drugimi slovanskimi rodovi. Od ondi so se počasi širili proti jugu in zahodu. Ob Dunavi navzgor prišli so v ogersko nižino in od todi so se pomikali za Savo, Dravo in Muro proti njenim izvirov. Tako so prišli Slovenci tudi na Goriško in sicer čez Kranjsko (v severnem delu grofije tudi čez Predél). Pa silili so še dalje, hoteli so celo v Italijo. Ali Langobardi so jim branili vhod in je večkrat nazaj potisnili. Vkljub temu naselilo se je mnogo Slovencev na Beneškem, zlasti po brdih nad Čedadom, pa tudi v ravnini ob Taljamentu. Prišli so tje doli po cesti, ki je peljala mimo Gradišča in Palmenove v Kodrojp. Na obeh straneh te ceste so postavili svoja selišča in začeli zemljo obdelovati. Tudi na desnem bregu Taljamenta so se bili naselili nekateri Slovenci. Ali zdaj nas spominjajo na nje le še slovenska imena vasij.

Enako so se naselili Slovenci v furlanski nižini na levi in desni omenjene ceste, n pr. v Gradišči, Versi, Topoljanu, Kravljem, St. Vidu, Višku, Jovancu itd. S Krasa so zavzeli severni del tržiške okolice, zlasti Ronke, Turjak, Kazlje in Vileš. Bolj

proti jugu pa so stanovali polatinčeni Oglejčani in iz njih so nastali današnji Furlani. Da v okolici tržiški in na Gradu drugače govoré, prihaja od todí, ker so bili tisti kraji dolgo časa pod beneško vlado. Zato je njih jezik »bizjaški«¹ italijanskemu podoben.

Tisti Slovenci, ki so stanovali na beneški strani, bili so podložni langobardskim vojvodam v Čedadu, vsi drugi pa so bili svobodni in samostojni. Živeli so v velikih družinah ali zadrukah pod lastnimi starejšinami. Več takih zadrug je obsegala županija ali župa. Župani so bili svetni načelniki in duhovni (župniki) ob jednom. Županije so vladale same sebe; le včasí, zlasti v nevarnostih in vojskah, združilo se je več županij in si izbralo svojega vojvodo. Mnogokrat so pa znali ti vojvode tudi v mirnem času ohraniti svojo oblast in ustanovili so tako dedna vojvodstva, n. pr. na Koroškem.

Slovenci so se najrajše pečali s poljedelstvom. Zato so posebno ljubili ravnino in še le, ko se je bilo ljudstvo že namnožilo, morali so se nekateri pomakniti v bolj gorate kraje. Taki so se poprijeli potem živinoreje. Tudi rokodelci so bili Slovenci za svoje domače potrebe. Držala se je pa cela zadruga in cela vas le enega rokodelstva. V jednom kraju so bili vsi čevljarji, v drugem lončarji, v tretjem rešetarji itd. Potrebovali pa niso mnogo, ker vsak se je smel posluževati priprave in posode, katero je imela njegova zadruga.

Slovence so obdajali okoli in okoli sovražni, ropateljní sosedje. Sila rodi silo in zato so se tudi Slovenci orožju privadili ter svojim sosedom tako povračali, kakor so jim ti posojevali. Največ so morali pretrpeti od divjih Avarov ali Obrov, ki so imeli svoje trdnjave v ogerski nižini. Zaradi njih grde postave imenovali so jih Slovenci tudi Pesjane ali Pesoglavce. Ob času žetve so udarili med Slovence in si naplenili toliko žita, kolikor so ga mogli odnesti, pa tudi drugih stvari, katere so našli in za-se potrebovali. Silili so tudi Slovence, da so jim morali ladje tesati na Dunavi, dalje v vojskah pomagati ali se za-nje bojevati proti Grkom, Langobardom in Bavarcem. Pa tudi na lastno roko so udarili Slovenci večkrat čez mejo v Italijo ali v grški del Istre.

Iz avarskega nasilstva rešil je bil Slovence mogočni kralj Samo. Pod njegovo modro vlado živeli so čez trideset let (627.—662.) v miru. Po Samovi smrti pa so se začeli z nova boji med Langobardi in Slovenci. Ti so še vedno silili v Italijo in Langobardi so jim to branili. Takrat so bili Slovenci tako mogočni in čislani, da so čedadski vojvode pri njih iskali pomoči in zavetja.

Leta 774. pa pride mogočni frankovski kralj Karol Veliki nad Langobarde in jih premaga popolnoma. Tako je prišel zmago-

viti kralj do meje Slovencev, in vsakdo je lahko sprevidel, da tudi njim ne bode prizanesel. Vrh tega pozval je tedanji oglejski patrijarh Paulin II. svojega dobrotnika kralja Karola, naj si podvrže Slovence z namenom, da jih pridobi za Kristovo vero, kakor poprej nemške Sase. Karol je hitro sprevidel, da je patrijarhov nasvet dober, in poslal l. 788. svojega sina Pipina nad Slovence. Ti se niso znali skupno braniti proti mogočnemu sovražniku. Po kratkem boju so bile posamezne čete premagane in razkropljene in l. 789. so bili vsi Slovenci podjarmljeni. Tako so zgubili svojo samostalnost in prišli pod veliko frankovsko-nemško kraljestvo.

To je bilo zelo pomenljivo za Slovence. Ob tem času spremenilo se je njih življenje popolnoma. Po nemških zakonih je bil kralj neomejen gospodar tiste zemlje, katero si je z mečem pribojeval. Razdelil jo je torej lahko po svoji glavi in daroval, komur je hotel, ne gledé na prejšnjega lastnika. Tako je delal Karol Veliki tudi z deželo Slovencev. Poslal je k nam nemških plemičev in grofov ter jim daroval vsakemu lep kos zemlje. Na njej so si pozidali ti tujci svoje gradove in začeli tlačiti nove podložnike. Tudi cerkvam in samostanom so darovali Karol in njegovi nasledniki po cele vasi in okraje.

Poprejšnji lastniki, slovenski kmetje in oglejski okoličani, zgubili so skoro vse pravice do svojega zemljišča. Iz svobodnih posestnikov nastali so zdaj le najemniki in užitniki. Zemljišča niso smeli nikomur prodati ali zapustiti. To pravico je imel novi gospod, nemški plemič ali cerkev, in v zadnji vrsti kralj sam. Najemniki so morali novemu lastniku rabotati in skoro robavati, po vrhu pa še desetino dajati od svojih pridelkov in svoje živine. Se ve, da so tudi nekateri imenitnejši Slovenci in Oglejčani obdržali svoja posestva in zadobili tiste pravice, kakor nemški plemiči, ako so se znali prikupiti nemškemu kralju.

Pa še bolj se je spremenilo življenje Slovencev vsled kristjanstva. Do takrat so bili še večinoma malikovalci. Častili so zlasti solnce, njegovo luč in svetlobo, ki oživljata vso prirodo in pospešujeta vse življenje. Po zimi slabeva solnčna gorkota in stari Slovenci so verovali, da so jo hudi duhovi začarali. Ko je na spomlad zopet rastla in močnejša postajala, veselili so se tega zeló in obhajali takrat svoje največje praznike. Zraven solnca častili so Slovenci še več drugih nižjih bogov, dobrih in zlih duhov.

Franki so z razširjevanjem svojega kraljestva ob enem pospeševali sveto vero. Kamer je segel njih meč, tja so poslali tudi duhovnike oznanjevat Kristov nauk. Tudi med Slovence napotijo svoje misijonarje, ali žal take, ki niso razumeli našega jezika! Slovenci so bili že po natori svojeglavni, tujim duhov-

nikom pa so še manj zaupali. Franki so jim odvzeli svobodo in zato niso marali za njih verske poslance. Ogerskim Slovincem sta pač oznanjala sveta brata Ciril in Metod Kristovo vero v domačem jeziku; ali do naših očetov ni segalo njih delovanje.

Le počasi torej so sprejemali Slovenci kristjanstvo, mnogo-krat so jih morali prisiliti k temu. Tudi niso bili nič kaj zadovoljni s tem, da so morali razun plemičem še cerkvam desetino plačevati. Previdni možje so svarili patrijarha Paulina, ki si je največ prizadeval pokristjaniti Slovence, naj bode gledé desetine kolikor mogoče prizanesljiv. Polagoma pa je ljudstvo sprevidelo, koliko dobrote in tolažbe mu ponuja Kristova vera. Pozneje so postali Slovenci prav goreči kristjani in slovenska pobožnost služi še dandanašnji drugim za vzgled.

Prva skrb Karola je bila urediti novo pridobljene dežele. Razdelil jih je v velike okrožne grofije in jim postavil kot vladarje in svoje namestnike okrožne grofe. Na Goriškem so bile štiri take grofije: oglejska, ki je obsegala vso furlansko nižino; solkanska, obsegajoča okrajno glavarstvo goriško z Ločnikom, vipavsko dolino in severni rob Krasa; zadnjič tolminska (vse Tolminsko z Bovškim in Idrijo) in Kras. Grofi so bili iz početka samo kraljevi uradniki in so vladali okrožja v njegovem imenu. Bili so ob jednom tudi sodniki in sodili ob določenem času ali v posebnih slučajih s pomočjo starejših pravoznancev o vseh pritožbah in prepirih svojih podložnikov, kakor tudi o vseh večjih civilnih in kazenskih prestopkih (n. pr. o dedništvu, lastninstvu in posestvu, o dolžnikih in robih; dalje o tajejnji, tatvini, ropanji, požiganji, uboju, nasilstvu itd.).

Goriško in Furlanija sta bili pod Karolom jedna dežela in sta se obe prištevali k Italiji. Tako je ostalo do l. 952. Takrat odloči nemški cesar Oton I., ki je bil tudi italijanski kralj, vso beneško deželo s Furlanskim in Goriškim od Italije ter jo pridruži vojvodini Koroški. Ta je obsegala v tistem času tudi Štajersko, Kranjsko in Istro, torej vse slovenske dežele. Vso Koroško pa je cesar priredil vojvodini bavarski. Toda že l. 976. je postala Koroška vojvodina samostojna ter obsegala tudi Beneško in slovenske dežele. Tako je ostala Goriška v zvezi s Koroško do l. 1001., 1028. in 1077. Istra pa, katerej je spadal ves gorenji Kras, pripadala je še do l. 1209. koroški vojvodini, potem pa oglejskemu patrijarhu (a grofija Istra, odcepljena l. 1112. od markgrofije, goriškim grofom).

II. Goriško pod akvilejskimi patrijarhi.

1. Patrijarška država in vlada.

Poglejmo zdaj v staro Akvilejo. Nasledniki sv. Mohorja in sv. Hilarija izvrševali so ondi višjo pastirsko oblast. Akvilejski škofi so bili zelo imenitni, ker je bila njih cerkev jedna najstarejših in ker jo je ustanovil sam evangelist sv. Marko. Zato so imeli ti škofi mnogo veljave in spoštovanja pri drugih cerkvenih glavarjih. Počasi so začeli imenovati se nadškofe, in Paulin I. († 569.) si je priložil tudi častni naslov patrijarh ali o č a k. To je bila velika čast za Akvilejo. Vsi gorenje-italijanski škofi so bili podložni njenemu patrijarhu.

Odkar je bil Atila Oglej razdejal, zlasti pa odkar so ga Langobardi nadlegovali, stanoval je patrijarh na otoku Grad. Takrat je bil nastal versk prepir (zaradi natore božjega sina) med patrijarhom in rimskim papežem. Več patrijarhov je sledilo zaporedoma, ki se neso hoteli udati papežu. Ko je bil l. 606. tak patrijarh umrl, ukazal je papež takega naslednika izvoliti, ki se bode podvrgel rimskim naukom. Tako se je tudi zgodilo. Ali Oglejčani neso bili zadovoljni s tem novim patrijarhom (na Gradu voljenim) in izberejo si drugega, ki se zopet ni hotel podvreči papežu. Od tistega časa bila sta dva patrijarha: jeden v Akvileji, a drugi na Gradu. (*Glej dodatek 2*)

Čeravno se je pozneje tudi oglejski patrijarh s papežem sprijaznil (l. 698.), vendar sta ostala še dalje dva patrijarha. Akvilejski je zapovedoval škofom po suhem, a grajski primorskim škofom v Istri in sploh ondi, kjer so bili Benečani gospodarji (n. pr. v severni Dalmaciji). Benetke so bile med tem zrastle in so zadobile počasi oblast nad vsemi primorskimi mesti po Beneškem, v Istri in Dalmaciji. Tudi Grad jim je bil podložen. Patrijarh se je pozneje (l. 1482.) preselil od tu v Benetke, kjer se še dandanašnji nahaja. Ravno tako ni hotel več stanovati akvilejski patrijarh v razpadajočem mestu. Podal se je l. 617. v Kormin, l. 737. v Čedad, pozneje v Videm, l. 1027. zopet v Akvilejo in l. 1236. za stalno v Videm.

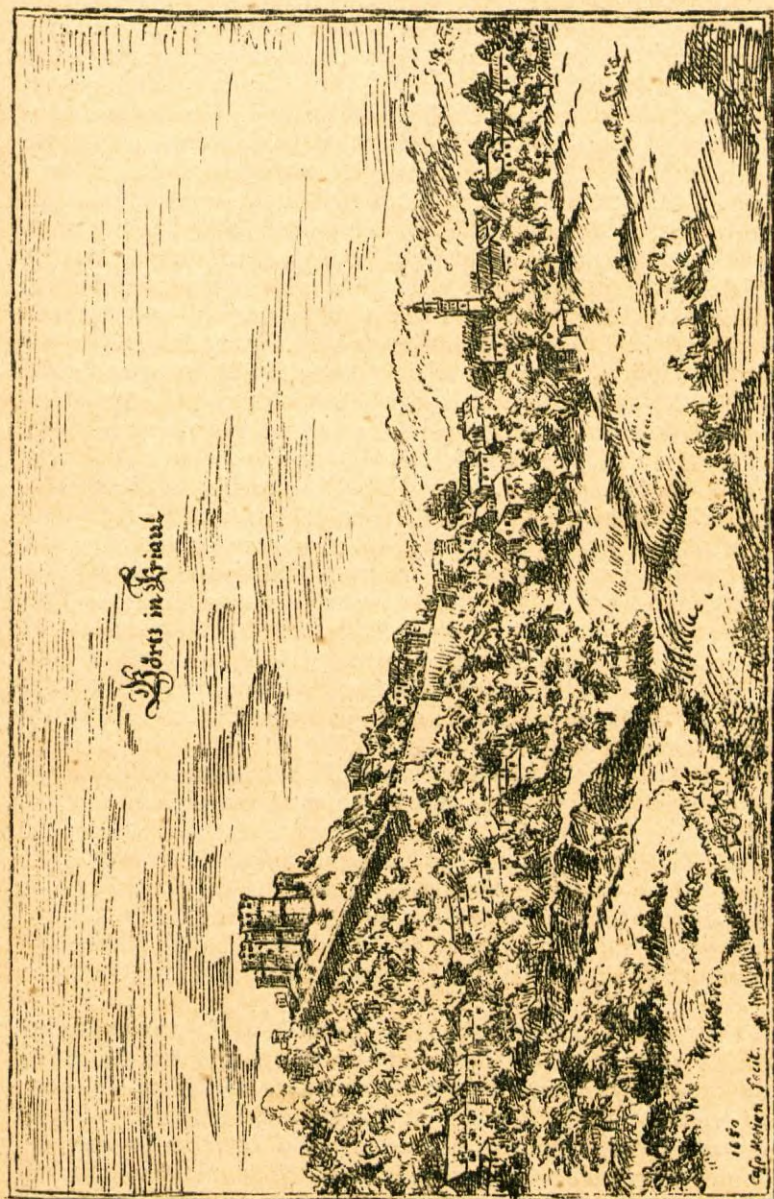
Akvilejska škofija je bila zelo obširna. Ko so se bili tudi Slovenci pokristjanili, obsegala je vso Kranjsko, južno Koroško in južno Štajersko. Karol Veliki je bil določil l. 811., naj bode Drava njena severna meja. Na Beneškem je spadalo vse Furlansko pod oglejsko škofijo in še nekaj župnij ob Plavi.

Višjo cerkveno oblast pa je imel patrijarh nad sedemnajstimi škofijami po Beneškem in Istri.

Akvilejska cerkev je imela nadalje za svoje potrebe mnogo zemljišč in posestev kot pravo lastnino. Kedar je umrl kak plemič ali bogatin, zapustil je del svojega premoženja cerkvi, da bi dosegel večni blagor svoji duši. Taki ljudje so navadno v svojem življenju ropali in plenili, kopičili krivico vrh krivice, a na smrtni postelji so se zbalii in hoteli spraviti se s cerkvijo po bogatih darovih. Grofi in knezi, ki so imeli kako posestvo blizu Akvileje, čedadski vojvode in langobardski kralji izročevali so akvilejski cerkvi večje ali manje kmetije, vasi in gradove. Zlasti odkar so proti l. 1000. konec sveta pričakovali in začeli v svete kraje potovati, množile so se take daritve cerkvi za dobre namene vedno bolj. Oskrbnik teh darovanih posestev je bil seveda patrijarh. On je užival dohodke od njih, določeval vsaki posamezni cerkvi ali pojedinemu samostanu njegov delež posebej. To je bilo podobno ustanovitvi »patrimonia« sv. Petra v Rimu.

Ko so nemški kralji naše dežele osvojili in zadobili pravico deliti jih po svoji volji, tedaj so podarili tudi oni patrijarhu mnogo posestev. Nemški vladarji so si prizadevali združiti Italijo s svojo državo in tako ustanoviti mogočno svetovno oblast, kakeršna je bila za časa rimskih cesarjev. Protivili so se Bizantinci. Da bi to lože dosegli, iskali so zaveznikov na meji Italije in spoznali, da je akvilejski patrijarh najpripravnější. Da bi se s tem sprijaznili, povzdigovali in odlikovali so ga pri vsaki priložnosti. Iz hvaležnosti so bili patrijarhi prijazni nemškim vladarjem, podpirali so mnogokrat njih namene in jim olajševali prehod v Italijo čez svoja posestva. Zato so pa cesarji vedno novih posestev darovali patrijarhom, zlasti po Furlanskem in v Istri.

Po takih darovanjih je bilo zasebno premoženje akvilejske cerkve silno narastlo. Poznejši patrijarhi (zlasti Ulrih II. in Bertold), ki so bili večinoma iz bogatih sosednih rodovin, pomnožili so ga po lastnih dedščinah in »duhovnih deležih« svojih sorodnikov. Na teh zasebnih posestvih zadobili so patrijarhi že zgodaj deželno gospostvo, neodvisno od grofov in vojvod. Cerkve so imele od nekdanj predpravico, da niso plačevale državi nikakega davka od svojih zemljišč, da so bile proste mitnine, smele tržne dneve urekati in krvavo (kriminalno) sodbo izrekati nad hlapci, koloni in osebnikarji. Tudi mnogo svobodnih ljudij je izročevalo svoja posestva cerkvi, da so tako postali njeni podložniki in prišli pod njeno sodstvo, ker so se bali zatiranja od strani posvetnih mogotecev. Karol Veliki je zapovedal, naj akvilejski podložniki vse, kar so bili poprej državi dolžni (desetino, pašnino, davek za preskrbovanje vojakov in njih konj), od zdaj naprej dajejo patrijarhu.

Pogled goriškega mesta v XVII. stoletji.

Dovolil je tudi, naj bodo patrijarhovi ljudje samo duhovskim sodnijam podložni in ne več svetnim. Zaradi takih predprav so se ljudje prav radi naseljevali na patrijarhova posestva. Tudi so cerkve in samostani ravnali lepše s svojimi podložniki, nego posvetni plemenitaži.

Karol Veliki je tudi izročil patrijarhu akvilejsko okolico ob reki Natisi in prekopu Anfora v popolno last s pravico ribariti, ploviti, mline zidati itd., kakor papežu rimsko okolico. Cesar Lotar je zapovedal l. 833., da »missi regis« ne smejo v patrijarhovini vršiti niti civilnega, niti kriminalnega sodstva in to je potrdil tudi kralj Karlman dné 8. marca 879. Kralj Berengar je podelil l. 921. patrijarhom grofovske in markgrofovske pravice na njih posestvih, a italijanska kralja Hugo in Lotar sta potrdila dné 17. oktobra 931. vse poprejšnje podelitve in predpravice, ravno tako tudi cesar Oto I. Že l. 944. je sklenil patrijarh kot deželni knez samostojno mir z Benečani in, ker se je oglejski kapitelj že v X. stoletji mešal v posvetne stvari, začela se je že tedaj razvijati posvetna oblast patrijarhova. Cesar Oto I. je potrdil dalje akvilejski cerkvi svobodo davka in podelil (l. 966.) vsem italijanskim škofom tiste pravice, katere so imeli poprej samo državni uradniki-grofje. Zato so smeli ne le svoje podložnike soditi, ampak tudi cela mesta in njih okolice. Vsled te postave je bil akvilejski patrijarh za svoje podložnike deželni knez. Nihče se ni smel vtikati v njegovo vladanje in nobenemu vojvodi ni bil odgovoren za ravnanje na svojih posestvih. Take pravice so naslednji cesarji patrijarhom večkrat potrjevali, zlasti pa Henrik II. dné 26. aprila 1020. v Bambergu.

Tako odlikovani patrijarh zadobil je kmalu veliko oblast po vsem Goriškem. Bilo je leta 1000. po Kristusovem rojstvu. Ljudje so se strašno bali tega leta, govorili so, da bode takrat konec sveta! Veliki potresi so razsajali malo časa poprej in prikazala se je bila tudi zvezda repatica. Vse to je imelo ljudstvo za gotovo znamenje, da je sodnji dan blizu. Začelo je torej pokoro delati, moliti in postiti se. Ali leto je minulo brez nevarnosti in vsi so zopet veselo dihalo ter mislili na posvetne opravke.

Takrat (28. aprila 1001.) podeli cesar Oton III. akvilejskemu patrijarhu Janezu IV. polovico gradu Solkan in kraja Gorica, ter polovico vse zemlje med Sočo, Vipavo, Devinom in gorskimi grebeni. Drugo polovico je daroval cesar nekoliko pozneje furlanskemu okrožnemu grofu Verihenu. Ta daritev je obsegala torej vso okrožno grofijo goriško. Ob istem času je moral cesar tudi tolminsko grofijo patrijarhu darovati, ker Janez IV. je prvi, katerega delovanje zasledujemo na Tolminskem. Tako je prišlo skoro vse naše Goriško v neposredno patrijarhovo oblast.

Njegova moč je od tedaj hitro naraščala. L. 1027. je nemški cesar očitno priznal, da je koroški vojvoda izgubil vso svojo oblast čez patrijarha in da je njegovo posestvo celoma ločeno od koroške vojvodine. Takrat je zadobil patrijarh, v znamenje svoje knežje oblasti, pravico kovati lasten denar s svojo podobo na njem. L. 1028. podeli cesar Konrad II. patrijarhu Poponu celi Kras (Carsia) z Vipavo, Postojno, Cerknico, Ložem in vsem predelom tjadoli do Reke. Patrijarh je potem v XII. stoletji izročil devinskemu gospodu Hugonu I. razven prave Deviščine še fare Tomaj, Senožeče, Trnovo in Košano. Središče teh predelov je bilo na Premu, in v tamošnjem gradu je bival glavlar devinskih gospodov. Tudi Prosek je spadal tedaj v cerkvenem in svetovnem obziru k Deviščini (pod vikarijat Zgornik).

In še večja čast je doletela oglejsko cerkev. Cesar Henrik IV. podeli namreč l. 1077. patrijarhu Sighardu »grofijo furlansko«, kateri pridruži tudi Ločnik in od njega odvisna Brda. Dalje mu podeli čast vojvode na Furlanskem (in Goriškem), ali tega naslova se ni nikoli posluževal.

Tako je postal patrijarh deželni knez čez vso zemljo od Livnice in Plave do Nanosa, torej tudi čez ona posestva, ki niso bila njegova neposredna lastnina. Dosegel je najvišjo svetovno oblast za cesarjem. Samo njemu je bil pokorščino dolžen kot svojemu najvišjemu gospodu. Oproščen je bil vseh plačevanj in vseh vojaških dolžnostij. Vse dohodke, katere je poprej cesar dobival s Furlanskega, užival je sedaj patrijarh, n. pr. colnino, mitnino, globe, davek od lova, ribarenja itd. Na cesarja ga ni vezalo drugo, nego osebna zvestoba in spoštovanje. Vsakemu novemu cesarju se je moral pokloniti, ali osebno le tedaj, kedar je po Italiji potoval, drugače je zadostovalo, da je patrijarh le svojega pooblaščenca na Nemško poslal.

Tudi Kranjsko in istrsko mejno grofijo je bil podelil cesar patrijarhu Sighardu. Pa ko je ta še tistega leta (1077.) umrl, odvezel je cesar ti dve grofiji akvilejskim patrijarhom. Kranjsko jim je podelil zopet l. 1093, Istro pa so dobili znova l. 1209 in stalno še-le 1228.

Tako so bili patrijarhi mogočni cerkveni in deželni oblastniki. Kot višji škofi bili so prvi za papežem; smeli so pri cerkvenih zborih sedeti na njegovi desnici. Novoizvoljenega patrijarha spremili so z veliko slavnostjo v Akvilejo. Tu so ga peljali v starodavno cerkev ter mu podelili cerkveno oblast in vlado. Pa še le, ko je od papeža dobil palij (dragocen plašč, znamenje škofovske oblasti), sprejel je svojo popolno oblast nad drugimi škofi in smel tudi cerkvene dohodke svojevoljno obračati. Tedaj še-le se je smel podati v Čedad, staro glavno mesto Furlanskega, in prevzeti ondi svetno vlado. Z vsem veličastvom je jezdil tja. Mnogo plemičev in služabnikov ga je spremljalo.

Na mestnih vratih ga sprejme veljaven plemič in nosi pred njim goli meč po mestu. V stolni cerkvi mu izročé veliki meč, s katerim zamahne na vse štiri strani sveta in potem ga vtakne v svilnate nožnice. Na to pristopijo vsi kanoniki, plemiči in dvorniki, poklonijo se patrijarhu in mu prisežejo zvestobo na sveto evangelije. Obljubivši še cesarju pokornost in zvestobo, bil je patrijarh deželni knez in vojvoda. O prazniku sv. Mohorja prišli so potem njemu podložni škofje in opatje v Akvilejo ter se mu poklonili.

Nekatera izmed obširnih posestev oglejske cerkve oskrboval je patrijarh sam po svojih uradnikih. Na vsakem posestvu je bil navadno le jeden tak oskrbnik, kateri je pazil na obdelovanje zemlje, pobiral desetino in globo ter sodil v manjših rečeh. Gledé sodstva nadzoroval ga je gradnik ali grajski varuh, ki je bil prav za prav okrajni sodnik. Taka oskrbništva (*»gastaldije«*) so bila v Ajelu (*glej dodatek* ³), Fiumicelu, Saciletu, Moši, Neboli itd. — Navadno pa je patrijarh svoja posestva zopet porazdelil med cerkve, samostane ter višje in nižje plemiče, naj uživajo njihove dohodke. Tako je daroval patrijarh Janez IV. vso cerkveno desetino po Tolminskem in Bovškem čedadskemu kapitelju. Veliko vasi po vsem Goriškem moralo je desetino plačevati rosáčkemu samostanu in tako sta imela tudi belinjski ter monasterski samostan svoje odmenjene vasi. Te podelitve pa navadno niso bile dedne: patrijarh jih je lahko preklical in drugače ukrenil ž njimi. Zlasti posestva, katera so plemiči dobili, pripadla so zopet patrijarhu, iz početka po smrti obdarovanca, pozneje, ko je njegov moški rod izmrl, vselej pa, če je bil nezvest ali patrijarhu nepokoren.

Patrijarh je imel na svojem posestvu mnogo gradov, kateri so mu bili darovani od različnih strani. Tudi sam je dal mnogo takih gradov sezidati v X. stoletji. Take gradove z njih okolico (navadno do treh kilometrov) dajal je patrijarh plemičem in grofom v užitek. Zato so pa bili zavezani stanovati v gradovih, popravljati jih in braniti pred sovražnikom. Skrbeti so morali dalje za obdelovanje zemljišča, ki je spadalo k tistemu gradu. Smeli so izvrševati v patrijarhovem imenu nižje sodstvo nad podložnimi kmeti v čisto posvetnih in tudi mešanih (cerkveno-posvetnih) pravdah. Na tak način obdarovani plemiči bili so osebno od patrijarha odvisni, bili so njegovi varvanci ali vazali. Patrijarhu niso navadno nič dajali od dohodkov izročenelega grada, ali morali so mu pokorni in zvesti biti in ob času splošne vojske poslati na pomoč določeno število vojakov z lokom in sulico.

Če je bilo posestvo veliko, razdelili so je vazali lahko še dalje in darovali posamezne kose nižjim plemičem ali svobodnim ljudem, in sicer s takimi dolžnostmi, kakoršne so morali sami spolnovati nasproti patrijarbu. Tako je imelo jedno posestvo

mnogokrat zelo veliko užitnikov. Temu primerna bila je cela vrsta varvancev in vazalov, tako da je večina prebivalstva samo posredno slušala vladarja. Nahajali so se tudi vazali, koji so imeli le slučajne dolžnosti, n. pr. svojega varuha rešiti iz jetništva. Tako so bili štajerski vojvode (in njih nasledniki avstrijski vladarji) zavezani osvoboditi patrijarha, kaderkoli bi ga kdo ujel in zaprl, in to so tudi izvrševali (n. pr. l. 1150., l. 1267.)

Posebna vrsta plemenitih vazalov je bila tista, ki je morala za užitek posestev opravljati kako službo na patrijarhovem dvoru. Vladarji imajo namreč navado, da se obdajajo z dvorniki, t. j. plemiči, ki o posebnih priložnostih slavnost povišujejo in vladarsko dostojanstvo povzdigajo. Tudi patrijarhi so imeli take dvornike. V prvo vrsto so spadali drugi samostojni vladarji (n. pr. vojvode štajerski, potem njih nasledniki Babenberžani, Otokar Češki in Habsburžani). Ti so imeli nekaj feudov od oglejskih patrijarhov, bili so njih točaji in imeli dolžnost patrijarha osvoboditi, kaderkoli bi ga bil kdo ujel. To je tudi storil štajerski markgrof Otokar l. 1150. in kralj Otokar l. 1267.

Omenjeni vladarji so imeli v patrijarhovini svoje posestvo *Pordenone* in so bili zaradi tega odvisni od patrijarha. Kot znamenje te odvisnosti pošiljali so mu vsako leto po dva jastreba. Ti in drugi najimenitnejši knezi so imeli tudi pravico opravljati štiri *dvorne službe*, t. j. varovati patrijarhove sobe in zaklade (dedni kamorniki); pregledovati vinske kleti in natakati prvo kupico pri gostijah (dedni točaji); nadzorovati konjske hleve in nositi prapor pred vojsko (dedni maršali); ter zadnjič nadzorovati kuhinjo, namizno posodo in ponujati prvo jed pri kosilu (dedni stolnik).

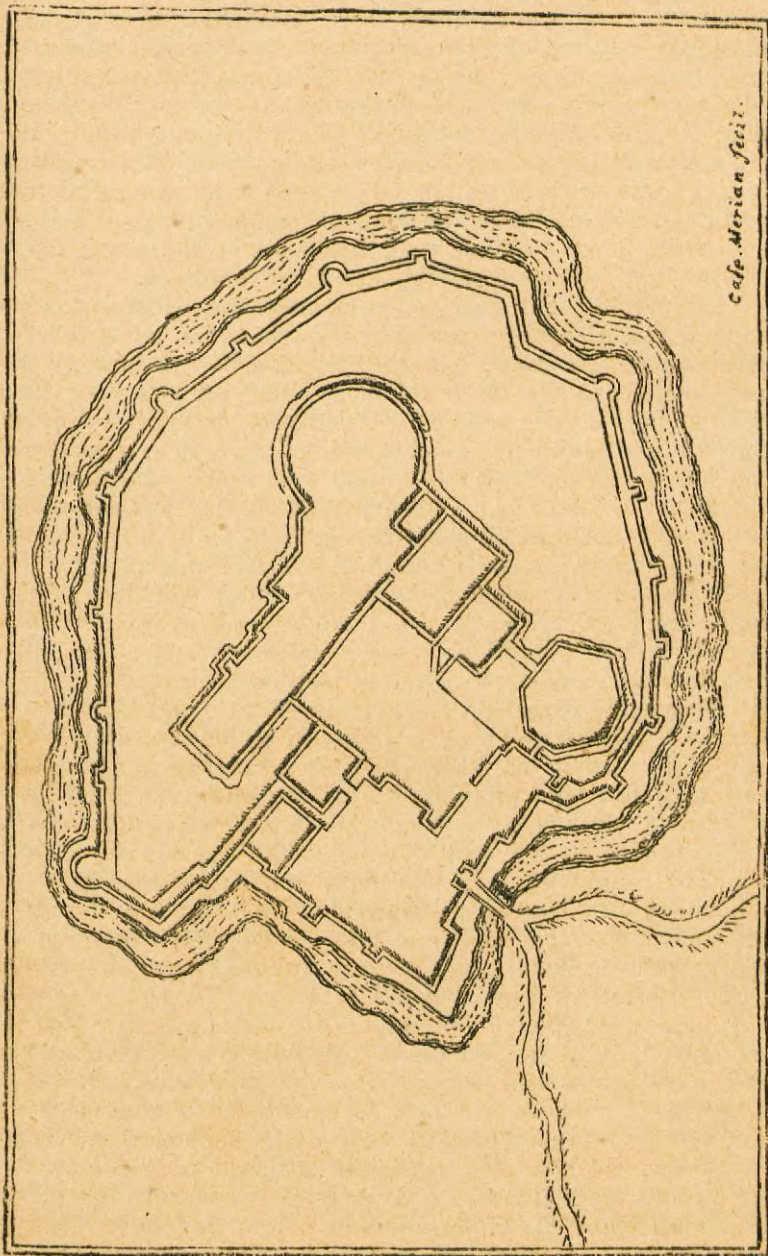
Slednjič je imel patrijarh tudi niže služabnike (*ministere jale*), navadno plemenitega rodu, ki so morali vsled darovanja posestva skrbeti za patrijarhovo hrano in vsakdanje potrebe, n. pr. za kuhinjo na potovanji, za kruh, mleko, perilo, za popraviljanje in izboljšanje njegovih poslopij, itd. Na tak način, in ne za denar, dobival je patrijarh žito, sol, poper, meso, divjačino, vino, jajca, sir, kokoši, praseta; obleko, mizarske in ključarske izdelke, slamo za posteljo itd. Nekateri je imel za izročeno posestvo dolžnost pisma prenašati; drugi robotati z jednim konjem, ali v zvezi z drugimi s polovico, četrtinko, osminko konja; tretji se je bil zavezal celó lestvo k vislicam nositi!

Užitniki obširnejših zemljišč v patrijarhovini imeli so svoj prapor, ki so ga nosili seboj, kedar so šli v vojsko. (Tudi opati in višji duhovniki hodili so takrat večinoma osebno v vojsko, ali pa so pošiljali svoje cerkvene branitelje mesto sebe). V patrijarhovini je bilo tudi nekaj takih posestev, ki neso spadala cerkvi in domačemu plemstvu, nego zunaj dežele stanujočim

knezom in vojvodom, ali zunanjim samostanom (n. pr. šenpavel-skemu na Koroškem, saligrajski in krški škofiji itd.). Ker je bil patrijarh deželni knez, morali so ti tuji užitniki priznati njegovo nadoblast gledé takih posestev. Nasproti je imel tudi patrijarh nekatera zemljišča po drugih deželah in zato se je moral poklanjati dotičnim knezom. Kakor ima pisan travnik mnogovrstnih cvetic, tako je bila tudi patrijarhovina razdeljena na večja in manjša posestva, od katerih je imelo vsako več ali manj mogočnega užitnika, patrijarhovega vazala.

Čeravno je bil patrijarh mogočen knez, vendar ni smel dajati postav s a m po svoji volji. Njegova oblast je bila v tem obziru precej omejena. Na strani mu je stal najprej škofovski kapitelj v Akvileji, t. j. zbor, v katerem je sedelo petdeset kanonikov. Ta kapitelj je bil zelo imeniten in imel tudi svoja obširna posestva okoli Akvileje, t. j. župnije (in njim podložne vasi): Romans, Farra, Chiopris, Ontagnano, Meretto, Castions di Strada, Morsano, Marano, Carlins in S. Giorgio. Kapiteljski prošt sam je upravljal in užival dohodke iz vasi Predamano, Cussignaco (Gosinjak) in Terenzano. Kapitelj se je zbiral po maši ali po večernicah včasih v sakristiji, včasih pa v lastni »loggiji« (proti občinstvu odprti lopi) in sicer vselej na določeno znamenje z zvoncem. Tu je oddajal po dražbi v zakup dohodke svojih posestev in imenoval svoje vikarje (namestne župnike). Tisti, ki je župnijo dobil, moral je pred zbrane kanonike poklekniti, njim pokornost priseči in potem so ga investovali s tem, da so mu »beret« na glavo postavili. Kedar je patrijarh umrl, vodil je on cerkveno in deželno vlado ter odločeval vse pravde. Kapitelj je imel tudi oblast voliti novega patrijarha, katerega je papež le potrdil, (včasih pa tudi zavrgel in voliti je bilo treba drugega). Zaradi tolike važnosti imel je tudi cesar (in drugi knezi) svoje zastopnike med kanoniki. Ti so morali gledati, da se je volil cesarju udani patrijarh. Zato nahajamo toliko Nemcev, navadno cesarjevih sorodnikov, na akvilejskem prestolu. Kapitelj je poznal in rabil svojo moč, brez njega ni smel patrijarh nobene veljavne postave skleniti. Zgodilo se je torej večkrat, da so kanoniki patrijarhu nasprotovali, ne hoteči potrditi njegovih naredeb. Da, včasih so ga celo tožili pri papežu.

Pozneje je bil kapitelj izgubil nekoliko svoje veljave v posvetnih rečeh. Na njegovo mesto je stopil deželni zbor ali parlament furlanski. V njem so se zbirali cerkveni in posvetni velikaši, pozneje tudi svobodni posestniki in poslanci občin, ter se posvetovali o deželnih potrebah. Shajali so se (navadno pod milim nebom) redno vsako leto konec maja; a izvanredno o posebnih priložnostih, zlasti kedar je bila domovina v nevarnosti, ali kedar je nov patrijarh vladati začel. Posvetovali so se in sklepali posebno o deželni brambi, (koliko vojakov

Casa Merian fecit.

Načrt goriškega mesta v XVII. stoletju.

(Iarek je obdajal mesto in Grad okoli in okoli; jedini dohod je vodil od zahodne strani.)

je treba vsako leto), in skrbeli so zlasti za to, da so bile kupčijske ceste varne pred roparji. Brez parlamenta ni smel patrijarh vojske napovedati ali miru skleniti; z drugimi vladarji stopiti v zvezo ali iz nje; davkov naložiti ali novih postav skleniti. Kedar je patrijarh svojo oblast prestopil, zavrgli so njegove naredbe; če so bile dobre, potrdili so jih. Parlament je tudi občinam potrjeval njih zakone in razsojeval pravde kot zadnja stopinja. Iz svoje srede je izbiral *o d b o r*, ki je reševal med letom potrebne stvari in stal patrijarhu s svetom na strani. — Pomniti pa je treba, da so pošiljali v ta parlament svoje zastopnike le furlanski kraji, a nikoli goriški, kraški in tolminski.

Patrijarh je imel tudi nekaj namestnikov, kateri so mu pomagali vladati cerkev in deželo. *D u h o v n i* namestnik je skrbel za cerkvene stvari, *p o s v e t n i* (ki je bil tudi duhovskega stanu) imel je pa sodstvo v rokah in odločeval pravde v patrijarhovem imenu. *V i c e d o m* (vicedominus) je oskrboval patrijarhovo premoženje, pobiral dohodke in desetine od posestev in za kazen naloženi denar. Vojaški namestnik patrijarhov se je imenoval *g e n e r a l n i k a p i t a n*. On je zapovedoval in vodil vojsko, kedar ni bil patrijarh sam prisoten; varoval je ob času miru deželne meje in trdnjave. Deželni *m a r š a l* je bil najvišji sodnik v kriminalnih stvareh. Sodil je ondi, kjer ni bilo drugih sodnikov, ali kedar so ti zanemarjali svoje dolžnosti. Zlasti pa je moral paziti na cestne roparje in kaznovati jih ostro ter skrbeti za varnost skozi deželo potujočih trgovcev.

Med temi patrijarhovimi namestniki in pomočniki bil je najvažnejši *b r a n i t e l j* ali *z a g o v o r n i k* (advocatus) akvilejske cerkve. Stara navada je bila, da so cerkve in samostani, ki so imeli posvetno premoženje, pa ne zadosti moči sami braniti je, naprosili kakega svetnega kneza kot svojega branitelja. Zato so mu pa morali tudi dovoliti velike pravice in koristi, da je lahko opravljal svoje dolžnosti ter da je imel tudi odškodnino za svoj trud in prizadevanje. Take pravice in užitki so bili navadno veliki in ker je bilo zagovorništvu po vrhu še Bogu dopadljiva služba, zato so se knezi radi ponujali za branitelje cerkvam in samostanom. Iz braniteljev pa so postali mnogokrat *t l a č i t e l j i* in *z a t i r a l c i*, ki neso na drugo gledali, nego kako bi si vedno več pravic pridobivali, s cerkvenimi posestvi svoje premoženje množili in svojo moč širili na škodo sebi izročeni varovancev. Zato je marsikatera cerkev skušala odkupiti pravico braniteljstva in rešiti se tako nadležnega tlačenja.

Čeravno bi bili imeli akvilejski patrijarhi kot deželni knezi sami zadosti moči braniti svoja posestva, vendar so se držali stare navade in volili svoje branitelje. Ti so bili skoro ves čas *g o r i š k i g r o f i*, zlasti od srede XII. stoletja naprej. Oni so morali z orožjem braniti pravice patrijarhovine ter vseh njenih

samostanov in cerkvâ. Imeli so od nemških cesarjev posebno predpravico, da so hodili po deželi kakor kraljevi poslanci in v njegovem imenu nadzorovali upravo. Hodili so vsako leto po celi deželi in sklicevali sodnije (sodne dneve) na določenih krajih. Tem sodnijam so oni predsedovali ter konečno določevali v prepirih in pravadah. Zato so pa dobivali odločeno plačilo v blagu in še polovico ali tretjino za kazni naloženega denarja.

2. Najimenitnejši akvilejski vladarji.

Sedaj, ko smo spoznali patrijarhovo oblast in videli, kako je vladal, treba je, da se tudi bolj natančno seznanimo z nekaterimi imenitnejšimi patrijarhi. Kakor že rečeno, prizadevali so se nemški cesarji jako, da bi posadili na patrijarški prestol ude sebi prijaznih koroških in bavarskih rodovin. Še bolj so pa te rodovine same skrbele, da so prišli njih mlajši sinovi na to častno mesto in bili tako lepo preskrbljeni. Se vé, da se je tako množilo premoženje akvilejske cerkve ne le po deležih bogatih patrijarhov, nego tudi ker so njih sorodniki rajši volili cerkvi, katero je vladal njih človek.

Prvi imenitni patrijarh je bil P o p o n, iz koroške rodovine trebanjskih*) grofov, ki je vladal akvilejsko cerkev od leta 1019. do 1045. Bil je previden in krepek vladar, ki je zelo skrbel za povzdigo svoje cerkve. Bojeval se je po takratnih navadah osebno in potolkel Ogre, ki so bili na Kranjsko pridrli (l. 1028.). Najbolj se je prizadeval, da bi pridobil višjo oblast akvilejski cerkvi nad grajsko. Zato je dvakrat planil (l. 1024. in 1044.) na ta otok in ga hudo razdejal po tedanji surovi navadi. Njegovi vojaki so oplenili grajske hiše in cerkve ter jih zadnjič celó zažgali. Popon je pobral Grajčanom ves cerkveni lišp in ostanke svetnikov ter jih prenesel v Akvilejo. To mesto je bilo že jako razpadlo, zlasti odkar so patrijarhi drugje stanovali in divji Ogrji mimo njega v Italijo ropat hodili. Popon je mesto zopet povzdignil. Prenesel je tja svoj sedež (l. 1027.) in sezidal ondi veličastno palačo za patrijarhe. Olepšal je trge in ulice, odstranil razvaline starih hiš, popravil nekoliko mestno obzidje ter oživel kupčijo in obrtnijo v njem.

Njegovo največje delo pa je, da je sezidal na mestu stare božje hiše veličastno stolno cerkev (l. 1031.), ki se je ohranila še do naših časov skoro nespremenjena. Še zdaj se vzdiga njen 75 metrov visoki zvonik prosto v zrak kakor kazalec nekdanje slave in veličastva. Pri stolni cerkvi je preustrojil kapitelj in zvišal število kanonikov na petdeset. Daroval jim je vso zemljo ob cesti iz Palme nove v Marano, (zlasti »slovensko« vas Mele-

*) Trebnje = Treffen je bil grad na severni strani Osojanskega jezera na Koroškem.

retum, t. j. Meretto pri Palmi) ter petdeset kupčijskih kolib v Akvileji in njeni luki. Prav tako je popravil samostan v Belinji in obdaroval samostan benediktinaric v Monastiru z mnogimi posestvi. — Popon je bil prvi od koroškega vojvode popolnoma neodvisen patrijarh. Začel se je obdajati z dvorniki in vpeljal je v svoji deželi »rimsko pravo« mesto prejšnjih različnih običajev in zakonov.

Sedmi naslednik Poponov je bil patrijarh Ulrik I. (leta 1085.—1121.), brat koroškega vojvode Henrika Eppensteinskega. Z modrim vladanjem (najdaljšim izmed vseh patrijarhov!) povzdignil je svojo deželo do velike slave in moči. Bil je bojevit in hraber, pa tudi pobožen in uljuden mož. Podpiral je nemškega cesarja, ko se je bil ta s papežem razprl in mu pomagal dospeti v Italijo skozi alpinske soteske, ki so ležale na meji patrijarhovine. Slednjič je tudi sprijaznil cesarja s papežem. Cesar je bil zato hvaležen in mu podelil grofijo Kranjsko (t. j. Gorenjsko l. 1093).*) Ob njegovem času (13. januarja 1106.) je bil hud potres po vsem Beneškem, da so se gore rušile, da je zemlja pokala in žveplene vode puhala. Patrijarh si je mnogo prizadeval popraviti storjeno škodo. Skrbel je zlasti za pomnoženje cerkvenih posestev (v Istri) in ustanavljal samostane. Tako je povzdignil rosački samostan (Rosazzo onkraj Idrije) v opatijo in mu podelil mnogo vasij po Bovškem, Tolminskem, Kanalskem, po Brdih in Krasu. V Možnici (nasproti rezjanske doline ob Beli) ustanovil je benediktinsko opatijo (l. 1115.), ponovil opatijo v Belinji ter popravil cerkev sv. Ivana ob Timavi in obdaroval tamošnji samostan.

Drugi patrijarh za Ulrikom je bil Pilgrim I. (1132.—1161.) tudi iz koroške vojvodske rodovine. Znal je previdno rabiti tedanje okolnosti in pridobil je s tem veliko koristij svoji deželi. Bil je tudi on prijatelj nemškega cesarja Friderika I. ter ga spremljal o vseh priložnostih in posredoval med njim in papežem. Za časa Pilgrima začeli so veliki prepiri z goriškimi grofi, ki so trajali več nego dve sto let. Goriški grofi bili so nasilni, ujeli so patrijarha in ga prignali v Gorico v zapor. Šele vsled prizadevanja in posredovanja družih knezov izpustili so ga in sodnija jih je primorala, da so dali patrijarhu šestdeset kmetij (med temi trideset na Krasu) v odškodovanje za sramoto in nečast. Pilgrim je ustanovil najimenitnejši kranjski samostan Setišino (l. 1133.).

Patrijarh Ulrik II. (1161.—1182., tudi trebanjski grof) obnašal se je nasproti cesarju in papežu tako, kakor njegov

*) L. 1112. pridobil je zopet tudi mejno grofijo Istro potem, ko je bil potolkel blizu Ogleja svojega mlajšega brata (ali nečaka) Engelberta, ki je zahteval zase celo Istro, a moral se je zadovoljiti le z grofijo istersko, t. j. pazensko. — Popis bitke glej: Valvasor IV. 279.

prednik. Kot cesarjev zaveznik hotel je odvzeti Benečanom Grad. Ali ujeli so ga in odpeljali v Benetke ter šele potem izpustili, ko jim je bil obljubil veliko odkupnino. Udeležil se je l. 1180. cerkvenega zbora v Lateranu, kjer je bil sklenjen mir med Akvilejo in Gradom, tako da je ohranil patrijarh vrhovno oblast nad vsemi škofijami po suhem in v Istri.

Tretji njegov naslednik je bil patrijarh Volfker (Wolfger l. 1204.—1218.), pobožen mož, ki je obiskal sveto deželo, še predno so ga izvolili za patrijarha. On je bil prvi patrijarh, ki se je nagibal bolj na papeževo stran. Pa tudi s cesarjem je bil dober in opravljal je zanj večkrat imenitne posle v Italiji. Cesar mu je potrdil vsa njegova posestva in vse njegove pravice kot deželni knez (l. 1209. in 1214.). Ker je v tistih časih tudi mimo Akvileje hodilo mnogo romarjev v sveto deželo, ustanovil je Volfker v Kamarčiju (S. Nicolo di Ruda) nov hospicij ali prenočišče sv. Ivana ter ga izročil vitezom ivanovskega reda, da so zanj skrbeli in cesto varovali pred roparji. Zavezali so se tudi, da bodo vzdržavali staro cesto proti Rudi, kar je zelo koristilo mestu Ogleju. L. 1230. obnovi akvilejski naddijakon Ulrik, grof Ortenburški, cerkev sv. Egida in bolnico za gobave ter jo izroči v oskrbnitvo rogačkemu samostanu.

Za Volfkerom je sledil na akvilejskem prestolu patrijarh Bertold (1218.—1251.). Izviral je iz slavne tirolske rodovine Andechs - Meran, ki je vladala tudi v Istri. Njegov brat je bil vojvoda koroški, jedna njegovih sester kraljica francoska, a druga kraljica ogerska. Bertold sam je bil popreje škof na Ogerskem (v Kaloči) in ban slavonski 1209.—1212. Kot patrijarh nagibal se je bolj na cesarjevo stran in zato se je bil papežu hudo zameril. Moral je v Rim potovati in odpuščanja prositi. Pri tej priložnosti je razkazoval vso svojo imenitnost in bliščobo, tako da ga je sam papež imenoval »drugega papeža«. Hitro v začetku svoje vlade poklical je bil iz Bistriške doline na Tirolskem nemških naselnikov, katerim je izročil vasi v gorenji Bački dolini. Njih nasledniki so današnji Nemškorutarji. Podelil jim je nekaj predpravie in jih oprostil vseh davkov. L. 1236. obišče cesar Friderik II. Akvilejo in pozove tja avstrijskega vojvodo Friderika, ali ta se je po otročje branil tjedoli priti. Bertold je prenesel patrijarški sedež iz Akvileje v Videm (l. 1236.). Skrbel je sicer za duhovnike in samostane ter zagotovil si nekaj posestev (Vipavo, Predjama in Lož na Kranjskem ter Slovenjigradec na Štajerském). Ali ob času njegove vlade so potresi hudo nadlegovali deželo, tako tudi kobilice, lakota in kuga (1222.—1245.). V teh stiskah je patrijarh rad pomagal nesrečnim prebivalcem. Tudi zunanji sovražniki so nadlegovali patrijarhovino od vseh strani. Na Kranjskem je prišel Bertold navskriž z avstrijskim vojvodo Friderikom II., ki je imel nekaj posestev v tej deželi. V Istri

so Benečani napadali patrijarhova posestva ter mu jemali grad za gradom. In na zahodu je sovražno mesto Treviž zmerom bolj pogosto ropalo v mejnih okrajih.

Še bolj žalostne pa so bile domače razmere med plemiči. Ti so začeli takrat hude prepire med seboj. Furlansko plemstvo je bilo vsemogočno in je nadkrilovalo patrijarha, kakor tudi neznatno meščanstvo. (Nasprotno je bilo v ostali gorenji Italiji meščanstvo močnejše od plemstva.) Vse ceste so bile nevarne pred tem roparskim plemstvom in nobena postava ga ni mogla užugati. Sosednji knezi, ki so dobivali potrebno blago skozi patrijarhovino, bili so zaradi tega silno razjarjeni in so tiščali od vseh strani v patrijarha. Ali ta je bil brez oblasti. Nevoščljivi plemiči so sovražili jeden drugega in škodovali si, kjer so le mogli. Napadali so se in pobijali, da je bilo groza. Ti domači prepiri so zelo škodovali patrijarhovini in so največ pripomogli, da je od znotraj popolnoma oslabela in na zunaj vso veljavo izgubila. Mesto da bi se bili plemiči združili zoper sovražne sosedne, razdvojili so se mnogokrat zaradi malenkosti v dva tabora in jeden izmed njih se je gotovo združil z deželnim sovražnikom ter mu dal priložnost vtikati se v domače zadeve. Mesta držala so večinoma skupaj proti plemičem; ali včasih so se tudi ona hudo med seboj razprla, n. pr. Videm in Čedad (1381.—1387.), Celo akvilejski kapitelj je imel svoje krvave prepire z mesti. V onih žalostnih časih vzdigal se je brat zoper brata, sin zoper očeta in celo ženske in otroci so se udeleževali vojske.

Patrijarh Bertold je bil zadnji krepkejši vladar. On je skušal pomiriti razdražene plemiče, ali njegovo prizadevanje ni imelo trajnega uspeha. Najbolj je ginila patrijarhova veljava za časa *O t o b o n a* iz Pijačence (1302.—1315.). Ta je bil nedelaven, omahljiv in strašljiv; obetal je rad mnogo, a izpolnil je malo in odlašal z vsako svojo obljubo. Vsa njegova podjetja so končala z izgubo kakega posestva. Tako je izginilo vse zaupanje do patrijarške moči in vsa njena veljava. Dežela je bila že tako propadla, da jej ni mogel pomagati niti krepki patrijarh *Bertrand* (1334.—1350.) in kako velika je bila razdraženost proti njemu, dokazuje nam najbolje to, da so ga sovražni plemiči celo ubili. Ljudstvo pa je odkritosrčno žalovalo po njem in sv. cerkev ga je razglasila kot blaženega.

Drugi njegov naslednik *Ludovik della Torre* (1359. do 1365.) zapletel se je v dolgotrajno vojno z avstrijskim vojvodo *Rudolfom IV.*, ker ni mogel varovati kupčijskih potov pred cestnimi roparji. Premagan moral se je podati na Dunaj in po dolgi internaciji odstopiti vojvodi vse akvilejske feude na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, zlasti pa Vipavo, Postojno in Lož. Njegov naslednik *Markvard Randeški* (1365.—1381.) je bil zadnji

oglejski patrijarh, čegar ukazi so imeli še splošno veljavo po vsej deželi. Ko se je bil l. 1376. zvezal ogerski kralj Ludovik I. s patrijarhom, Genoveži in vojvodo Leopoldom III. proti Benečanom, premagali so ti svoje nasprotnike in začeli l. 1378. celo Akvilejo oblegati. Nasproti pa so priborili Genoveži patrijarhu Grado, Caorle in druga primorska mesta v Istri ter posedli celo beneško trdnjavo Belforte blizu Tržiča (1379.); da, še celo Trst se je moral patrijarhu udati in Benečani so se brez uspeha prizadevali Marano osvojiti si (1380.). Ali mir v Turinu (24. avgusta 1381.) določil je zopet tiste meje, kakeršne so bile pred začetkom vojne.

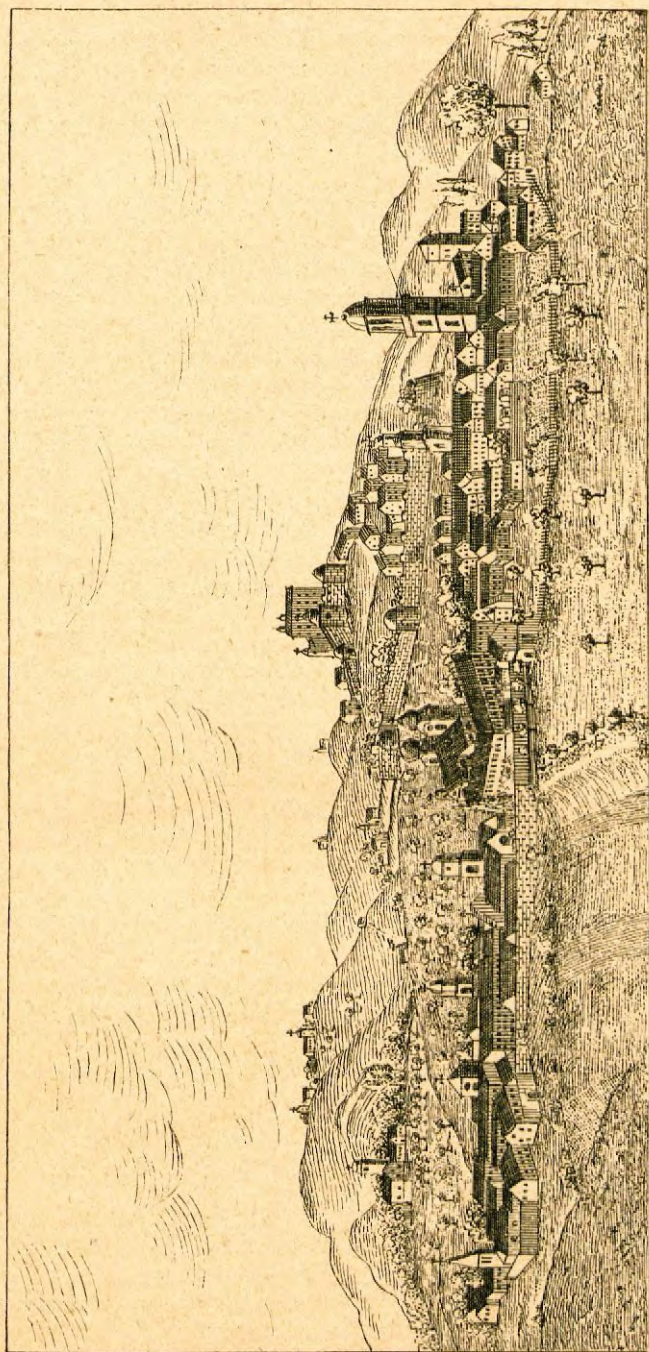
Toda smrtna kal je bila enkrat usajena in vsa pomoč je prišla prepozno. Poleg domačih razporov pripomogel je tudi papež k poginu države. Hotel je, da bi bil vsak patrijarh njemu zvesto udan, zato je začel povzdigati svoje privržence v patrijarško čast. Po Bertoldovi smrti odvezel je kapitelju pravico, patrijarha svobodno izbirati. To je bilo sicer na jedno stran dobro, ali na drugo je imelo slabe nasledke. Od papeža imenovani patrijarhi so bili navadno nezmožni, brez krepkosti in neso poznali domačih razmer. Kakor tujei neso našli v deželi nobene zaslombe in sosedni knezi jih neso hoteli podpirati, kakor poprej iz njih rodovin izvirajoče patrijarhe. Vendar so bili popolnoma tuji patrijarhi še boljši, nego oni, ki so imeli v deželi svoje sorodnike (n. pr. Torriani iz Milana). Tem so stali nasproti vsi oni plemiči, ki so živeli z njih rodovino v sovraštvu. Tudi so taki patrijarhi bolj skrbeli za svojo rodovino in svoje sorodnike, nego za splošno dobro. Tirjali so velike davke in rabili deželne moči za svoje lastne namere, pa še te se jim večinoma neso posrečile. Pozneje je začel papež celo kardinale imenovati za patrijarhe. Ker je bila kardinalska čast večja, kakor patrijarška, neso hoteli stanovati v deželi in pobirali so le njene dohodke. Temu pa je nasprotoval Videm, stolno mesto patrijarhov, in začel krvavo vojsko z vsemi, ki so držali s takimi patrijarhi.

Odkar je patrijarh zunaj dežele stanoval, množili so se neredi, in plemiči so uganjali, kar se jim je poljubilo, ter se upirali vsem vladarjevim naredbam. Furlansko plemstvo je bilo krepko, podjetno in bojaželjno. Drugod in pri drugih razmerah bi bilo tako plemstvo državne meje neizrečeno razširilo. Ali patrijarhovina je bila le pasivna, nedelujoča država, ki je samo za obrambo svoje meje skrbela. Tako je moralo plemstvo svojej bojaželjnosti zadovoljevati samo v zasebnih prepirih, krvnih osvetah in cestnih ropih. In to plemstvo (nekoliko starega langobarškega, nekoliko bavarskega in tudi italijanskega izvira) je bilo v velikem številu, v večjem, nego v katerikoli drugi deželi jednake velikosti. To plemstvo se je bilo naučilo spoznavati svojo moč, svojo neodvisnost in stalnost nasproti vedno menjajoči se

patrijarhovi vladi. Videlo in opazilo je mnogotere napake, koje so neki precej posvetni patrijarhi zakrivili. Zato je izgubilo vse spoštovanje do njih. Pripetilo se je celó, da so patrijarha napadli, ujeli in mučili (l. 1150.), ali celo ubili (l. 1350.) in njegovo truplo oskrnili.

Sosedne države so opazile, kako se godi v patrijarhovini in hotele se okoristiti. Okoli in okoli so prežali vladarji na razpad akvilejske države, kakor krokerji na pogin konjske mrhe. Na vzhodni strani so porabili goriški grofi vsako priložnost, da so pridobili kako patrijarhovo posestvo. Od severne strani so ga stiskali koroški, in njih nasledniki avstrijski vojvode, ker so bili sorodniki Goričanov in ker so opravičeno in neopravičeno trdili, da patrijarh ne more braniti pontebanske ceste in po njej potujočih trgovcev. Na zapadu so neprenehoma nadlegovali patrijarhove meje gospoda Romano in Camino ter mogočno mesto Treviž. Najhujši in najzvitější med vsemi temi sovražniki pa so bile Benetke, ki so še do l. 1409. plačevale patrijarhu 2000 zlatih dukatov danja. Hrepenele so zlasti po Istri in po Trstu. Do leta 1331. osvojile so si primorska patrijarhova posestva v Istri, in Trst se je udal iz strahu pred njimi l. 1382. Avstrijcem. Pa tudi Furlansko je mikalo Benečane, ker je peljala skozi kupčijska pot na Dunaj. Zato so vedno na to delali, da bi si osvojili patrijarhovino. Podpihovali so plemiče in mesta zoper patrijarha in jim pomagali nasprotovati mu. Vse notranje razpore so znali obračati na svojo korist in plačevali so bogato take ljudi, ki so delali za njih namene (n. pr. Tristan Savorgnan).

In kolikokrat so se zjediniли vsi ti sovražniki zoper patrijarha! Kaj čuda, če je nazadnje propala od znotraj oslABLJENA država, katero so razjedali notranji črv in zunanji sovražniki, ki ni imela trdnih mej, ni bila nikoli lepo zaokrožena celota. Ali tako bi se vendar ne bila raztopila, ko bi je ne bil spodjedel notranji črv. V deželi ni bilo nikake varnosti več, roparji so prežali na vseh potih. Pravica je izginila, sodnike je mogel vsakdo podkupiti in patrijarhova beseda je bila prazen glas. Ljudstvo se je naveličalo take vlade, pojedina mesta so se začela puntati (tudi Tržič) in vse si je želelo spremembe. Brez-uspešna so bila prizadevanja cesarskega komisarja, grofa Ortenburg, ki je bil prišel l. 1411. v patrijarhovino, da bi pomiril razdraženo prebivalstvo. To se ni čisto nič ustavljalo, ko so Benečani posedli skoro vso patrijarhovo državo med l. 1418. in 1420. Le Videm branil se je nekoliko časa, Čedad pa se je koj od začetka udal beneški republiki (10. julija 1419.) in druga mesta so ga posnemala. Celó Akvilejo, Marano in Tržič so bili Benečani že posedli (1420.) in le s pomočjo cesarja Sigismunda priboril si je patrijarh Akvilejo nazaj. Tako so posedli Benečani,

Gorica v XVIII. stoletji.

izvzemši tu omenjeno mesto z okolico, do znožja naših Brd in do Krasa pri Timavi. Oni so bili bogati in neso naložili ljudstvu nikakih novih davkov, zato se je čutilo ljudstvo koj olajšano pod njih vlado. Tudi so pustili posameznim občinam njih upravo po starih pravilnikih, le da so jim usilili beneške plemiče za župane in uradnike.

Patrijarh je izgubil torej vso svojo posvetno oblast, prenehal je biti deželni knez in vladar. Papež in cerkveni zbor v Bazlu sta sicer ugovarjala temu in žugala Benečanom s cerkveno kletvijo, ali vse zastonj! Patrijarh Mezzarota (1430.—1468.) se je celó svojevoljno odpovedal deželni oblasti in sklenil pogodbo z Benečani (l. 1445.). Ti so mu dovolili, da sme v Akvileji in njeni okolici (med Avso in dolenjo Sočo) ter v St. Vitu in S. Danielu še dalje vladati, ali se vé, da le na videz. Kakor je razpadlo nekdanj slavno mesto Akvileja, tako je poginila tudi njena mogočna država in tri sto let pozneje celó njen patrijarhat. Zemlja se je vedno bolj zniževala, reke so si izvolile nove struge, obmorski nasipi so razpadli, močvirje se je vedno bolj širilo in okužilo ves predel. Zato si je poiskala trgovina druga pota in Akvileja je osamela in propala popolnoma.

III. Goriško pod lastnimi grofi.

1. Začetek goriških grofov in njih knežijstvo.

Ne samo Benetke so podedovale patrijarhovo deželo, temveč prišlo je nekaj krajev tudi pod goriško grofijo. Ta grofija je bila narastla iz posestev, ki so nekdanj spadala k patrijarhovini, in postala je bila s časom samostojna. Središče Goriškega, okoli katerega so polagoma prirastli drugi kraji, bila je nekdanja solkanska okrožna grofija. Ta se je širila ob cesti, ki vodi iz Kranjskega na Laško; vladala in čuvala je to cesto in bila zaradi tega zelo važna zlasti ob času ogerskih upadov v Italijo. Pod lastnimi grofi bilo je Goriško močna obrana za patrijarhat in posredovala njegovo zvezo z vzhodnimi deželami.

Prvi goriški grof je bil oni *V e r i h e n* (ali Varijent), kateremu je bil cesar Oto III. daroval polovico Goriškega (10. ali 27. oktobra 1001. v Paviji). Ta grof je imel svcja glavna posestva na Furlanskem in sicer okoli Kodrojskega ter sploh med Taljamentom in Cormorom tja doli do morja. Enako je posedal tudi neke kraje v Istri in zdi se, da je bil celó mejni grof v Istri. Goriško je bilo torej za-nj le stransko posestvo, zlasti ker je imel pravico samo do njegove polovice. Ko je umrl (krog l. 1030.), zapustil je svoji hčeri Jadmudi (*Hademudis*) vsa svoja posestva na Goriškem in morda še večji del na Furlanskem.

Omožena pa je bila Jadmuda z mladim *M a r k v a r d o m* III. Epensteinskim, sinom koroškega vojvode. Ta je prišel na posestva svoje neveste in postavil grad na Goriškem hribu. Patrijarh Popo mu je izročil braniteljstvo akvilejske cerkve in prepustil mu za odškodnino bržkone svojo polovico Goriškega. Zato je bil Markvard prvi, ki se je začel imenovati »goriškega grofa« (po letu 1030.). Ta Markvard postal je torej drugi goriški grof in ob jednem branitelj akvilejske cerkve. Obe dve časti zapustil je l. 1073. svojemu mlajšemu sinu *H e n r i k u* potem, ko je bil poklican na prestol koroškega vojvode. Henrik pa je dobil od cesarja še grofijo istersko (vzhodni del Istre) in vladal je obe deželi do l. 1090., dokler ni zasedel tudi on vojvodskega prestola koroškega.

Pri tej spremembi izročil je Henrik Epensteinski goriško in istersko grofijo svojemu sorodniku *H e n r i k u*, iz rodu Bistriških grofov (*Pusterthaler Grafen*). Tudi v Bistriški dolini ob povirji Drave naselili so se bili Slovenci okoli l. 590. in so še dolgo časa ohranili svojo narodnost. Takrat ni pripadala ta dolina Tirolskemu, nego Koroškemu, in sicer Lurnski grofiji,

ki je obsegala najzahodnejši del Koroškega. Tej grofiji je zapovedoval v drugi polovici X. stoletja grof sv. O t v i n, in njegov unuk Henrik je podedoval Goriško od Epensteincev. Na ta način je bila prešla goriška grofija v sto letih že v tretje roke, se vé da s potrjenjem nemških cesarjev. Bistriški grofi preselili so se z mrzle Tirolske na solnčno Goriško, sezidali si grad na gorici blizu Soče, kjer je stala že prazgodovinska naselbina, in začeli so se poslej imenovati jedino le g o r i š k e g r o f e, čepravno so obdržali še vedno svoja posestva na Tirolskem in gorenjem Koroškem.

Bistriško-goriški grofi so bili zelo srečna rodovina. Ugodne okolnosti so jim pomagale, da so prišli v kratkem času do velike moči in slave. Seveda so bili tudi sami jako delavni, krepki in hrabri. Kakor je ob času njih obstanka vladala pest mesto pravice, tako so bili tudi oni trdi, velikokrat nepravilni in nasilni. Že odgojeni so bili tako, da neso veliko marali za milosrčnost in za duševno izobraženje. Njih omika je bila po našem zapopadku zelo pomanjkljiva. Še deželnih jezikov niso znali (tako n. pr. grof Albert III. ni umel ne latinski, ne italijanski) in če so hoteli s podložnim ljudstvom govoriti, posluževati so se morali tolmača. Nasproti pa so jako ljubili lov, bojne igre in vojsko. Meč je imel pri njih največjo veljavo. Pri slovesnostih so vabili sosedne viteze na kak dvor, da so ondi ž njimi sulice lomili. Bili so vsi z železjem obdani, metali so se in skušali jeden družega premagati. Ob takih priložnostih so delili goriški grofi mladim plemičem tudi »viteški udarec«, t. j. povzdigovali so jih v viteški stan.

Goriški grofi niso hrepeneli v vsem svojem življenji po drugem, kakor da bi mogli svoja posestva in svojo moč čedalje bolj razširiti. Ta svoj namen so dosegali z različnimi sredstvi. Zlasti so si prizadevali sklepati imenitne zakonske zveze z bogatimi sosedi. Po takih ženitbah pridobili so veliko gradov in krajev svoji hiši. Vsi drugi nemški vlastelini so izginili malo po malem, samo Goričani so ostali in množili svoja posestva. Pa tudi vsako drugo priložnost so zgrabili in jo izkoristili. Zlasti so jim pripomogle zadrege patrijarhov, slabo finančno stanje in šibkost njih sosedov, posebno akvilejskih patrijarhov, od katerih so imeli s početka samo naslove, fevde in braniteljske pravice. Iz tuje nesreče ali neprevidnosti izvajali so svojo korist. Ker so bili varčni, imeli so navadno mnogo denarja in s tem so dobili marsikako posestvo v zastavo, a potem v lastnino, ker ga ni nihče več rešil. Sklepali so tudi zveze, ali pa jih lomili, kakor jim je bolje kazalo. Samo z avstrijskimi nadvojvodi so bili odkritosrčni in so izpolnovali ž njimi sklenjene pogodbe. Pomagali so jim širiti njih dežele proti jugu, na Kranjskem in Furlanskem. Celó ko so Avstrijci Koroško posedli, niso nič rekli,

dasiravno je bil takrat koroški vojvoda iz goriške rodovine. V poznejših časih, ko so bili prišli tudi Goričani v denarne zadrege, pomagali so jim Habsburžani in plačali njih dolgove. Zato pa so sklenili naši grofi ž njimi take pogodbe, da, kedar izumrejo, pripadejo vsa njih posestva Avstriji. Te pogodbe so ponovili od l. 1361. naprej pogostoma.

S previdnostjo in delavnostjo pomnožili so bili Goričani v kratkem času svoje imetje in svojo moč. Imeli so po vseh avstrijskih deželah svoja posestva in šteli so jih med najmočnejše kneze. K temu jim je veliko pripomogla njih razmera k patrijarhu. Kakor že omenjeno, bili so goriški grofi branitelji akvilejske cerkve. To oblast jim je podelil že patrijarh Pilgrim l. 1135. (1138.). Da je mogel branitelj opravljati svojo dolžnost, prepustil mu je patrijarh več posestev za užitek. In ker je bil dolžan vsako leto po deželi hoditi in soditi na določenih krajih, prejemal je tudi za to več dohodkov. Na vsakem sodnem kraji je dobival v letu po jedno ali dve kravi, dve ovci, dva mernika pšenice, dva mernika ovsa, pet kokošij in petdeset jajc.

Vse te pravice so bile ozko združene s patrijarhovo vlado. Zgodilo se je lahko, da je grof prestopil meje svoje oblasti, ali da je preveč zahteval in iz tega so nastajali veliki prepiri. Zato so si prizadevali patrijarhi natanko določiti braniteljeve dolžnosti leta 1150., zlasti pa 1202. Takrat je bila sklenjena pogodba v cerkvi sv. Kvirina pri Korminu, ki je potrdila goriškemu grofu vsa posestva, katera si je bil do tedaj po pravici ali krivici pridobil. Patrijarh je prepustil grofu Gorico in njen okraj v popolno last, in ga oprostil tako vse pokorščine za ta okraj. Grof pa je moral obljubiti, da se odpove vsem zvezam zoper patrijarha in da ne bode več cerkvenih podložnikov stiskal. Ali kljubu tej obljubi je bila priložnost za grofa preveč zapeljiva in v tistih surovih časih godile so se lahko velike krivice. Zato so skušale cerkve odkupiti se grofovega braniteljstva z denarjem ali posestvom. Opatija belinjska se je odkupila leta 1160. z dvaintridesetimi kmetijami; Bolško pa l. 1227. za 350 gld.

Razven branitelja bil je goriški grof navadno tudi generalni kapitan patrijarhov. Iz početka je veljala ta oblast le, kedar je bil prestol izpraznjen. Ali pozneje so obdržali grofi enkrat zadobljeno moč tudi potem, ko je že bil nov patrijarh izvoljen. Kapitan je moral patrijarhovino in njene pravice z mečem braniti in zavezal se je izgubljena posestva zopet pridobiti. Ali zgodilo se je navadno, da so grofi za-se obdržali, kar so sovražniku odvzeli, mesto da bi bili patrijarhu izročili. Slabotna patrijarška vlada ni imela nobene moči, da bi grofe prisilila storiti njih dolžnost. Tako so nabrali Goričani sčasoma lepo kneževino in so razširili svojo oblast na vse strani.

Čeravno pa so bili goriški grofi v Gorici in okolici samostojni vladarji, vendar so bili patrijarhu podložni za njih druga posestva na Furlanskem. Patrijarhi so bili od l. 1077. deželni knezi; torej so se jim morali poklanjati vsi tisti, ki so imeli kako posestvo v patrijarhovini. Goriški grofi so bili podedovali nekaj krajev ob Taljamentu, katere je imel nekdanj grof Verihen. On pa je bil sam deželni vladar in zato se ni vedelo prav, ali je dolžan goriški grof (kot Verihenov naslednik) pokorščino skazovati patrijarhu za tiste kraje. Nastali so tudi iz tega prepiri, in še le l. 1226. je priznal goriški grof, naj bo patrijarh vrhovni gospod njegovih posestev na Furlanskem. Ali kot pokneženi grof prejemal je beneficija iz patrijarhovitih rok stojé in rudečo zastavo v roki držeč. Zato pa je moral plačati patrijarh grofu lepo svoto denarjev (5600 goldinarjev). Od takrat naprej je bil podložen goriški grof patrijarhu gledé na njegova furlanska posestva in tiste kraje, katere je užival kot branitelj akvilejske cerkve. Ta podložnost je ostala tudi potem, ko so Benetke stopile na mesto patrijarha, in goriški grofi so sprejemali svoja furlanska posestva iz rok beneških vojvod (n. pr. l. 1424., 1455., 1462.).

Na drugi strani so bili grofi tudi podložniki nemškega cesarja. Goriško se je vedno prištevalo k Nemčiji in zato so se morali njegovi grofi poklanjati cesarju. To se je godilo tem bolj potem, ko se je bil grof otresel patrijarške podložnosti. Goričani so se zdeli dovolj močni in neso hoteli več spolnovati svojih dolžnostij nasproti patrijarhu. Odtegnili so goriško okolico in Kras popolnoma njegovi oblasti in mesto tega sprejemali so svoje dežele iz rok nemškega cesarja. Ali ta odvisnost od Nemčije ni bila velika. Goriški grof je le pripoznal cesarja kot svojega vrhovnega gospoda, poklonil se mu pri nastopu vlade in sprejel iz njegovih rok oblast vladati svoje dežele. V ostalem pa je bil neodvisen gospodar in vladar. Leta 1231. je prepustil cesar vse svoje pravice deželnim knezom in potrdil jih je kot deželne oblastnike in neomejene vladarje.

Od takrat so bili goriški grofi v resnici »deželni knezi ali pokneženi grofi«, čeravno se morda še niso tako imenovali in je Goriško dobilo še le pod avstrijsko vladó častni naslov »poknežena grofija«. Kot »knezi« so bili goriški grofi neomejeni sodniki svojih podložnikov, pobirali so colnino in mitnino; smeli so kovati denar, letne in tedenske sejme vpeljevati in od teh dohodke pobirati. Svoja posestva so lahko izročevali drugim plemičem v užitek in smeli so proste ljudi v viteze povzdigati. Bili so neomejeni postavodajalci v svoji deželi in nakladali so davke po svoji volji. (Pozneje so morali take naredbe potrditi deželni stanovci.) Grofi so imeli lastna znamenja, grbe, in prapore (z belo-rudečo barvo). Načelovali so lastnim

vojakom, iz svoje moči napovedovali vojsko, ali pa skleпали mir in pogodbe. Imeli so pravico v nemškem državnem zboru sedeti, govoriti in glasovati. Šle so jim tudi tako imenovane »nižje pravice«, n. pr. divjačino loviti, ribariti, gozde sekati, rudo kopati in predelovati, itd.

Tako so bili goriški grofi zelo imenitni in njih rodovina jako razširjena. Po ženitbah so prišli v zvezo z avstrijskimi in bavarskimi vladarji, s češkimi kralji, s celjskimi grofi in z vsemi imenitnejšimi rodovinami po Hrvaškem, Ogrskem, Nemškem in Italijanskem (n. pr. s savojsko-pijemonteškimi vladarji). Bili so tudi »palatinski grofi« na Koroškem, t. j. oskrbovali so ondi cesarska posestva. Majnard III. (1220.—1258.) je podedoval večino Tirolskega in postal l. 1254. grof tirolski. Njegov sin Majnard IV. (na Tirolskem II.) je dobil zraven še vojvodstvo Koroško (l. 1286.). Bil je prijatelj in podpornik cesarja Rudolfa Habsburškega, in Rudolfov sin Albert je vzel njegovo hčer Elizabeto za ženo. Nasledniki tega zakona so naši presvetli vladarji avstrijski. Majnardov brat Albert II. bil je predlagan l. 1272. celo za nemškega cesarja! Največjo moč in slavo pa je dosegla goriška grofija pod njegovim sinom Henrikom III. (II.). Takrat so imeli Goričani veljavno besedo od Padove do hrvaške meje in velik vpliv tudi na Nemškem.

Tako mogočni knezi so imeli tudi svoje dvornike in podložne plemiče, ki so bili dolžni ž njimi svoje vojake v vojsko voditi. Grofi so po staronemški šegi delili svoje gradove in posestva med svoje prijatelje in ti so jim bili zato pokorščino in zvestobo dolžni. Taki odvisni plemiči so bili gospodje devinski, dornberški, rihenberški, vogerski, pevmski, solkanski, višnjevski, flojanski, vipolžanski, završniški (Schwarzenegg), novograjski v Istri, premski in planinski na Kranjskem in še veliko število plemičev po Furlanskem in Koroškem. V kratkem času naselili so se tudi tuji plemiči (posebno iz Italije in Nemčije) na Goriškem ter vsprejeli od grofov razna posestva v užitek in postali njih vazali. Med temi so bili najmenitnejši *Torriani* (della Torre) iz Milana, ki so se že krog l. 1300. v Gorici naselili in kmalu zelo razširili, tako, da so že l. 1332. debili od goriških grofov posestvo Rubije. Ti plemiči so bili vedno okoli grofa, mudili so se na njegovem dvoru, ali pa so ga spremljali na potovanji. Bili so priče njegovih zvez in pogodb; skrbeli so, da so se izvrševala grofova povelja in pomagali so mu zlasti v vojni. Prirejali so tako sijajne viteške igre, da so se s tem zadolžili in so morali večkrat celó svoje gradove zastaviti (n. pr. Devinci).

Grofov namestnik ali prvi minister je bil maršal, ki je imel skoro vso vlado v svojih rokah. Njemu je pomagal tajnik ali kancelar, ki je oskrboval vsa javna pisma.

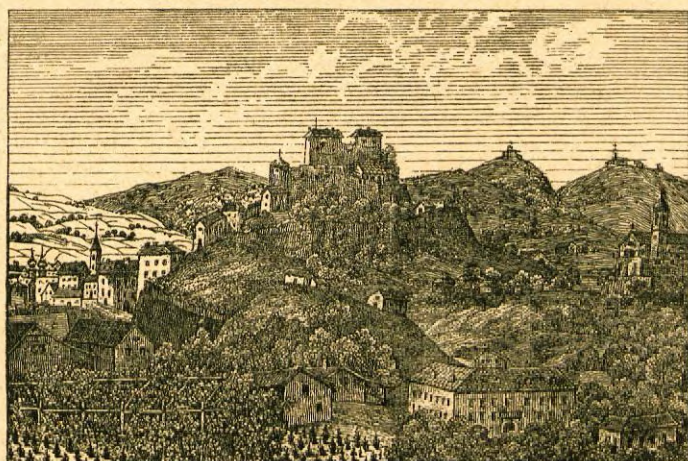
Denarne reči je vodil zakladničar, dohodke je oskrboval vicedom in za hišne potrebe je skrbel posebni nad dvornik. Vsako okrožje posebej je imelo svojega glavarja kot grofovega oskrbnika. Za goriško okolico in Kras je bil skupaj jeden glavar, ki se je bil tudi pod avstrijsko vlado ohranil (do l. 1527.). Glavar je bil tudi predsednik pri sodnijah, imel je pa pod seboj oskrbnike (gastalde), ki so sodili po manjših okrajih, n. pr. po okolicah gradov. Vsa uprava in oskrbnišтво dežele je potrebovalo zelo malo oseb in pripomočkov. Podložni plemiči so gospodovali na svojih posestvih, kakor so hoteli.

Goriška grofija je bila takrat zelo razkosana in imela je posestva raztresena po vseh deželah. Središče in osrčje grofije je bilo sedanje okrajno glavarstvo goriško, ki se je naslanjalo na podelitev cesarja Otona l. 1001. K temu je prirastel tudi Kras (po l. 1028.), ki se je prišteval s početka k Istri. Razven sedanjega sežanskega glavarstva pa je spadala pod Goriško tudi vsa okolica novograjska (podgrajska) v Istri, dalje bližnji kraji na Kranjskem, t. j. okolica premska, senožeška, razdrška, planinska in vipavska. Na tej strani je bila torej goriška grofija mnogo večja, kakor dandanes. Devinci so le večasi priznavali nadvlado goriških grofov, drugače pa so bili odvisni od patrijarha in se prepirali zaradi patronstva s tržaškim kapitljem.

Pa tudi na jugozahodno stran razširili so bili Goričani v kratkem času svoja posestva. Leta 1216. so si pridobili Faro, l. 1250.—1254. Ločnik, l. 1260.—1274. Kormin itd., osvojili so si tudi ves sodnijski okraj korminski (razven Mernika) in gradiščanski. Pa tudi onstran beneške meje so posedali Goričani veliko posestev, ki so jih ali podedovali po grofu Verihenu, ali pa sami pridobili kot branitelji in kapitani akvilejske cerkve. Ta posestva so ležala deloma ob cesti iz Gradišča v Videm, ker so grofi vedno skušali ohraniti si odprto pot v ta važen kraj (n. pr. Trevignano, Percotto, Predamano, Cussignaco, Terenzano), deloma so se razprostirala ob cesti iz Palme nove v Kodrojp (n. pr. Ontagnano, Gonars, Favis, Castello, Porpetto, S. Giorgio, Villa, Nogaro, Zuins itd.). Še več sveta pa so imeli Goričani med rečico Stella in med Taljamentom, okoli Kodrojpa, Belgrada, Gradišča, Precenica, Rignana in Latisane ob morji. In še visoko nad Spilimbergom je bila goriška okolica novograjska (Castelnuovo, različen od isterskega). Po teh krajih so nekdanj Slovenci prebivali. Prišli so potem (l. 1497.) večinoma pod Avstrijo in v XVIII. stoletji so bili del gradiščanske grofije. Razdeljena je bila grofija na sledeče gosposke: Gorica, Reyfenberg, Dolenji Kras (Komen), Schwarzenegg, Planina, Portlausan in Belgrad. Pri vsaki gosposki je bil po jeden uradnik

za oskrbovanje grofovih dohodkov, potem po jeden gradnik in jeden grajski čuvaj.

Tolminsko in Bolško je bilo iz početka v patrijarhovi oblasti in še-le koncem XIV. stoletja (med l. 1381.—1413.) so si ga osvojili Goričani. Tolminski grad je goriške grofe zelo mikal in skušali so ga večkrat s silo odvzeti patrijarhu. Ali dokler je imela njegova vlada še kaj moči, bilo je vse zastonj. K Tolminskemu pa je spadala takrat še vsa okolica nemške Idrije, kjer je našel neki kmet živo srebro (l. 1490.). Nasproti je spadal pod Benečijo kobarijski Kot (duhovnije Borjana, Sedlo, Logi, Breginj) in Livek. — V furlanski ravnini so bili posedli Benečani l. 1418. tržiško okolico (Territorio di Monfalcone).

Gorica v začetku XIX. stoletja.

Grad je bil že od nekdanj benešk. V Akvileji in okolici je bil obdržal patrijarh senco svoje nekdanje oblasti. Pozneje si je Avstrija osvojila to stran.

Zunaj Goriškega pa so imeli grofi še veliko posestev po Istri, Kranjskem (posebno na Dolenjskem in v metliški okolici, pa tudi na Gorenjskem), na Štajerskem (Planina), zlasti pa na Koroškem in Tirolskem. Na Koroškem so bila goriška posestva v Junski dolini, Blatnigrad, Trebno in vsa Lurnska grofija (gorenjedravska, ziljska in belska dolina, večinoma bivša palatinska koroška posestva). Na zahodni strani so se jih dotikala tirolska posestva v Izelski in Bistriški dolini do Hazlaške soteske. K temu pa neso prištete tiste dežele, katere je posedala tirolska rodovina goriških grofov (od l. 1248. in 1254.). Malokateri knez je imel v tistih časih toliko obširnih posestev!

2. Imenitnejši goriški grofi.

Po teh splošnih opombah ozrimo se nekoliko tudi na posamezne vladarje iz goriške rodovine. Ko je preje omenjeni Henrik I. l. 1102. umrl, zapustil je goriško grofijo bratovemu sinu Majnardu I. Ž njim se začenja jasni naša zgodovina. On je bil prvi branitelj akvilejske cerkve iz bistriško-goriške rodovine (od l. 1135. ali 1138.). Po njegovi smrti (krog l. 1145.) sledil mu je sin Engelbert II. »Beli«. Ta je potoval l. 1148. v sveto deželo. Pa ko se je povrnil, začel je svoje podložnike in cerkve zelo stiskati. Patrijarh Pilgrim se mu je ustavljal in ga poklical na odgovor. Grof pa je prišel z vojaki, ujel patrijarha in ga odpeljal v Gorico (1149.). Drugi knezi so ga primorali, da je popravil storjeno krivico in obljubil, da bode zanaprej le tretjino kazenskega denarja zase obdržaval, dve tretjini pa patrijarhu izročeval (pogodba v gozdu Ramoscello ob Taljamentu l. 1150.). Umrl je l. 1187.

Majnard II. (1190.—1230.) skazal se je prijatelja avstrijskemu vojvodi Leopoldu, ko se je vračal angleški kralj Rihard, Leopoldov sovražnik, čez Goriško v svoje kraljestvo. Tudi Majnard je potoval leta 1198. v sveto deželo (v družbi Leopolda). Sklenil je šenkvirinsko pogodbo l. 1202., poravnal svoje razmere s patrijarhom in dobil goriško okolico v svojo popolno last. Pa vendar je napadal patrijarhova posestva in pridobil je Faro z okolico do Gradišča. Kot generalni kapitan vojskoval se je hrabro zoper Trevižane in druge patrijarhove sovražnike na zahodu. Ob tem času (l. 1218.) so se bili spuntali goriški podložniki zoper tlačenje plemičev in grof Majnard je moral ljudstvo pomiriti. Daroval je leta 1226. svoje posestvo Precenico na Furlanskem redu nemških vitezov. Od leta 1220. je vladal skupno s svojim nečakom Majnardom III., a umrl je še-le krog l. 1230.

Majnard III. (1220.—1258.), je pridobil zelo mnogo posestev svoji rodovini in bil je že najmogočnejši knez v nemškem cesarstvu ter prvi »pokneženi grof«. Po svoji materi je podedoval grofijo Pazon v Istri in slovensko stran na Dolenjskem. Še več pa je dobil po svoji ženi Adelajdi iz tirolske rodovine, ko je umrl njen oče l. 1254. Skoro vse Tirolsko je prišlo takrat v Majnardove roke. Bil je tudi prijatelj nemškega cesarja Friderika II., in on ga je postavil za svojega namestnika na Štajerskem. Začel je bil dolgotrajno vojno s patrijarhom Bertrandom, ker si je hotel prisvojiti več posestev akvilejske cerkve (n. pr. Kormin, Mošo, Ariis, Vipavo, sodstvo in branteljstvo po vsej tržiški okolici itd.). To vojno sta nadaljevala tudi njegova sinova. Majnard je spremljal nadalje češkega kralja

Otokarja v križarsko vojno zoper neverne Pruse (leta 1252.). Ž njimi so šli tudi njegovi bogato opravljeni plemiči, tako da se je vse čudilo tako lepim vitezom. Sploh si je bil nabral Majnard III. veliko denarja in ta je imel tudi v tistih časih mogočno veljavo ter pridobil lastniku mnogo spoštovanja. Tudi njegova sina sta bila varčna in sta uplivala z denarjem na vse svoje sosedse.

Majnard IV. in Albert II. sta oskrbovala iz početka skupno vse veliko posestvo, ki sta je bila po očetu podedovala. Spoznala sta pa, da je bolje, če si razdelita dedščino, in zato sta se pogodila l. 1267., 1271., in 1272., da naj obdrži Majnard Tirolsko do Hazlaške soteske, Albert pa vsa druga posestva po Koroškem, Goriškem, Furlanskem, v Istri in na Kranjskem. Naslov pa sta obdržala oba skupen: »grof goriški in tirolski, branitelj cerkvá v Akvileji, Tridentu in Briksnu«. (Braniteljstvo zadnjih dveh škofij so podedovali Goričani po tirolskih grofih.) Že pred to delitvijo pečal se je Majnard (na Tirolskem leta 1258.—1295.) zlasti s Tirolskim. Priženil in pokupil je skoro vsa druga posestva, kar jih ni bil dobil po očetu. In da bi vso deželo spravil v svojo oblast, začel je siloma napadati posestva tridentinskega škofa, ki je bil tudi deželni knez, kakor akvilejski patrijarh. Tako je zjedinił Tirolsko v tistih mejah (z malimi izjemami), kakor je ima še dandanes. Majnard je bil velik prijatelj cesarja Rudolfa Habsburškega. On ga je bil navetoval za cesarja in mu dal prvi glas. Sprijaznil ga je s papežem in mu pomagal v krvavih bojih zoper Otokarja Češkega (zlasti v bitvi na Moravskem polji l. 1278.). K tej bitki pripeljal je bil Majnard 300 in Albert 150 vitezov. Ob istem času, ko je cesar Rudolf posedel Avstrijo, polastil se je tudi grof Albert Kranjskega. Zato mu je bil pa cesar Rudolf tudi hvaležen. Postavil ga je l. 1277. za svojega namestnika na Štajerskem in Koroškem in l. 1286. ga je slovesno sprejel med državne kneze nemške ter mu podelil poleg Tirolskega še vojvodino Koroško. Po starodavni slovenski navadi sprejel je to vojvodino na gosposvetskem polji leta 1287. iz rok preprostega kmeta. V njegovi rodovini je ostalo Koroško do l. 1335. Ob jednem zastavi cesar (l. 1286.) Majnardu tudi Kranjsko, Slovensko marko in Pordenone. Majnarda si je bilo izvolilo tudi mesto Trst skozi osem let za svojega župana (1262.—1270.). Njegova hči Elizabeta (roj. 1270., kumovalo jej je mesto Trst) je postala rodna mati avstrijskih cesarjev.

Še bolj krepek je bil Majnardov brat Albert II. (1258.—1304.). Skoro ves čas svoje dolge vlade se je prepiral in bojeval z oglejskim patrijarhom zaradi posestev, katera je bil njegov oče protizakonito odvezel patrijarhu. Ta se je obrnil koj od začetka do papeža, ki je izobčil grofa Majnarda in njegovega brata

(l. 1258.). Leta 1260. in 1264. prizadevali so si posredovalci, da bi se grof pomiril s patrijarhom, ali brezuspešno, ker grof ni hotel ponehati. V teh bojih napade nenadoma (leta 1267.) patrijarha Gregorja pri Rožacu, ga posadi na revno kljuse ter pripelje slabo oblečenega in bosega v Gorico. Češki kralj Otokar, ki je bil takrat vladar Štajerske in gospod v Pordenonu, prisilil je Alberta, da je izpustil patrijarha. Ta se je hotel maščevati naslednje leto, prišel je z vojsko do Soče, ali most je bil podrt in Gregor ni mogel naprej. Zato se je pomiril z grofom, mu potrdil braniteljstvo in podelil več posestev kot užitek. Ali z naslednjim patrijarhom Rajmondom, ki je zahteval povrnitev vseh škod, od Alberta patrijarhatu storjenih v prejšnjih bitkah, ponovil je prepire ter hotel pridobiti si zlasti Kormin in tržiško okolico. Kormin si je tudi siloma osvojil in ga pridružil Goriškemu l. 1274., Tržič pa je moral pustiti še nadalje patrijarhu. Dne 24. februarja 1275. pomirili so se s pogojem, naj bi razsodniki v treh mesecih razsodili o prepirnih krajih, toda do tega ni prišlo. V Istri je združila oba nasprotnika skupna nevarnost od strani Benečanov in ravno ondi se je bojeval Albert kot patrijarhov kapitan zoper Benečane. Zlasti Trst so si hoteli osvojiti Benečani. Vojna se je dolgo vlekla in šele l. 1289. je moral sovražnik ves svoj tabor popustiti in nagloma zbežati na ladje. Kmalu potem se je pomiril z Benetkami, ali še l. 1292. je sklenil s Frankopani zvezo proti vsem napadalcem Furlanskega, Krasa in Istre, torej zlasti proti Benečanom. Tudi tolimskega gradu se je bil grof polastil l. 1299., ali moral ga je zopet izročiti patrijarhu. Cesarju Rudolfu je bil Albert velik prijatelj in podpornik, zato je dobil od njega v zastavo: Mihovo, s Črnomljem (1277.), potem Kostanjevico in druge gradove. Ali v vojni s patrijarhom se je bil tako zadolžil, da je moral vse to prepustiti zopet vojvodi Rudolfu III. S patrijarhom pomiril se je šele l. 1299., izročivši mu vsa po krivici prisvojena posestva akvilejske cerkve, zato pa je dobil od patrijarha 620 mark akvilejskega denarja odškodnine. Vse Albertovo življenje je bilo torej polno surovosti in nasilstev. Zato ga je zadela tudi cerkvena kletev. Da bi svoje krivice nekoliko popravil, daroval je veliko zemljišč cerkvam in samostanom. V svoji starosti se je bil tudi s cerkvijo sprijaznil in dobil od nje odvezo.

Njegov slavni sin je bil Henrik III. (1304.—1323.). Že l. 1286. je bil začel skupno vladati z očetom in zadnja leta je celo sam vladal v očetovem imenu. Pod njim je dospela goriška rodovina do take moči in slave, kakor nikoli poprej in nikoli poznej. Bil je Henrik delaven, podjeten, krepek in častiljzen grof. Namenil se je bil patrijarhovino tako spodkopati, da bode morala v kratkem času priti v oblast njegovi rodovini, ali vendar se je podpisaval še l. 1313. za »sina in vazala« akvi-

lejske cerkve. In ravno takrat je vladal šibek, omahljiv patrijarh Ottobono. Grof je zahteval od njega, naj ga izvoli za svojega generalnega kapitana na ves čas njegove vlade. Patrijarh pa se je temu upiral, ker je izprevidel grofove namene. Zato se je združil Henrik z najhujšim nasprotnikom patrijarhovim, z grofom Kamenskim (Camino). Pa tudi furlanski parlament mu je šel na roke in ga imenoval svojega kapitana, ko je bil patrijarh za nekoliko časa deželo zapustil. Povrnivši se, moral se je sprijazniti z grofom in ga potrditi v časti. Zdaj je prijel Henrik nemirne plemiče in jih v kratkem času ukrotil. Tudi Benečanom je ubranil, da se niso mogli še bolj razširiti po Istri. Toda prijateljstvo je bilo kratko, nastali so novi prepiri in kmalu tudi očitna vojska. Henrik je bil hitro napadel ter posedel Tolmin in Tržič (l. 1313.), premagal potem patrijarha še prej nego so mu prišli njegovi zavezniki na pomoč. Imel je tudi dobro izurjeno vojsko, zlasti hitre jezdece. Nasproti premaganim sovražnikom je bil prizanesljiv in kaznoval je le voditelje. Patrijarh mu je moral prepustiti kapitanat za vse življenje. Naslednji patrijarh je sicer pregovoril Henrika, da se je odpovedal tej oblasti, ali prepustiti mu je moral za to več posestev in dovoliti mu bogate dohodke. Grof je bil podpornik cesarja Friderika III. in v njegovem imenu je ukrotil uporni mesti Treviž in Padovo. Cesar ga je zato postavil za svojega namestnika v Trevižu in okolici. Tu se je skazal previdnega vladarja, ki zna ljubeznivost in ostrost o pravem času rabiti. Stoloval je zadnja leta večinoma v Trevižu. Tudi Trst si ga je bil izvolil za svojega župana in Benetke za svojega meščana (1320.)* Tako je zapovedoval Henrik III. v resnici od Tirolskega do Hrvaškega.

Njegov sin Ivan Henrik (1323.—1338.) še ni bil dve leti star, ko mu je umrl oče. Postavili so mu torej za varha Hugona Devinskega, katerega je koroški vojvoda Henrik leta 1328. tudi priznal in ga imenoval kapitanom Furlanskega, Goriškega, Krasa in Istre. Njegova mati Beatrica je vladala zanj. Bila je previdna, krepka žena in zato jej je bil podelil parlament celo čast generalnega kapitana. Ali vsako varstvo in namestna vlada je za deželo velika nesreča in tako je bilo tudi na Goriškem. Grofovski dohodki so bili slabo oskrbovani in so se zelo zmanjšali. Poprej tako bogata rodovina je zabredla v dolgove in to je spodkopal v kratkem času vso njeno veljavo. Po smrti Henrika III. začela je propadati moč in slava goriških

*) L. 1321. je prosil dožeta za dovoljenje, sme li priti s svojim spremstvom k svečanosti »delle Marie«. Senat mu je odgovoril, da, čeravno ni sploh nobenemu oboroženemu tujcu dovoljeno v Benetke priti, vendar njemu izjemoma dopusté, da sme s 50 oboroženimi spremljevalci priti k omenjeni slavnosti, ali viteških iger ne sme prirediti.

grofov. K temu je pripomoglo tudi vedno delenje posestev med brati. Po dva, včasih tudi po trije bratje so vladali skupno in imeli so vsak svojega namestnega glavarja, tako, da so ti mnogokrat prišli navskriž. Iz tega so nastali prepiri in bratje so si navadno razdelili svoja posestva. Tō pa je slabilo rodovinsko moč. Mnogo posestev je prišlo vsled ženitev na druge kneze, ker so goriški grofi svojim hčeram dajali bogato doto. Vedne denarne zadrege so jih primorale zastavljati grad za gradom. Zlasti furlanska posestva (Belgrad, Latisana) so vedno zastavljali. Tudi se zadnji grofi niso veliko več pečali za Goriško in so stanovali navadno zunaj dežele, v Lijencu na Tirolskem (sredi bistriških posestev).

Ivan Henrik je umrl brez otrok in njegove dežele so pripadle njegovim bratrancem Albertu IV., Majnardu VII. in Henriku IV. Ti so si začeli dedščino deliti in po dolgih pogajanjih prevzela sta Majnard in Henrik vladu na Goriškem in Furlanskem, Albertu pa je pripadla Istra in slovenska stran (l. 1342.). Ko je Albert umrl l. 1374., prišel je njegov del vsled pogodbe avstrijskim vojvodom v last. Takrat so odtrgali novograjsko okrožje, Pivko in postojnsko okolico od Goriškega in pridružili vojvodini Kranjski. Pravi vladar na Goriškem je bil Majnard VII. (1338.—1385.). Ob njegovem času je hotel patrijarh Bertrand izgubljena posestva zopet pridobiti od goriških grofov. O božiču leta 1340. je pridrl s svojo vojsko v Gorico, ali gradu ni mogel vzeti in zaradi velikega mraza je moral zopet oditi. Na sveto rojstvo je bral patrijarh v svojem taboru mašo popolnoma oborožen, ker se je bal napada. Spomin na ta prigodek se je ohranil še dandanes v stolni cerkvi v Gorici. Pri polnočni maši stopi dijakon, ki bere sv. evangelij, pred ljudstvo in naredi z mečem križ po zraku. Patrijarha Bertranda so potem umorili plemiči, kateri so stali na strani goriških grofov (l. 1350.). Majnard je pomagal tudi avstrijskemu vojvodi Rudolfu v vojski zoper patrijarha. Bil je velik prijatelj Avstrijcev in sklenil ž njimi dedno pogodbo (l. 1363.), da naj pripadejo vsa goriška posestva Avstriji, kedar izumrje njegov rod. Zato pa so poravnali Avstrijci njegove dolgove. Zadnja leta se je bil Majnard sprijaznil tudi s patrijarhom Markvardom, kateri se je bojeval proti Benečanom s pomočjo Genovežev (1379.—1380.). Ti so imeli svoje brodovje pred Maranom, katerega so Benečani zastonj napadali (1380.). Pečal se ni nič več z vladu (stanoval je v Lijencu ali na Dunaji) in skrbel je le, kako bi svojih pet hčera najbolj omožil. Za doto jim je dajal razne gradove in posestva, n. pr. grofinji Ani, ženi grofa krškega, Podgrad in Raspor (»ključ Istre«), katerega so l. 1395. Benečani kupili od grofove udove.

Tudi njegova sinova sta bila še mladoletna, in za vlade njunih varuhov pograbili so sovražniki posestvo za posestvom.

Henrik V. (1385.—1454.) je postal l. 1394. polnoleten. Bil je v velikih denarnih zadregah, ker je moral izplačevati dote svojim sestram. Zlasti bavarski vojvoda ga je pritiskal in zahteval od njega celo tretjino goriških posestev. Z velikim trdom je zadovoljil svoje terjalce, ali njegovo premoženje se je zelo zmanjšalo. Ob njegovem času so se polastili Benečani patrijarhovine. Cesar je poslal l. 1411. vojskovodjo Filipa Ozora na Furlansko, da bi mu priboril prehod skozi Beneško h kronanju v Rim, česar mu Benečani niso hoteli dovoliti. Ta je v kratkem času zopet pridobil skoro vsa patrijarhova posestva. Potem pa je začela cesarjeva vojska zopet izgubljati. Zato so sklenili l. 1413. petleten mir. Cesarjev zaveznik je bil grof Henrik in njemu je zagotovilo premirje neodvisnost Goriškega od Benečanov. Tolminsko je bilo takrat stalno združeno z goriško grofijo. Po petih letih se je pa vojska ponovila in ker je bila cesarska pomoč preslaba, izgubil je patrijarh vsa svoja posestva (razven Akvileje). Leta 1426. zastavi grof Podgrad z okolico in k tej pripadajoče vasi (brez Materije) za 1500 dukatov občini tržaški, koja je postavila ondi svojega poglavarja. Grof si je sicer pridržal pravico, to okrožje kedaj odkupiti, ali to se ni več zgodilo, nego Podgrad je ostal Tržačanom, ki so hoteli na ta način Kranjce prisiliti, da bi svoje blago jedino le v Trst prodajali. Benečani pa so skušali kranjsko trgovino zvatiti v isterska mesta, ki so bila od njih odvisna, in zato so bili že leta 1419. sklenili pogodbo z goriškim grofom, da smejo Kraševci in Istrani neposredno med seboj trgovati.

Z avstrijskim vladarjem je ponovil grof Henrik dedno zvezo l. 1394. in 1436. Pa tudi s celjskim grofom Ulrikom II. je bil velik prijatelj. Njegova prva žena je bila Ulrikova sestra in tudi z njim je sklenil dedno pogodbo l. 1437. Izročil mu je svoje sinove v odgojo, ker sam je bil preveč neveden, surov in grdo razvajen (pijančeval je rad in občeval z malovrednimi ljudmi). S svojo drugo ženo Katarino je živel v vednem razporu. Ona je bila bolj izvedena in je tudi navadno vladala mesto svojega moža. V testamentu pa je ni hotel postaviti vladarice za svoje nedorasle sinove. Izročil je rajši varstvo čez nje deželnim stanovom.

Henrikov stareji sin Ivan je skušal po smrti zadnjega celjskega grofa Ulrika II. (leta 1456.) ortenburška posestva pridobiti svoji rodovini, opiraje se na pogodbo od l. 1437. (in 1455.). Iz početka je bil srečen in premagal je nekaj gradov v dravski, belski in zilski dolini na Koroškem. Pozneje pa se je moral umakniti cesarski vojski in je moral izročiti Frideriku III. ne le vse pridobljeno, nego tudi svoja lastna koroška posestva (pogodba l. 1460) in celo Lijenc, katerega je pa pozneje zopet dobil. Za časa njegove odsotnosti je bil poglavar Goriškega in

Krasa grof Febo IV. della Torre, potem tega nečak Febo V. mlajši (1458.—1485.). Po Ivanovi smrti (1462.) vladal je goriško grofijo njegov brat Leonard (Leonhard 1454.—1500.). On ni prišel na Goriško, nego stanoval je v Lijencu; a v njegovem imenu vladal je grofijo (tudi Vipavo in Štjak) Febo VI. della Torre od l. 1485. naprej. Bil je hud pijanec ter zadnji iz bistriške rodovine in zadnji goriški grof. Njegova vlada je bila nesrečna, polna denarnih zadreg. Zato je moral več svojih posestev (zlasti furlanskih) zastaviti, ali pa cesarju Maksimilijanu prepustiti, ker jih ni mogel sam braniti. Leta 1461. vnela se je bila velika vojna med Benečani in Tržačani zaradi kranjske trgovine, ker so prvi hoteli vso kupčijo speljati v svoje mesto Koper. Res je, da so Kraševci, Kranjci in sploh Tržačani Avstrijcem pomagali, ali Benečani so bili vender močnejši ter posedli Završnik (Schwarzenegg), Kačiče in Lokve. Tako so dobili najvažnejše v Trst vodeče ceste v svojo oblast in je njih vojskovodja Canto Govardo napravil utrditve v Lokvi. Od vseh strani obdani Tržačani so morali l. 1463. skleniti mir ter Sacerb (San Servolo) in Podgrad prepustiti Benečanom. In vrhu vseh nesreč so takrat obiskovali še Turki našo deželo. Ti sovražniki kristjanstva in vse omike začeli so bili že sto let poprej napadati Ogrsko in Hrvaško. Sčasoma razširili so vedno dalje svoja ropanja in pokončevanja. Papež Pij II. si je sicer zelo prizadeval, da bi evropske vladarje proti Turkom združil; poslal je celo posebnega legata (patra Nikolaja iz Zadra) na Furlansko in v Istro, ki je pridigoval križarsko vojno zoper Turke, ali svojega namena ni dosegel.

Zlasti slovenske dežele so morale neizmerno pred njimi trpeti, kakor ob času Avarov. Sedemkrat so prišli koncem XV. stoletja tudi na Goriško, oplenili so vse, pomorili in požgali ter veliko ljudi odpeljali s seboj v sužnost. Prvi večji napad je bil l. 1469., ko so ti »dedni sovražniki krščanstva« 10.000 ljudij v Turčijo odpeljali. Leta 1470. je prihrulo 8000 Turkov čez Bazovico, Prosek, Devin in Tržič na Furlansko, ki so vse oplenili, požgali in pomorili. Premnogo blaga in ljudij odpeljali so seboj na Turško. Leta 1472. so zopet ropali okoli Tržiča in Gorice. Leta 1477. pridrlo je 10.000 Turkov na Goriško, ki so potolkli beneško vojsko pri Vilešu, kjer jim je vojskovodja Antonio de Verona branil prehod čez Sočo. Ali Turki so pobili 3000 Benečanov z njih vodji vred ter se pleneč in moreč razlili čez Furlanijo. (Mogoče pa, da je ta napad identičen z onim iz naslednjega leta.)

Najhujša invazija se je dogodila julija meseca leta 1478. Tedaj so jim Benečani zastavili pot ob Soči s 6000 možmi, ali zato so se razlili po Soški dolini skozi Kanal, Tolmin in Bolec čez Predél na Koroško. Med potjo so grozno razsajali,

in še dandanes pripoveduje ljudstvo o njih silovitosti. Na Koroško so pridrli skozi tri »hude soteske«. Nad njimi so Turki spustili cel plaz kamenja, da so morali krščani pred njimi bežati. Blizu Strmca so bili kmetje in rudokopi razdrli nek most (čez Mangartski potok?) ter se utaborili na nepristopni skali. Turki pa so spustili svoje male konje na vrveh v spodaj vodeče korito, spravili jih skozenj po deroči vodi in jih višje gori zopet ven potegnili. Ko so bili tako kmete obšli, napadli so jih izza hrbta, pobili vse do zadnjega moža in se razlili potem čez Predél na Koroško.

Leta 1480. so zopet pričakovali Turke, ki so tedaj po Kranjskem in Koroškem plenili, da vdarijo skozi »veliki kanal« na Goriško. Povsodi so se oboroževali proti njim, ali Benečani niso mogli kljubu temu zbrati več nego 400 pešcev in konjikov skupaj. Leta 1481. je pripeljal korzar Magarbeg 30.000 Turkov na Goriško ter preplul Furlanijo, čeravno so bili Benečani napravili dvanajst milj (italijanskih) dolge nasipe. L. 1499. pripeljal je Bajazet (ali Skanderbeg?) zopet 12.000 Turkov na Goriško, ki so oplenili vso Furlanijo, in še l. 1511. razlili so se Turki znova čez Istro, Kras ter jeden del Furlanije. Da bi se vsaj nekoliko zavarovali pred tem hudim sovražnikom, postavile so občine in cerkve plačane ogleduhe, ki so naznanjali, kedaj se bliža deželi turška sila. Po gorah so zažigali kresove in tako naznanili v kratkem času po vseh krajih žalostno novico.

Zoper Turke so bili začeli Benečani (že l. 1458., zlasti pa l. 1471.—1479.) na goriški zemlji postavljati trdnjave pri Ločniku, Fari, Gradišču, Foljanu (pozneje opuščena) in v bolški soteski. Grofove podložnike so prisilili, da so jim pomagali trdnjave delati. To zadosti priča, kako onemogla in brez vse veljave je bila Lenardova vlada. Zastonj se je pritoževal v Benetkah in zastonj je prosil cesarja pomoči. Benečani so posedli Faro in Gradišče ter ju obdržali za-se. Ko so se po leti 1500. Turki z nova približevali Furlaniji, začeli so hitro utrjevati Devin in goriški Grad. Tudi beneški oskrbnik Peter Marcelo je dal napraviti nove utrdbe okoli Gradišča, ki naj bi branile Turkom prehod čez Sočo na Furlansko. Iz Gorice so poslali sicer dva poverjenca ugovarjat proti temu, ali oskrbnik je odgovoril, da varnost Gradišča pred Turki zahteva take utrdbe, in Benečani so se vedno bolj vgnezdili v tej trdnjavi. (*Glej dodatek 4*).

Da bi tako še več krajev ne izgubil, zamenjal je grof s cesarjem Maksom l. 1497. vsa svoja furlanska posestva (Belgrad, Kodrojp, Latisano in tudi Kormin) za druga, na Nemškem ležeča. Grof Lenard, ki je bil cesarju Maksu posodil denarja za vojno proti Ogrom, je umrl 12. aprila l. 1500. v Lijencu, kjer je navadno prebival. V goriški stolni cerkvi se vidi njegov kamenit spominek. Ž njim je zamrla bistriško-goriška rodovina, kakor da bi ne mogla preživeti svoje slave in moči, ki je bila takrat popolnoma izginila.

IV. Narodna izobrazenost v srednjem veku.

Sedaj, ko smo dospeli v naši zgodovini do konca srednjega veka in se nam oznanja nov čas, novo življenje, oziroma se pri slovesu še jedenkrat v minulo dōbo in preglejmo, kake naredbe, ŕege in nazori so umirali ter se novim, boljŕim umikali. Sklenimo račun tisočletnega ljudskega življenja in poglejmo, kako je človeŕtvo napredovalo v tej dōbi, kako se je izomikalo in povzdignilo od onega prvotnega stanja, katerega smo opisali v začetku naŕe zgodovine.

Ob času preseljevanja narodov in v naslednjih stoletjih bilo je ljudstvo ŕe zelo surovo. Nestalno premikanje sem in tja, vedni boji, napadi in obrambe so jih popolnoma zdivjali. Na novo priŕli Ogrji (krog l. 900.) razsajali so tudi po slovenskih in italijanskih deželah ravno tako nečloveŕko, kakor nekdanj Huni in Avari ter pozneje Turki. L. 919. in 924. hruli so čez Goriŕsko v gorenjo Italijo in ŕe l. 981. opustoŕili so zopet Oglej. Celō trgovina s sužnji bila je tedaj ŕe v navadi in ŕe l. 960. sklenil je beneŕski dože s patrijarhom in njemu podložnimi ŕkofi pogodbo, da ne bode nihče več s sužniki kupčeval. ŕe-le po letu 955. (bitva na Leŕkem polji) so se upokojili in po slovenskih dezelah se je ustanovil mir. Tedaj so začeli nemŕki naseljenci (Bavarci) kar vreti med Slovence in nastanili so se po vseh večjih krajih, pa tudi sredi ŕe neposekanih gozdov in v oddaljenih pogorskih dolinah. Živeli so mirno s Slovenci in kjer so bili v večini, ponemčili so polagoma svoje sosede.

V mirnih časih se je poprijelo ljudstvo poljedelstva, postalo je mehkeje in sprejemljiveje, dalo se je lože podučiti. Akvilejski patrijarhi so bili v tem času popolnoma dovrŕili pokristjanjenje slovenskega naroda in skrbeli za deželno varnost. Tako izreče papež Gotfried l. 1184. na oglejski sinodi prokletstvo in interdikt čez vse roparje in hudodelce, ki so takrat deželo vznemirjali in pustoŕili. Temu so se pridruŕile ŕe druge okolnosti. V Čedadu je obstajala učena ŕola že od časa Karola Velikega. Cvela je zlasti v X. in XI. stoletji in na njej so se učili tudi slovenski sinovi, zlasti pa duhovniki akvilejske ŕkofije. Iz ŕpanskega in Francoskega se je bila razŕirila vednost in učenost v XI. stoletji na Italijansko in Furlansko. V Bolonji in (pozneje) v Padovi so ustanovili visoke ŕole (vseučiliŕa), katere so tudi Slovenci obiskovali. Ljudje so bili takrat zelo vedoželjni. Potovali so radi in gledali skuŕnje drugih dežel.

Priŕel je čas kriŕarskih vojn (l. 1096.—1270.) in kristjani so kar vrel na jutrovo, da bi oteli sveto deželo nevernikom

Nadgrobní spomenik zadnjega goriškega grofa.

(Debela plošča iz belega vapnenca, 2,32 m visoka in 1,27 m široka. Na širokem pasu, ki je rahlo ovit okoli plošče, stoji napisano z gotiškimi črkami: Graf . lienhat . von . Gotes . Genadn̄ . phallentz . Graue . Innkarntn̄ . Graue . zu . Görtz . vnd . zu tirol . uoGle . dr . Gotzheusser . zu . Aglai zu Trenndt . vnd . zu . Brixssen . hat dissn̄ . Stein . machen . lassen . anno . d . S . D . Q . IIICV. Na zastavi in grbu sta vpodobljena goriška grba [lev. na modrem polji in belorudeča poprečna progá] Pri desni nogi stoječa ženska podoba je Leonhardova žena Pavla pl. Gonzaga.)

iz rok. Tudi mimo Akvileje so vreli križarji in njim v pomoč ustanovili so gostinjec v Comarcieu. Ko so se križarji vrnili, prinesli so seboj sicer mnogokrat bolezní in kugo, pa tudi marsikatere skušnje in znanja ter so zboljšali po teh svoje življenje. Ljudje so prišli med seboj v dotiko in učili so se jeden od drugega. Vsled papeških bul začelo je vse potovati, bilo je vse polno potujočih »skolarov« in »vagantov«. Viteštvo je uplivalo dobrodejno s tem, da je branilo slabotne, vdove in sirote. Tako je bil svet v XII. in XIII. stoletju prebujen, prebrisan, iznajdljiv in delaven. Ne da bi bili vsi učeni, da bi bili znali pisati, računati itd., le njih duh je bil bister in neka splošna omika bila je razširjena pri vseh stanovih. L. 1106. bil je 13. januarja strahovit potres po Furlanskem: gore so pokale, skale se cepile in zemlja se odpirala ter dajala žvepleno vodo.

Ali ta splošna izobraženost se je spremenila krog l. 1300. in naslednji dve stoletji sta se pogreznilí nazaj v mračnjaštvo in surovost. Uzroki temu so bili različni. Germansko viteštvo je počelo propadati in grditi svoj častni stan. Nek notranji nemir se je polastil vseh in skušali so se ga iznebiti z neprimernimi sredstvi. Mislili so, da svojo vest najlože s tem upokojijo, če se začnejo bičati. L. 1260. začeli so spokorniki skupno potovati, bičati se in psalme peti v Siciliji, po Italiji, slovenskih deželah, Avstriji in Češkem. Taki bičarji (flagellanti) so se zbrali kakor k procesiji in sicer ne gledé na stan, premoženje in starost, šli so od vasi do vasi na pol oblečeni (nad pasom nagi), nosili zastave, sveče in bakle ter so na javnih trgih bičali jeden drugega do krvi, prepevaje sveti pesmi. Mnogo ljudij je drlo skupaj gledat ta bičanja, ki so se jim zdela nekaj nenavadnega, čudeznega. Moški in ženske so bili vkup in zato si je prizadevala cerkev na vso moč odpraviti take nespodobnosti. V XIII. stoletju je bilo sploh veliko sanjarskih ljudij. Mislili so, da so od sv. Duha prešinjeni, da smejo torej sveto pismo razlagati in katoliško vero zboljševati. Hoteli so vpeljati zopet preproste čase apostolov. Tudi plesalci so se pojavljali, ki so mislili s plesom božjo čast povišati. Godile so se natorne prikazni, katerih ljudstvo ni moglo zapopasti in spoznalo jih je kot šibo božjo za svoje pregrehe. Veliki roji kobilic prihajali so (1309., 1442., 1475.) od juga in pokončali vse zelenje ter prouzročili lakot in kugo (zlasti od 20. avgusta do 12. septembra 1442.). Nastali so silni potresi, ki so gradove razsipali in poškodovali celó stolno cerkev v Akvileji.

Za temi je prišla draginja in lakota, a iz Azije se je bila razširila strašna kužna bolezen, »črna smrt« ali »veliki pomor« imenovana (l. 1348.), ki se je iz Azije v Evropo razširila. Ljudje so kar počrneli in v malo trenutkih umrli. Nekateri kraji so izgubili polovico ali celó dve tretjini prebivalcev. Mesta in vasi so se izpraznile. Domače živine ni nihče več gojil. Letala je sama

okoli, dokler ni gladu poginila ali pa raztrgana bila od zverine. Vse to je ljudstvo zbegalo, oplašilo in njegov duh otemnilo. Kakor so bili bičarji neusmiljeni do samih sebe, tako so oblastva tudi druge trpinčila. Hudodelnika, ki ni hotel obstati svoje krivde, deli so na tezalnico, polomili so mu vse ude, ščipali so ga s kleščami, zaprli v skrinjo, ki je imela od znotraj polno bodečih žebljev. Obsojenca so navezali na zobato kolo, odsekali so mu počasi ud za udom ali pa so ga privezali na štiri konje in razčetrtili. Vse tako trpinčenje je zadelo večkrat čisto nedolžne, ki so le od bolečin premagani rekli, da so to ali ono storili, da bi jih smrt poprej rešila vsega trpljenja. Zlasti stare ženske z nagrbančenim čelom so bile v nevarnosti. Katero so začeli sumiti, da je čarovnica ali copernica, bila je izgubljena. Mučili so jo tako dolgo, da je obstala, in potem so jo sezgali na gromadi. To preganjanje čarovnic je cvetlo zlasti v XVI. stoletji.

Kako surovi časi so bili takrat, kaže nam kobarijsko malikovanje l. 1331. Ljudje so se shajali pod drevesom, kjer je izviral bister studenec, in častili svoje bogove, kakor so bili navajeni ob času malikovalstva. V Čedadu so pridigovali sveto vojno zoper nje, prišli so v Kobarid in jim posekali sveto drevo ter zabili studenec. Po tolminskih gorah so se zbirali v XIV. stoletji roparji in se skrivali po ondotnih votlinah. Bili so to večinoma beguni, ki so utekli kaznim za svoja hudodelstva, ter planili od časa do časa v dolino, ropali in plenili ter odvajali seboj ljudi, katere so potem le za veliko odkupnino izpustili. Patrijarh Antonio I. Gaetani se je vzdignil z vojsko nad te roparje in jih pregnal krog l. 1400. Med ljudstvom se je potikalo takrat vse polno goljufov in sleparjev. Klatili so se po deželi »potujoči šolarji«, ki so po deželi beračili in sleparili, vedeževali, zagovarjali in coprali ter Slovence učili nemških vraž. Pesmi, katere so peli, bile so zabavljive, zelo dvomljive vrednosti in ti »vaganti« postali so kmalu deželna nadloga. Nahajale so se take ženske, ki so znale strup napravljati in ga prodajale tistim, kateri so želeli spraviti koga ob življenje. Bili so mazači in mazalke, ki so ljudstvo prevarjale, da znajo bolnikom pomagati, in so tako lep denar zaslužile. Splošna razvada je bila popivati, kleti in igrati s kockami.

Duhovni so se takemu početju le malo upirali, ker niso bili skoro nič boljši. Poprej so pač tudi oni bolj vzgledno živeli in za omiko skrbeli, dokler je vel med njimi duh velikega papeža Gregorija VII. († leta 1085.) in dokler se je morala cerkev bojevati z državo za svoje pravice. Oženjeni duhovni bili so v XII. stoletju prav navadni, še le benediktinci so izbojevali celibat. Ko je bila pa cerkvena moč zagotovljena, polenili so se njeni vojščaki in udali razuzdanemu življenju. Posamezne je treba seveda izvzeti. Nekateri so bili bolj izobraženi, gojili so

učenost in omiko, zlasti odkar so se bile prebudile vednosti v Italiji (krog l. 1450.). Ali ta izobraženost ni bila več splošna. Učenjaki so se zbirali okrog vseučilišč. Ko so samostanske šole razpadle, so morali ukaželjni mladeniči daleč potovati, če so se hoteli izobraziti. To so mogli storiti pa le premožni, drugi so ostali brez poduka. Zato se je izcimil poseben učenjaški stan. Začeli so se razločevati omikani stanovi od nevednega ljudstva in v začetku XVI. stoletja je prišel v navado častni naslov »gospod« ter vikanje (onikanje).

Največja zmešnjava je bila v XV. stoletju zaradi cerkvenega razkola in zaradi Husovega krivoverstva na Češkem, ko sta bila dva nasprotna papeža in dva različna cerkvena zbora. Tudi akvilejska cerkev je imela tedaj dva patrijarha, ker po smrti patrijarha Ludvika Teck l. 1439. imenoval je papež Evgen IV. kot njegovega naslednika Ludvika Scarampa Mezzaroto, a bazilejski koncil pa Lavrencija, vojvodo Mazovskega in škofa Lavantinskega (leta 1444.), ki je postavil za svojega namestnika Martina, škofa Pičanskega (Pedená). Podložniki avstrijskih deželá so priznavali koncilskega patrijarha, Benečani pa papeževega. In vendar je bilo ljudstvo tedaj zelo pobožno ter je rado romalo, zlasti v Rim. V Št. Ivanu in pa v Trstu so bili mornarji vedno pripravljene, da so prevažali romarje v Jakin, za kar so dobivali lep zaslužek, tako da so se za romarje kar tepli!

Zelo grda razvada XV. stoletja je bilo brezumno pijančevanje. Po deželi je hodilo vse polno kričačev, ki so vino ponujali in uzorce pokušat dajali. Vsaka graščina in vsaka gosposčina je imela svojo pivnico (»taverno«) in je ljudem vino kar silila, dá je več skupila. Tudi po gradovih in samostanih popivali so brezumno; zadnji goriški grof je bil tako hud pijanec, da je celo po noči svoje otroke budil in jih piti silil, a če niso hoteli, jezil se je nad njimi, da niso njegovi otroci (tako pripoveduje Aenas Silvius Piccolomini). Koga pod mizo spraviti, to je veljalo tedaj za viteško čast. Vsled tega je nastala splošna zdvijanost in surovost. Tudi v obleki so se ljudje mnogo spakovali in nosili smešne mode.

Akvilejski patrijarh ni skrbel neposredno za duševni blagor svojih ovčic. Prepustil je to skrb večjim cerkvam in njih kapitlju (n. pr. čedajskemu po Tolminškem, akvilejskemu po Furlaniji), ali pa samostanom (rozačkemu po Kanalskem, Brdih in Krasu). Drugod je postavil naddijakone kot svoje namestnike. Za Goriško je postavil takega naddijakona v Gorici, zlasti odkar je bil izgubil svojo posvetno oblast. V imenu kapitlja, samostana ali naddijakona oskrbovali so duhovnije vikarji (toliko kot današnji župniki), katere si je ljudstvo samo izprosilo od cerkvene oblasti. Ti vikarji so imeli pravico sami svoje kaplane voliti in

morali so iz svojih dohodkov skrbeti za njih hrano. Najstarejše fare na Goriškem so: Akvileja, Grad, Sv. Ivan pri Timavi (od tod je prišla fara pozneje v Devin) (*glej dodatek* ⁵), Solkan, Tržič (*glej dodatek* ⁶), Kormin, Brazzano (1083.), Fiumicello (1346.), Ločnik (1295.), Biljana, Tomaj (1400.), Romans (1481.), Komen, Vipava, Čerņiče, Kanal, Gorica, Šent Peter pri Gorici (1425.), Prebačina (1450.), Merno (1308.), Šempas (1402.) in vikarijat Povir (pred 1431.). Na Tolminskem je najstarejša fara Volče (1015.), potem Bolec in Šenvijska gora (1192.) in zadnjič Tolmin, Kobarič, Čerkno in Rut (krog l. 1300.).

Patroni goriških cerkvâ so bili goriški grofi, razven ondi, kjer so si bili dali odkupiti to pravico. Na Krasu so bili cerkveni patroni grofi Devinski in njih nasledniki grofi Walsee. V cerkvenem obziru je spadal Kras pod Tržaško škofijo in zato so Devinci priznavali tamošnjemu kapitlju pravico, da more imenovati župnike na Krasu, ali jih odstavljati; zahtevali so pa pravico prezentacije in da kapitelj ne sme imenovati njim neprijetnih oseb. Grofi Walsee pa so začeli že l. 1395., torej še za življenja zadnjega Devincea, samovoljno podeljevati župnije. Zaradi tega začel se je dolgotrajen prepir med grofi in kapitljem, kateri je stanovitno zagovarjal svoje stare pravice. A Walsee so začeli l. 1414. z oboroženo silo pretiti in od tedaj naprej se je večkrat pripetilo, da so grofi katerega kanonika vjeli in zaprli, ali pa kapitelj katerega grofovega oskrbnika. Še le avstrijski vojvode so ta prepir nekoliko ublažili in nasprotni stranki pomirili. Zadnji goriški grofi so zelo skrbeli za duhovne. Takrat je primanjkovalo dušnih pastirjev. Da bi vspodbudil mladeniče k temu stanu, podelil je Majnard VII. (leta 1382.) duhovnom pravico, da smejo zapustiti svoje premoženje po testamentu (poprej je pripadla vsa zapuščina cerkvi, deloma tudi vladii. Ko bi pa umrli brez testamenta, naj dobijo njih sorodniki polovico zapuščine, drugo polovico pa cerkev, pri kateri so služili. Tudi grof Ivan je branil svojo duhovščino zoper patrijarha, ki jej je nakladal vedno davke. Nekateri grofi (n. pr. Henrik okoli l. 1450.) so se še preveč potegovali za duhovnike proti patrijarhu, katerega so tožili. Zato so ohranili duhovniki goriške grofe še dolgo v dobrem spominu. Še l. 1699. je moral vsak cesarski župnik v ponedeljek po »in albise« v Gorico priti ter brati obletnico za goriškimi grofi.

Akvilejska cerkev je imela tudi svoje lastno staro bogočastje in posebne obrede, zlasti liturgično petje in posebne cerkvene knjige. Šele l. 1596. je bilo to posebno akvilejsko bogočastje prepovedano na škofijskem zboru v Vidmu ter so vpeljali rimske obrede, rimske knjige. Po mnogih krajih se je rabil poprej v akvilejski patrijarhovini slovenski in hrvatski jezik pri očitni službi božji in duhovniki so čitali iz glagolskih knjig. Po prejšnjem

obredniku je bilo mnogo več praznikov, nego dandanašnji, n. pr. o božiču štirje dnevi, o veliki noči in binkoštih po trije dnevi, sploh pa nad 40 praznikov več, nego sedaj.

Cerkve so bile središče vsega javnega življenja. Zidane so bile navadno v podobi križa, vrata in ozka okna so imela špičast obok. V njih so večkrat predstavljali svetopisemske dogodbe, pa tudi druge smešne igre in celó plese. Dasiravno so papeži in patrijarhi to ostro prepovedali, vendar je bilo težko izkoreniniti to razvado. Okoli cerkve je bil majhen obzidan prostor in ondi so pokopavali mrliče. Navadno so jih devali v meniški obleki v rakev. Po maši za umrlega zbrali so se pogrebeci in sorodniki z duhovnikom vred in se vsedli k pojedini v cerkveni lopi. Med jedjo so neprenehoma zvonili. Kar jim je ostalo jedil, to so razdelili med uboge, naj molijo za dušo umrlega. To se je ponavljalo tudi sedmi dan (»sedmine«) pozneje. Pri cerkvi je bilo pribežališče hudodelnikov in dokler so se ondi mudili, ni jih smel nihče zgrabit. Romarji so prenočevali krog cerkve in o semnjih so postavljali prodajalci ondi svoje hišice. Tudi k sodnji se je zbiralo ljudstvo pred cerkvijo in ondi se je vršila vsa pravda. Pozneje so bili patrijarhi prepovedali (l. 1338.) rabiti cerkveno okolico za posvetna opravila.

Odkar so bili Nemci naše dežele premagali in svojo upravo vpeljali, razločevale so se tri vrste ljudi: plemiči, svobodni (prosti) in robi (sužnji). Plemiči so bili gospodje v deželi, skoro sami nemški naselniki, katerim so cesarji po naših krajih posestva darovali. Le malokateri domačin se je znal tako prikupiti, da ga je cesar sprejel med svoje plemstvo. Plemiči so imeli vso zemljo v svoji oblasti, kar je ni bilo cerkvene. Sezidali so si v deželi močne gradove in imenovali so se večinoma po njih, ker takrat še niso bili drugačni priimki v navadi, tudi pri navadnem ljudstvu ne. Na teh gradovih so živeli navadno sami za-se, zapiraje se drugemu ljudstvu. To ni bilo več staro viteštvo, nego upiralo se je višjim, preziralo je nižje, otimalo je posestva in neizmerno zatiralo ljudstvo. Njih srce je bilo trdo kakor skala, na kateri so stali njih gradovi, in njih duša kakor zrak, kateri jih je obdajal. Pečali so se večinoma z lovom, pa ne le na živino, temveč tudi na ljudi, zlasti na popotnike in kupce. V XIV. stoletji je najbolj cvetelo to viteško roparstvo (pl. Strassoldo, Devinci, graščaki nad Čedadom). Večkrat so se sprli plemiči med seboj in si napovedali krvavo vojno. Koliko so dali patrijarhu opraviti in koliko so pripomogli k razpadu njegove moči, to smo že videli poprej. Ti grajski gospodje niso marali za vednosti že iz sovraštva do neplemenitih meščanov, ki so znanosti podpirali. Počasi so se odtezali vojaški dolžnosti in knezi so nabirali vojake iz prostega ljudstva ter tako povečali svojo moč. Ko so iznašli

strelni prah in tope (kanone), tedaj niso bili plemiči več varni na svojih gradovih in preselili so se v mesta. Poprej je le redko kedaj zadela cesarska kazen plemiča zaradi posebno velikih hudobij. Tedaj pa je razdrla pravica njih gradove in nihče jih ni smel več pozidati na onem mestu. Ko so postali fevdi dedni (v začetku XII. stoletja), zidali so si plemiči tudi dedne gradove ter se začeli po njih nazivati.

Svobodnih ljudij je bilo iz početka zelo malo. Taki so bili neplemeniti posestniki zemljišč ali hiš, rokodelci, obrtniki, kupčevalci, duhovni, učeni, itd. Stanovali so večinoma v mestih in trgih pod obrambo deželnega kneza, kateremu so davek plačevali. Pozneje so se množili svobodni prebivalci po izpuščenih robih. Skoro vsi poljedelci so bili robi. Zemljišča so razdelili cesarji med plemiče in cerkve, in kdor je na njih prebival, postal je rob novih gospodarjev, za katere je moral zemljo obdelovati in jim rabotati. Robi so bili vedno navezani na svojega gospoda. Brez njegovega dovoljenja se niso smeli ženiti, ne tožiti ali pričati, niti pogodeb sklepati ali testamentov delati. Gospodar jih je lahko prodal, zamenjal, daroval, zastavljal in tudi zaigral z njih zemljiščem vred, kakor je hotel. Oženiti so se morali, s katerim je on hotel, in če sta se vzela dva roba različnih gospodov, sklenila sta ta dva pogodbo med seboj, po kateri sta si razdelila njune otroke. Bilo je tudi mnogo robov brez zemljišča in ti so služili kot hlapci in dekile gospodom. Rabotni dnevi in število rabotajočih oseb je bilo natanko določeno, ravno tako tudi tovarna živina in število voz. Za nekatere rabote dajali so graščaki delavcem nekoliko odškodnine v denarji, ali pa v jedi in pijači (n. pr. pri zidanji in popravljanji gradov, pri obdelovanji vinogradov in oljčnikov, pri sekanji drv itd.). Meščani seveda niso nikoli rabotali. Onim robom, ki so živeli na cerkvenih posestvih, godilo se je mnogo bolje, kakor pa tistim, ki so bili lastnina posvetnih gospodov. Cerkev je tudi na to delala, da so gospodarji svoje robe velikokrat osvobodili. Če so to v testamentu izrekli, šli so novoosvobojeni v črni obleki za pogrebom svojega gospoda. Če je pa kdo hotel svoje robe že v življenji osvoboditi, izročil jih je cerkvi in duhoven je peljal osvobojenca trikrat okoli altarja ter ga razglasil kot cerkvenega državljana. Tak je plačeval cerkvi nekaj denarja za njeno varstvo.

Svobodni ljudje so se naselili v mestih, da so se umaknili nasilstvu plemičev. Mesta so se pa jako težko vzdignila v taki deželi, kjer je bilo malo svobodnih in so imeli plemiči tako veliko oblast. Staro mesto Akvileja je vedno bolj padalo. Nasproti sta rastle Čedad in Videm ter drugi furlanski kraji. Patrijarhi so pospeševali ustanovitev mest in jim dajali veliko avtonomnih pravic, ker so upali najti v njih zaslombo nasproti nepokornemu

plemstvu. Zato pa so zidali tudi plemiči svoje hiše v mestih, da so se prištevali meščanom in ljudstvo za svoje namene pridobivali. Zoper sovražne napade so se utrjevala mesta z ozidjem, ali pa z rovom in nasipom. Vsako mesto je imelo svoje lastne postave. Vladal je je glavar ali župan z mestnim svetovalstvom. Vsi družinski očetje so se shajali k zborom in sklepali o mestnih potrebah, dohodkih (colninah) in stroških, o naredbah za varnost zdravja in za olepšanje mesta, zlasti pa o semnjih in cenah blagá. Na Goriškem je bilo še težje, da bi se kak kraj povzdignil do mesta, ker grofi so radi vladali neomejeno. Vendar je povzdignil grof Majnard II. Gorico v trg (l. 1210.) in grof Henrik III. v mesto. Pozneje so dovolili grofi (l. 1436.) Korminu lastne postave in lastno vlado. V XV. stoletju podelijo celó Tolminskemu posebno upravo. Tržič je postal že zgodaj svobodna občina pod patrijarhi.

Ljudstvo po deželi je bilo razdeljeno v občine (navadno je bila vsaka župnija občina za-se) in te v soseske, po svojih lastnih potrebah. Slovenske občine so vladali župani (ali ne več v tako obširnem smislu kot v starem veku, ker so bile občine manje), italijanske pa sindaki ali dekan i. Na čelu občine je stalo dvanajst môž (»dvanajstija, dvanastarija«). Župane so izbirali občinarji sami, a graščaki so jih potrjevali; po nekaterih krajih (n. pr. po devinskem Krasu) imenovali so jih kar graščaki sami. Župani so uživali neko občinsko zemljišče, imenovano župnica, ki je bilo prosto davkov, desetin in rabot, a zato je moral župan pogostiti svojega graščaka, ko je prišel v vas. Potem so morali župani pobirati davek, desetine in glóbe od svojih občinarjev. Ko je graščak potoval, preskrbeti mu je moral župan voz, nosilnice ali konja. Tudi na lov ga je moral spremljati, orožje mu nositi in pse držati. Kot znamenje svoje oblasti imel je župan posebno okovano palico. On je hranil občinsko mošnjo in javna pisma, če jih je občina kaj imela. Občinske seje so bile pod veliko vaško lipo, okoli katere so stale kamenite klopi za občinske svetovalce. Starešinstvo je oskrbovalo občinsko premoženje, poravnavalo po starih običajih prepire med sosed i in občinarji in razsojalo manjše pravde ter obsojalo na glóbe ali pa tudi v »berlin« (ječo). Razven tega so oskrbovale občine tudi svoje cerkveno premoženje. Tudi za varnost polja pred tatovi je moral župan skrbeti. Nemškorutarska občina je imela še posebne pravice in njen župan je sodil prepire med vaščani.

Iz vsega vidimo, da je imelo ljudstvo takrat še zeló malo pravic samo čez-se. Tudi plemiči so bili iz početka vsi odvisni od deželnega kneza. S časom (od l. 1230.) pa so dobivali vedno več vpliva, združili so se med seboj in prisilili grofa, da se je držal njih nasvetov. Plemičem so se pridružili tudi župniki in sploh cerkveni oblastniki. In najpozneje so prišli zraven tudi poslanci

mest in svobodnih občin. To so bili takoimenovani »deželni stanovi«. Oni so potrjevali nove postave in davke. Omenjajo se že pod grofom Henrikom V. kot deležniki vlade; pa večjo moč so zadobili še-le pod zadnjim grofom Lenardom. Pod goriškimi grofi so bila sledeča oskrbnišтва: Latisana (Portlausan), Belgrad, Görz, Reifenberg, Niederkarst (Comen ali St. Daniel), Schwarzenegg (glej dodatek 7), in Planina.

Sodstvo je bilo v srednjem veku jako priprosto. V deželi ni veljala jednotna postava, nego več različnih. Nasledniki starih Rimljanov in duhovniki so živeli po rimskem (ali kanoničnem) pravu, potomci Langobardov po langobarskem, nemški naseljenci po bavarskem in Slovenci so se držali svojih starih pravnih šeg. Težko je bilo za sodnika, zlasti kedar mu je bilo soditi med dvema nasprotnikoma, ki sta živela vsak po svojem pravu. Zato je hotel vpeljati patrijarh Popon za vso Furlansko jedino le rimsko pravo. Pa to se mu ni posrečilo in posamezne pravne navade so veljale še do patrijarha Markvarda. Ta je dal sestaviti na podlagi rimskega prava in z ozirom na vkoreninjene šege pravni zakonik za Furlansko (»Constitutiones Patriae Forojulii«), leta 1366. Ta zakonik je zadobil počasi splošno veljavo in goriški grofi so ponaredili po njem svoj zakonik, ki je veljal do leta 1500. Zraven tega pa je imelo veliko občin (svobodnih) svoje lastne pravne določbe. Kazni so bile jako ostre in grozovite. Veljalo je pravilo: »glava za glavo«. Smrtna kazen je bila prav navadna. Obsojenca so poprej mučili, potem mu odsekali glavo, ga obesili ali na gromadi zažgali. Nekaterim so odsekali desno roko, izbili oko, iztrgali jezik; drugim so vžgali sramotilno znamenje na obraz; tretje so pretepli ali privezali h kolu na kakem javnem prostoru. Denarne kazni so bile za manjše pregreške. Kdor je siloma prišel v drugo hišo, moral je plačati za vhod trideset slovenskih lir (21 goldinarjev) in ravno toliko za izhod. Kdor je po krivem pričal, plačal je 360 goldinarjev, ali če ni mogel, izrezali so mu jezik. Nahajale so se tudi cerkvene kazni. Kdor ni plačeval desetine, ali kdor je ljudi odiral, tega niso hoteli pokopati. Drugim niso hoteli sv. zakramentov deliti, ali pa so jih izključili iz cerkvenega občestva. Za kriminalne reči so se bile ohranile od starih časov nekake porotne sodnije, ki so pomagale sodniku rzsodbo skleniti. Če so nižje sodnije koga obsodile k smrti, vrgel mu je rabelj vrstico okoli vratú in ga izročil višjemu sodniku.

Nižje sodstvo so izvrševali po Goriškem grofovi oskrbniki in sicer po sledečih krajih: v Gorici, Korminu, Moši, na Vogerskem, v Renčah, Rihenbergu, Zavrhku, Vipavi, Tolminu in Idriji. Po drugih krajih so imeli nižje sodstvo tisti grofi, ki so ondi stanovali, ali pa sploh plemenite rodovine. Take sodnijske obravnave so se imenovale pravde. Na očitnem trgu, pod

drevesom sredi vasi ali pod cerkveno lopo so se zbrale stranke k pravdi. Sodnik je prišel, pripeljal seboj kako pričo, katero je srečal na cesti, ali če je bila pravda bolj važna, sklical je občinske može vkup. Vsa obravnava se je vršila ustmeno, kratko in hitro. Sodnik je izrekel razsodbo po starih šegah in njegov pisar jo je zapisal. To se je imenovalo »šentencija«. Če je kazen v denarjih obstajala, dobil je tretjino sodnik, drugi

Pečat goriškega grofa Majnarda IV.

([Sigillum] Meinaradi Comititis Goricie et Tiroln. Advocati. Aquilegen. et. Tridit.)

dve pa deželni knez. Na takih sodnijskih dnevih so tudi poljski in gozdni čuvaji naznanili tatove in divje lovce. Kdor še ni bil plačal svojega davka in svoje desetine, moral je k temu naroku priti, drugače je moral glôbo plačati ali pa iti v ječo.

Vrhu civilnih in kriminalnih kaznij bile so tudi cerkvene kazni, katere so duhovniki dajali za pohujšljivo življenje. Najvišja cerkvena kazen je bilo izobčenje (ekskomunikacija) za posamezne osebe ter prepoved (interdikcija) za cele predele. Izobčenje je zadelo navadno ohole plemiče in se je izreklo v

cerkvi pred vsem zbranim ljudstvom. K zbiranju zvonili so vsi zvonovi in po cerkvi so bile vse sveče prižgane. Potem se je prebralo izobčevalno pismo, zvonovi so utihnili, sveče pogasili in na tla vrgli. Na to so vrgli proti hiši izobčenca tri kamne (kot spomin na Corisa, Datana in Abirona, katere je bila zemlja žive požrla). Ostre kazni so prepovedovale dajati izobčencem jedi in pijače, kruh jim peči in prenočevati jih. Vsaka dežela, kjer se je mudil izobčenec, zapadla je interdiktu, t. j. tam niso več maše brali, izpovedali in obhajali, izvzemši bolnike v skrajni nevarnosti. Umrlega izobčenca niso pokopali cerkveno, nego ga zagrebli v neposvečeno zemljo. Trdovratne izobčence in take, ki so bili večkrat kaznovani na ta način, izročili so posvetni oblasti, ki je imela za to najstrožje (sicer po deželah in mestih različne) kazni.

Davki so bili različni in morali so se plačevati na več strani, cerkvi in posvetnemu gospodu. Deželni knez je dobival na leto od vsake kmetije (t. j. celega zemljišča, 24 kampov ali 877 arov) 1 goldinar 50 krajcarjev in ravno toliko od vsakega mlinskega kamna. (Najnavadnejši davek je bil »od ognjišča in kolesa«.) K temu so prišle desetine od živine in poljskih pridelkov, bera od vinogradov, davek za pravico pasti in drva sekati. Kadar je knez potoval po deželi, zložiti so mu morali podložniki vse, kar je za živež potreboval, in dati so morali pičo za njegove konje in tovorno živino. Od plemičev sta dobivala patrijarh in grof še posebne dohodke, kadar so kaj prodali, zamenjali, zapustili, ali pri drugih priložnostih. Plačevala se je tudi užitnina od soli, vina, tujih pridelkov, itd. O vojskinih časih in v sili je povečal knez te davke. Vrh tega so pa še plemiči, ki so davke pobirali, veliko več zahtevali od svojih podložnih. Če prištejemo še raboto, izprevidimo, da se je robskim kmetom godilo jako slabo. Stiskanje kmetov je doseglo svoj vrhunec proti koncu srednjega veka. Ljudje so bili obubožali, prišli so oderuhom v roke in niso mogli več plačevati visokih priklad za vojsko proti Turkom. Zato so se začeli kmetje v naslednjem stoletju upirati proti svojim tlačiteljem zlasti po Kranjskem in Štajerskem.

Dežela ni bila bogata. Poljedelstvo je bilo sicer povsodi razširjeno, ali zemlja se je le slabo in nepovoljno obdelovala. Razširjena je bila mnogo bolj po deželi (zlasti po Vipavskem) o ljka, tako, da so celo cerkveno desetino z oljem plačevali še v XVI. in XVII. stoletji. Po goratih krajih so sejali lan v veliki množini, ker so lanene krpe prav dobro prodajali v italijanske papirnice, ter se pečali zlasti z živinorejo. Po Tolminskem se je bilo začelo planinarstvo in sirarstvo, ki se je bilo iz Laškega zaneslo v naše gore. Po zimi so gonili živino v primorske kraje, na Furlansko, v akvijsko in tržaško okolico. Patrijarh je dobival poleg herbatika (paš-

nine) določeno število sirov ali mesto vsakega blizo pet krajcarjev. Gotovo niso delali takrat (okrog l. 1300.) velikih sirov! — Tudi gozdarstvo dajalo je že mnogo dobička, čeravno se takrat še neso umetno z njim pečali. Gozdov pa je bilo tedaj še seveda mnogo več, zlasti po Tolminskem in Bolškem ter po Krasu. Pa tudi nad Gorico so bili hribi (Svetagora, Škabrijel in Štanjel) vsi poraščeni z visokim jelovjem. Sem so zahajali italijanski škafarji in oglarji (zato je še sedaj toliko italijanskih priimkov okoli Gorice). Ti škafarji so bili tudi zažgali (po neprevidnosti?) obširen gozd, tako da je pogorel dve miljii daleč nad Solkanom. Kraški hrasti pa so romali večinoma v Benetke za ondotne stavbe na kolih in za raznovrstne ladje.

Rokodelstvo in obrtnija sta napredovali samo po mestih. Po deželi so imeli rokodelce le za domače potrebe: tkalce, krojače in čevljarje, mlinarje, žagarje, zidarje in kovače. Znamenito je, da se je bila ohranila staroslovenska navada zadrug, da so se cele vasi samo z jednim in istim rokodelstvom pečale. Kar je bilo več, morali so dobivati ljudje iz mesta ali iz drugih krajev. V mestu so živeli rokodelci združeni v cehih in, kdor ni bil ud kakega ceha, ni smel delati. Po deželi ni bilo prodajalnic, vsak je moral v mesto.

Boljše je bilo s kupčijo. Za to je bila naša dežela tako rekoč ustvarjena, ker leži ob morji in ker držijo skozi njo velike ceste. Zaradi te važne lege za trgovino so mnogi hrepeneli po Goriškem in Furlanskem. Mir v tej zadnji deželi je odločeval o trgovinsko-političnih razmerah med Italijo in Nemčijo. Ne samo prevozna trgovina dajala je mnogo dobička, nego tudi rokodelstvo in obrtnost sta se okoriščali z uzorci novo vpeljanega blaga. Italijanska mesta so kupovala razne poljedelske, živinorejske in rudninske surovine iz planinskih deželâ, jih potem predelala v obrtne izdelke in razpečala med prvotne zalagatelje. Od začetka je bila Akvileja središče vse trgovine, pozneje pa, ko je postajal tamošnji zrak prebivalcem vedno bolj škodljiv, preselila se je vsa trgovina v Benetke. Benečani so sklenili l. 1206. in 1222. trgovinske pogodbe s patrijarhi in so si tako zagotovili prosto kupčijo po vsej patrijarhovini. Na celi obali od Primera do Caorl smeje so njih ladje pristajati carine proste in pozneje so sklenili Benečani še mnogo sličnih trgovinskih pogodb s patrijarhi. Oškodovanim beneškim trgovcem moral je patrijarh povrniti izgubo, ob času vojne pa vsaj odškodovati jih. O takih povrnitvah in odškodovanjih sodil je poseben konzul, ki je bival v Benetkah, a dobival svoje odstotke iz Akvileje. Ta je imel namreč v Akvileji dve posebni mitnici in dobival 40% od dohodkov sejma sv. Ivana. Iz Benetek je dobivala naša dežela sol (skladišča za njo so bila v Portogruaru, Latisani in Akvileji), olje, vosek, dišave, sukno, steklo in ves drugi lišp. Iz Koroškega

in Štajerskega prihajalo je železo, jeklo in vse poljsko orodje. Nasproti je prodajalo Goriško tema dvema deželama vino, v Benetke pa žito in živino. Razven tega pa je cvela še velika kupčija z lesom, ker so Benečani potrebovali mnogo trdnega lesa za svoje hiše na vodi in za ladje. Tudi goriško ribolo (rinfollu) izvažali so v Benetke, in po tržnem redu od l. 1338. plačevalo se je od vsakega vrča (»anfora«) dva groša carine.

Glavni pogoj kupčiji so dobre ceste. Najvažnejša cesta na Goriškem je bila še vedno ona, ki vodi iz Čedadada skozi Kobarid in Bolec čez Predel na Trviž in v Beljak. Glavna kupčija med Benetkami in Dunajem je šla takrat čez Beljak, Breže in Judenburg. Odkar so se bile pa Benetke povzdignile na mesto poprej tako važne Akvileje, propadala je predelska cesta. Benečanom je bila odročna in zato so začeli podpirati novo cesto ob Taljamentu in Beli (Fella) čez Pontebo na Trviž. Potem, ko je bila začela Akvileja propadati in je pomorsko kupčijo k sebi privabila luka *L a t i s a n a* ob Taljamentu, začela se je tudi proti notranjosti razvijati nova cesta čez Kodrojp, S. Daniele, Žmin (Gemona) in Vencon na Pontebo. Benečani so še za časa patrijarške vlade skrbeli za vzdrževanje in popravljanje pontebanske ceste; tudi goriški grofi so zahtevali, da naj imajo oni pravico skrbeti za varstvo te ceste in za spremljevanje trgovcev. Nasproti pa je predelska cesta vedno bolj propadala, čeravno so si patrijarhi vedno prizadevali povzdigniti promet na oni cesti, ki je vodila naravnost v Akvilejo. L. 1337. so ponovili poprejšnji ukaz, da naj se vse blago od Žmina doli obrne proti Akvileji. S tem je bilo pomagano posebno Vidmu, ki se je vsled tega vedno bolj razvijal, in tudi Benečanom ni bilo mnogo navskriž, ker so imeli v Akvileji svoja skladišča. Poslednji so vedno tiščali v patrijarha, naj zboljšuje ceste in odstranja prometne ovire. Patrijarh je kazal tudi vedno dobro voljo ustrezati tem zahtevam, ali roparski plemiči so ga vedno ovirali. Patrijarh Ottobono je zagotovil l. 1305. popolno svobodo in varnost vsem trgovcem po njegovi deželi. Posebno del ceste od Žmina do Kluže (*Chiusa forte*) bil je zelo nevaren zaradi ondotnih plazov, usadov in povodenj. Avstrijski vojvode, katerim je bila najkrajša trgovska pot v Benetke čez Pontebo, zahtevali so odločno od patrijarha, naj vzdržuje bolje to cesto, in kot poroštvo za to hoteli so (vojvoda Rudolf) imeti trdnjavo Vencon. Po ravno tej trdnjavi so hrepeneli tudi Goričani, ki so imeli v svoji oblasti vse kraje ob cesti iz Palmanove v Kodrojp in deloma tudi one ob cesti iz Palme proti Vidmu. Ob tej cesti so skrbeli oni za varnost, ali mnogokrat so zahtevali za to čezpostavno plačilo.

Nasprotno pa je bila tudi predelska cesta silno nevarna. V hribih nad Čedadom je bilo veliko trdnih gradov; njih lastniki so začeli napadati in ropati premožne potovalce in zlasti kupce.

Vzeli so jim blago in je obdržali zase, kupce so pa izpustili le proti veliki odkupnini. Mestu Čedadu je bilo veliko ležeče na predelski cesti in prosilo je patrijarha pomoči; leta 1319. obrnilo se je celo do hamberškega škofa, v čegar lasti je bil Trviž, naj popravi cesto čez Predel. Ta je izrekel smrtno kazen nad roparskimi vitezi. Z velikim trudom so premagali Čedajci njih gradove in jih popolnoma razdejali (l. 1364.). Pa to ni moglo več oživiti kupčije na tej cesti. Benečani so jo nalašč zanemarjali, ko so postali gospodarji v deželi, in mesto Žmin se je zelo potezalo za pontebansko cesto. Predelska cesta je osamela in vasi ob njej, ki so živele o prevažanji in pripregi, so morale obubožati.

Druga važna cesta je peljala iz Istre po Krasu v Tržič (mitnica) in Akvilejo. Tretja glavna cesta je držala iz Kranjskega po vipavski dolini v Gorico in od todi mimo Kormina v Čedad, mimo Gradišča pa v Videm, ali skozi Palmanovo v Kodrojp. Važna je bila tudi cesta iz Trsta čez Bazovico in Divačo v Senožeče. Bilo je pa tudi mnogo stranskih cest in tovornih potov čez Goriško. Iz Solkana ni šla cesta za Sočo, nego čez gore v Kanal in od todi k Sveti Luciji.

Omeniti je še ceste iz Tržiča po Krasu čez Brestovico, Gorjansko, Volčjigrad in Hruševico v Štanjel ter od todi v Vipavo. Ta pot pa je bila zelo težavna in okorne vozove so mogli vleči le voli. Po drugih krajih se je mnogo tovorilo, zlasti iz Čedada skozi volčanske Rute v Tolmin, Sv. Lucijo, Koritnico in od todi ali čez Petrovobrdo in sedlo Jamnik v Radovljico, ali pa čez Bukovo in Cerčno v Škofjo Loko.

Poleg Benetek začel je tudi Trst vabiti kupčijo na svoj trg. Že v XV. stoletju skušali so Benečani vso trgovino iz slovenskih dežel, zlasti iz Notranjskega in iz Istre, privleči k sebi in trgovce prisiliti, naj bi svoje blago jedino le v Trst prinašali (posedli so bili iz tega namena Lokvo in Podgrad). Zato so Benečani leta 1463. Tržačanom celo vojno napovedali in jih s pomočjo benečanske stranke v Trstu vsaj mimogredé užugali. Tržačani so bili prepovedali izvažati blago iz svojega mesta, ali na posebno prošnjo dovolé l. 1419. prosto izvožnjo prebivalcem Furlanskega, Goriškega, Devinščine in Celjske grofije. Za našo trgovino potegovala so se mesta Benetke, Trst, Koper in Milje.

Naravno je, da je imela tako živahna trgovina tudi svoje hude nasprotnike. Benečani so sezidali trdnjavo Belforte ob izlivu Timave, da bi gospodarili s trgovino pri sv. Ivanu. Devinski gospodje so ropali po goriški in tržaški cesti. Tako imenovane »represalije« hile so kaj čisto navadnega in mnogokrat se je pripetilo, da je celo patrijarh očitno dovolil svoje nasprotnike »stiskati« z ropanjem in robljenjem.

V deželi so bila središča kupčije Akvileja, Devin, pozneje Gorica. Grofi so imeli svojo luko v Latisani in pri Devinu.

V bližnjem sv. Ivanu je bil starodaven in imeniten sejem za konje. Colnina je bila zelo velika in je ovirala kupčijo. Od colnije v Trziču je dobival patrijarh na leto 4860 goldinarjev in od colnije v Tolminu (za žito in vino) 1200 goldinarjev. Okoli naše dežele so bile najvažnejše mitnice: v Kluži pri Venconu (patrijarhova), na Trvižu (bamberškega škofa), v Loki (brižinskega škofa) in v Senožečah (patrijarška in potem kranjskih vojvod). Patrijarhi so skušali dobivati blago iz Benetek brez colnine. Tako oproščenje so dovoljevali lastniki mitnic pogostoma, n. pr. bamberški škofi Bolčanom za žito s Koroškega. Goriški grofi so smeli vino in južne pridelke brez colnine voziti iz Gorice v Lijenc na Tirolsko. Po deželi je bilo poleg že omenjenih središč kupčije še več tržnih krajev in z vsakim opasilom (žeganjem) je bila združena tudi živahna kupčija. Teden poprej, predno se je začel trg, izpostavili so na javnem kraju »tržne pravice«, t. j. na visokem drogu leseno roko, ki je držala meč, znamenje, da svobodna trgovina stoji pod obrambo deželnega kneza. Bila je postava, kedar je prišel kak kupec s svojim blagom v trg (tržni kraj), da je moral nekoliko časa ondi ostati in izpostaviti svoje blago na prodaj. Potem še le je smel dalje z blagom.

Kupčija po naših krajih je bila navadno v tujih rokah, pri florentinskih kupcih. Ti so zalagali deželo z različnim blagom, pobirali so colnino in menjavali denar. Bili so pa navadno oderuhi, ki so zahtevali po petdeset do šestdeset odstotkov. Bili so tako nesramni in so ljudstvo tako molzli, da je moral skleniti patrijarh ostre postave zoper oderuhe. Pa to je le malo pomagalo. Na njih mesto so prišli okoli l. 1300. židje, ki so bili iz početka bolj pošteni. Naselili so se po mestih in večjih krajih ter plačevali deželnemu knezu poseben davek, da jih je branil napadov od strani kristjanov. Pa tudi židje so se v kratkem času poprijeli oderuštva in so še večje odstotke zahtevali kot poprej florentinski kupci.

Patrijarh in goriški grof sta kovala lastne denarje od l. 1230. naprej. Florentinski mojstri so jima delali denar navadno v Brežah (Friesach) na Koroškem, ker so ondi okoli srebro kopali. Pozneje so kovali denar za patrijarha v Akvileji, Čedadu in Vidmu, za grofa pa v Gorici in Lijencu. Jednotni denar se je imenoval »srebrni denar«, iz bakra, kateremu je bila primešana osminka srebra. Tak »denar« je veljal blizu devet naših novih krajcarjev. Dva denarja sta bila groš. Računali so pa po liri, ki je imela dvajset denarjev (180 gld. av. v.). V navadi je bila tudi »slovenska lira«, dvainsedemdeset krajcarjev vrednosti. Razven tega je bila še »mala lira« (lira piccola = 1 gld.). Večje svote so računali po markah (jedna »marka denarjev« je bila vredna blizu 14 $\frac{1}{2}$ gld.). Državna marka pa je obsegala 800 denarjev (72 gld.) in plačevala se je nekoliko v blagu, po

šest starjev pšenice, ravno toliko ovsu in prosu, štiri kokoši z njihovimi jajci nekoliko v denarjih (namreč še 24 denarjev poleg omenjenega blaga). Goriški denarji so bili podobni akvilejskim. Jednota je bil »denar« v velikosti groša. Razven tega so kovali grofi tudi pol denarja. V deželi je bil vsakdo primoran sprejemati goriški denar, zunaj dežele ga pa ni smel rabiti. Vsak knez je koval nov denar in ga navadno poslabšal in zmanjšal, čeravno je imel skoro jednako vrednost kot stareji boljši denar. Iz tega je prirastel knežji denarnici lep dobiček.

Ohranila se nam je tudi c e n a najnavadnejšega blaga, ki je prišlo v Vidmu na trg. Leta 1373. je veljal jereb štiri denarje (36 kr.), zajec sedem denarjev, dvanajst ptičev, štirje drozgi, sedem jajec po jeden denar. Star pšenice je veljal v XIII. stoletju 3·15 goldinarje, v naslednjem 2·48 goldinarja in v XV. stoletju 2·70 gld. (v XVI. pa že 5·60 gld.). Kvinč vina se je prodajal v XIV. stoletju po 2·80 gld. in v naslednjem po 3·60 gld. Vse kupčijske pogodbe in sploh vse pogodbe bile so natanjko sestavljene in spisane od javnih notarjev. Vsaka najmanjša reč, včasih tudi hudodelska pogodba, se je sklenila v pričo notarja. Zato je bilo vse polno notarjev.

V o j a k o v je bilo navadno malo. Iz početka je imel vsak plemič dolžnost, na svojih gradovih nekaj oboroženih hlapcev rediti in z njimi priti na pomoč svojemu knezu, kedar ga je pozval. To so bili vojaki po poklicu in njih gospodar je moral skrbeti njim za orožje, obleko in živež. Tudi podložni kmetje so bili dolžni o vojnem času braniti gradove in mostove ter skrbeti za varnost na polju in sejnih. Pozneje se je izcimila deželna vojska, katero je sklical knez v bojnem času. Vsak posestnik in plemič, vsako mesto in svobodna občina je morala dati neko število vojakov. V sili so poklicali vsakega desetega ali pa tudi vsakega šestega moža izmed vseh možkih od osemnajst do šestdeset let starih. Včasih je dalo vsakih deset hiš po jednega ali dva moža. (L. 1382. je imelo Tolminsko 820 in tržiška okolica 490 hiš.) Kdor je poslal vojaka, moral ga je tudi oborožiti in preživiti. Vsa vojska je obsegala: K o n j i k e s čelado, sulico in mečem; s t r e l e e z lokom in mečem in p e š c e z mečem oborožene. V mirnih časih so služili po jedno leto in imeli so po zimi svoje vojaške vaje. Kedar je začelo bítí plat zvoná, zbrali so se in šli v vojsko. Razdeljeni so bili v več oddelkov in vsak je imel svoj prapor ter svoj vojaški voz (caroccio). Na tem vozu je stalo visoko drevo in vrhu njega so postavili križ ter obesili prapor. Sramota je bila velika, če so jim sovražniki voz vzeli. — Vse vojskovanje se je spremenilo, odkar so iznašli strelni prah in vpeljali puške (l. 1330.) ter topiče (l. 1370.). Od tedaj niso več hodili deželani v vojsko, nego kdor se je hotel vojskovati, najel si je takih vojakov, ki so za plačilo služili različnim gospodom.

Krog leta 1330. so začeli zidati kamnite hiše z opeko krite mesto poprejšnjih lesenih in takrat so postavljali tudi prve dimnike. Od takrat so postali ljudje (zlasti plemiči) bolj potrtni in so izdali veliko za lišp in lepa oblačila. Kedar se je omožilo kmetsko dekle, dali so mu za doto kravo s teletom, kožuh, dve obleki, posteljo s podglavnikom in perilo. Nevesta je oblekla rudeče krilo in na glavi je imela belo pečo po stari slovenski šegi. Plemenite gospe pa so dobile svileno, žametovo in škrlatovo obleko, zlato verigo, koralde in kake dvetisoč goldinarjev. Potrato v oblačnji so skušali patrijarhi zaprečiti z ostrimi postavami (n. pr. l. 1342.).

Srednjeveško kmetsko nošo opisal nam je Francesco di Toppo o priložnosti slovesnega vohda patrijarha Bertranda v Akvilejo (28. oktobra 1334.) takole: »Prihajali so prebivalci iz kraških gorā s temnimi kapami, obšitimi s kožuhovino ali vidrovino z rudečim čopom. Nosili so sive jopiče in kratke hlače, ki so mahljale brez gumb pod kolenom in izpod katerih so se kazale rudeče ali pa višnjeve dolge nogavice. Nekateri so nosili tudi visoke, debele in podkovane škornje ter držali v rokah ali pa na ramo naslonjeno debelo gorjačo. Prišle so žene s Kranjskega, ki leži na oni strani Goriškega, in so nosile na glavi belo strjeno ruto, ki je visela po hrbtu doli in del tega zakrivala. Imele so bele ali pa rudeče modrce, krilo obšito z raznobarvenimi trakovi in na nogah so nosile čevlje, kateri so bili z jermeni dobro zvezani. Bile so večinoma plavolase (blondine), imele so kot nebo višnjeve oči in mnoge tudi pege v obrazu. Na prvi pogled kazale so več močij in zdravja kot pa dražesti in mičnosti. Furlanske žene so se malo razločevale od Kranjic; nosile so krajše in bolj kvadratne rute, daljša krila, čevlje bolj nizke in manj okorne. Mnoge med njimi so imele prav črne lase, bliščeče oči; s svojim lahkim obnašanjem vabile so k ljubezni, k veselju. Furlani so nosili bel usnjat pas s širokim sklepancem od spredaj in ob tem je visela na verižici zakrivljena sekirica!

V. Goriško pod Avstrijo.

1. Zunanji dogodki od l. 1500. do l. 1800.

Naša mogočna država je nastala iz majhne dežele na sedanjem Dolenjem Avstrijskem. Pod vladno Habsburžanov (od l. 1282.) je avstrijska država hitro naraščala; pridobila si je Koroško in Kranjsko, potem Tirolsko in leta 1500. Goriško. Šestindvajset let pozneje so bile združene z Avstrijo vse češke in ogrsko-hrvaške dežele in tako je postalo naše cesarstvo velika, mogočna država, ki je imela prvo besedo v Evropi.

Po smrti zadnjega goriškega grofa je bil Ivan Febo V. della Torre kapitan vseh goriških posestev in on jih je izročil cesarju Maksimilijanu. Ta se je razglasil na podlagi dednih pogo-
godeb od l. 1361., 1394., 1436. in 1460. za zakonitega dediča goriških grofov in deželnega kneza na Goriškem. Poslal je tri grofe kot svoje namestnike s tristo jezdec v Gorico, da bi prevzeli deželo v njegovem imenu. Stanovi so se poklonili cesarjevemu poslancem, prisegli zvestobo in ti so jim potrdili vse njih stare pravice. Z veseljem je pozdravilo ljudstvo novo vlado, nadejaje se krepkejše obrambe pod mogočnimi peruti avstrijskega orla. Od njega je željno pričakovalo reda, varnosti in obrambe nasproti Benečanom in Turkom.

Cesar Maksimilijan je vsa svoja posestva na Furlanskem združil z nemško državo in jih priklopil avstrijskemu okrožju. Goriško je imelo pri deželni vladi v Gradcu jednega zastopnika, ki je imel skrbeti zlasti za obrambo meje proti Benečanom. Pridobitev Goriškega je bila velike važnosti za Avstrijo, ki je s tem zaokrožila svoje meje na jugozahodu. Naloga naše dežele je bila tedaj braniti državno mejo na tej strani pred napadi Benečanov, zlasti pa ohraniti akvilejsko obal pred Benečani, ki so bili že tako posedli vso zahodno obal Jadranskega morja in tudi najboljši del vzhodne obali.

Cesar Maksimilijan je tudi hitro pokazal svojo skrb za novo pridobljeno deželo. Razdelil jo je v več okrajev ali glavarstev, namreč v bolško, tolminsko, goriško, rihenberško, vipavsko, završniško, devinsko, gradiščansko, korminsko in akvilejsko. Petero glavarstev je bilo na Furlanskem: Morano, Porpetto, Latisana, Belgrado in Pordenone.) Vsak okraj je vladal poseben glavar (kapitan), ki je skrbel za upravo in sodnijo. Vsi ti glavarji pa so bili nekoliko odvisni od goriškega; ta je potrjeval njih naredbes in sodnijske določbe. Pozneje so se pa nekateri glavarji

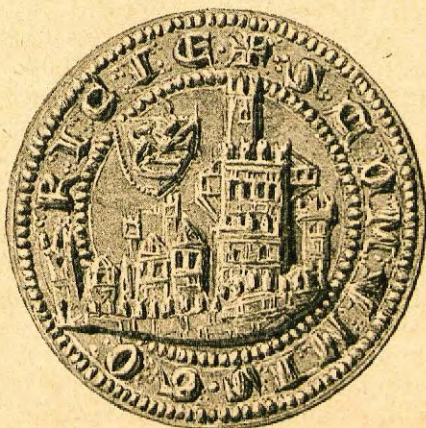
oprostili te odvisnosti, zlasti oglejski, tolminski in bolški, ki so bili neposredno vladi v Gradcu podrejeni.

Goriški glavar je pa vendar vladal v nekaterih stvareh po celi grofiji, zlasti gledé mejne obrambe, s pomočjo deželnih stanov; oskrboval je sodstvo, pobiral davke in dohodke ter načeloval deželni vojski. Skrbeti mu je bilo zlasti za deželno obrambo proti Turkom in Benečanom, ki so si bili večkrat zavezniki. Kmalu pa je bila izročena deželna bramba posebnemu vojaškemu glavarju. Goriški glavar je imel svojega namestnika ali oskrbnika, ki je opravljal njegov posel, kedar je šel on iz dežele, ali pa mu je pomagal pri njegovih opravilih, zlasti pri sodnji in pri zborih

deželnih stanov. Namestnikova služba se je počasi izgubila, ker je

v XVII.

stoletji imenovala vlada take glavarje, ki so v resnici za deželo skrbeli, v njej prebivali in sami izvrševali vse opravke. Po-

Najstarejši grb goriškega mesta (XIV. stol.)
([Sigillum]. Comunis. Go—ricie.)

lepa in važna dežela pod Avstrijo in ne v njih oblast, kakor so mislili, da bi se bilo moralo po pravici zgoditi, ker so bili oni nasledniki patrijarhove svetne oblasti. Bali so se vzlasti za svojo trgovino, odkar je začela Avstrija Trst negovati in napeljevati v to mesto trgovino. To je bil glavni vzrok razpora in poznejše vojne. Cesar Maksimilijan je vedel, da Benetke ne bodo mirovale, in zato je dal utrditi goriški grad. Rad bi bil tudi hitro dokončal neizogibno vojno in zato je napovedal Benečanom vojno iz majhnega vzroka (ker mu neso hoteli dovoliti prehoda skozi njih deželo v Rim, l. 1507.). Tako se je začela prva benečanska vojna, ki je trajala vsega vkup dvanajst let. Velikih in odločilnih bitev pa ni bilo; obe vojni sta se pomikali tje in sem, vsaka je skušala s hitrostjo prekositi nasprotnika in ga nenadoma napasti. Pri tem so se godile velike grozovitosti, vojaki so ropali in požigali ter hudo nadlegovali prebivalstvo. Premirje je bilo velikokrat sklenjeno, pa zmirom le

prej je bilo glavarstvo le bolj častna služba kot plačilo za delavne državnike.

Minulo pa je še mnogo časa, predno je mogla dežela misliti na svoj mirni razvitek. Benečanom je bilo močno žal, da je prišla tako

za malo časa. Vsak je ohranil, kar je z orožjem držal, in stalna meja se ni mogla nikoli ustanoviti.

Iz početka so Benečani hitro zmagovali, ker so imeli izurjenega in previdnega vojskovodjo Alviana. Cesar Maksimilijan pa je dobival le malo pomoči (vojakov in denarja) od nemškega državnega zbora in še ta je pozno dohajala. Alviano je bil hiter, privojeval je spomladi l. 1508. v naglici avstrijska posestva na Furlanskem in poslal je posadko v bolški grad, da bi ne mogla priti Goričanom pomoč s Koroškega. Potem se je vzdignil z 9000 možmi in 1000 konjiki proti Korminu, katerega je s svojimi topovi v enem dnevu užugal in oplenil. To je napravilo velik strah med Goričani. Hitro so oborožili stolp pri soškem mostu, most pa so razdrli. Ali Alviana to ni motilo. Premagal je posadko v stolpu, popravil razdrti most in se združil s 300 konjiki, kateri so bili prišli pri Zagraju čez Sočo in pri Sovodnjem čez Vipavo. Kmalu pridere v Gorico. Mesto se hitro uda in 10. marca obljubi zvestobo Benečanom. Takoj začne oblegati goriški grad. Posadka je dvakrat hrabro odbila napad. Ali ker je bila prešibka in ni upala nikake pomoči, udala se je 22. aprila 1508. Takrat je bil goriški grad prvikrat premagan, ker ni bil zadosti utrjen proti novemu vojskovanju s topovi. (*Gl. dodatek 8.*) Hitro potem so posedli Benečani tudi gradove Rihenberg (*gl. dodatek 9*), Št. Danijel, Vipavo, Devin in celo Trst so premagali s pomočjo Benečanom udanih Pirancev. Začetkom junija se je morala tudi Idrija Benečanom udati, kjer so bili našli malo poprej živo srebro. Benečani so mislili, da ne pojdejo nikoli več iz dežele, in zato so si hoteli ondi dobro postlati. Popravili in utrdili so goriški grad ter ga tako preustrojili, kakoršnega vidimo še dandanes. Kamniti lev na goriškem gradu (sedaj v deželni hiši) je spominjal še do najnovejšega časa na benečansko vlado.

Toda cesarska vojska si je kmalu opomogla pod vodstvom Henrika vojvode Brunšviškega. Pri tej vojski je bil splošni prehranjevalec (Generalproviandmeister) bojeviti ljubljanski škof Krištof Ravbar. Kot cesarjev pooblaščenec in «najvišji vojni komisar» imel je vedno 50 oboroženih mož okoli sebe. Na merodajnem mestu si je prizadeval na vso moč pridobiti zadostne pomoči proti Benečanom in skušal je cesarja samega pregovoriti, da bi osebno na Kranjsko prišel in vojno bolj pospeševal. Ali ta ni drugega storil, nego da je 22. junija zapovedal vojvodi Brunšviškemu, da mora na vsak način zopet pridobiti Idrijo, kar se je tudi posrečilo. Od tedaj naprej postal je tudi Krištof Ravbar deležnik tamošnjega rudnika. Tudi Vipavo so bili Avstrijci zopet pridobili, a Benečani so prišli v večjem številu, premagali so trg, ga oplenili in veliko prebivalcev posekali. (*Gl. dodatek 10.*) Dne 11. junija je bilo sklenjeno premirje

in Benečani so obdržali vse Goriško, a le za malo časa, ker cesar ni mogel pozabiti tolikih izgub.

Še tistega leta (10. decembra 1508.) so se zvezali zoper Benečane cesar Maksimilijan, francoski in španjski kralj ter papež (liga kambreška). Koj so pričeli novo vojno, katero je spravi v pravi tir slavni hrvaški junak Krištof Frankopan (Frangipan), zakupni posestnik postojnski in senožeški. Avstrijci so zbrali tri krdela: prvo je vodil hrvaški grof Krištof Frankopan proti Istri, drugo general Marko iz Sètičine proti Gorici in tretje vodja Henr. Brunšviški, cesarjev generalissimus, proti Furlanskemu. Sedaj je bil Ivan VI. della Torre vojni preskrbitelj; ali to je bil v tedanjih časih jako težek posel. General Sètiški je pustil Gorico in Gradišče na strani, prodril je s svojimi konjiki skozi Brda in prišel natihoma Benečanom za hrbet, ki so se bili utaborili pri Trevignanu ob Teru. Sètiški jih hitro premaga in zapodi v beg proti Vidmu, vzame Kormin in prepodi sovražnika iz furlanske ravnine. Benečani pošljejo Giustiniana k cesarju in mu ponudijo mir. Vsled tega zapové senat svojemu gradniku v Gorici (1. jun. 1509.), naj izroči brez odloga goriški grad Avstrijcem. Tako se je morala Gorica udati. Gradišče pa je Brunšviški zastonj oblegal. Ker ni tu nič opravil, lotil se je potem Čedada (od koder so ga pa prepodili 22. avgusta) in naposled Tolmina, ali povsodi brez uspeha. Še-le, ko so se Bolčani prostovoljno podali Avstrijcem (avgusta 1509.), premagal je Brunšviški tudi Tolmin (3. septembra). Bolčani so bili za to udanost oproščeni davkov do francoskih vojn. Tudi duhovniki Borjana in Sedlo podvrgli sta se takrat prostovoljno Avstriji in dobili zato nekaj predpravic. Na Krasu pa je bil Frankopan premagal Podgrad (29. septembra) in pridobil Avstriji vse posedene kraje, med drugimi tudi Devin.

Naslednje leto so si Avstrijci zastonj prizadevali pridobiti Gradišče. Beneški poveljnik trdnjave, Marko Delfin, je hotel pretrgati zvezo med Gorico in Korminom in je posedel grad v Vipolzah. Napadel je iz jednakega namena tudi Šmartno v Brdih (*gl. dodatek II*), a bil je potolčen in moral se je nazaj umakniti v Gradišče. L. 1511. so bili udarili Benečani iz Trsta po Krasu proti Senožečam, povsodi ropajoč in moreč. Cesar je poslal v Gorico svojega pooblaščenca Bernarda Ravnarja, da se je posvetoval z ondotnimi stanovci, ter je imenoval Frankopana za svojega generalnega kapitana v Ljubljani, Trstu, Istri, Gorici, Gradišči in Maranu, a za svojega komisarja tržaškega škofa Petra Bonuomo, ki je dajal vojski prav dobre svete. Frankopan je napadel Benečane pri Senožečah in jih popolno potolkel. Potem jih je izgnal tudi iz okolice tržaške in poskušal celo Milje premagati, ali brez uspeha. Iz Trsta obrnil se je Frankopan na Furlansko, kjer je razsajala strastna državljanska vojna med

cesarju prijaznimi plemiči (njih vodje so bili Torriani) in med Benečanom prijazno ljudsko stranko. Vodja te poslednje je bil Anton Savorgnan, ki je opleni in razdejal v sporazumljeni z Benečani okoli dvajset nasprotniških gradov. Ali potem, ko je bil storil svojo dolžnost, izpodili so ga Benečani iz dežele; moral je pobegniti v Gorico in Beljak, kjer ga je dala torrianska stranka umoriti (15. junija 1512.). Po Furlanskem pa je zmagoval vojvoda Brunšviški; celo Videm, Čedad in skoro vse Furlansko se mu je bilo udalo. Kmalu je padlo tudi Gradišče (19. sept. 1511.) in Benečani so si zastoj prizadevali zopet pridobiti to trdnjavo. Marano se je branil le še malo časa (do 1512.), a Osoppa Avstrijci neso mogli premagati (1513.), ker ga je za Benečane hrabro držal Jeronim Savorgnan. Frankopan je baje hudo razsajal po Furlanskem in dal pohabiti mnogo ljudi. Benečani so ukazali potem Andreju Grittiju, svojemu proveditorju v Trevižu, naj Furlansko zopet iztrga cesarju. To se mu je tudi posrečilo, ker so Avstrijci v kratkem času izgubili vse pridobitve gori do Gradišča, med njimi tudi Kormin. Benečanski vodja Grimani je začel oblegati še koncem leta 1511. Gradišče po vseh bojnih umetnostih tedanjega časa. Posadka je večkrat planila nad sovražnikove utrditve in jih razdrla. Odbila je hrabro tudi vse naskoke in, ko jej je prišel Frankopan z novimi močmi iz Gorice na pomoč, moral je Grimani obleganje celo popustiti in oditi.

L. 1512. je premagal Frankopan akvilejsko okolico, odvezel tudi Tržič Benečanom in se polastil 1513. zvijačno trdnjave Marano ob morji. Ti so hoteli po vsej sili nazaj dobiti Marano, poslali so lepo vojsko in bojne ladje pred trdnjavo, pa oboje je bilo potolčeno in v beg zapodeno (leta 1513.). Naslednje leto so Benečani zopet oblegali Marano. Frankopan je skušal trdnjavo rešiti, ali tu so ga ranili v obraz, izgubil je bitko in bil ujet. Odpeljali so ga v Benetke (5. junija 1514.), kjer je vse hitelo na obal gledat takega junaka. Tu so zahtevali od njega, naj gre pred Marano in zapové posadki, naj se uda prostovoljno. Ta je pa odgovoril: «Jaz nečem postati izdajalec, ali vi boste v 4—5 dneh trdnjavo dobili v oblast, ker posadka nema več hrane. Če bi me pa vi peljali pod trdnjavsko ozidje, zaklical bi jaz posadki, naj se le hrabro brani.» — Za Frankopana se je cesar sicer krepko potegoval, da bi ga Benečani izpustili, a ti neso hoteli o tem ničesa slišati, nego so ga izročili pozneje Francozom, kateri so mu dali priliko, da je pobegnil v Devin in sploh na avstrijska tla. Marano pa se je hrabro držal še do l. 1542., ko so ga Benečani po ovinkih dobili v svojo oblast. Posedli so ga bili namreč Francozi in ga prodali Benečanom za 35.000 dukatov. Francoski kapitan je žugal, da bode Marano drugače prodal Turkom. Cesarski so sicer skušali Marano zopet pridobiti

in sezidali njemu nasproti novo trdnjavo «Marano nuovo» ali «Maranuto», toda vse to brez vspeha.

Za Frankopanom postal je avstrijski vojskovodja na Furlanskem slavni junak in kranjski general Nikolaj Salm, ki je poslal Maranu iz Gradišča toliko podpore, da se je mogel držati še tako dolgo. Njemu nasproti pridobival je beneški general Alviano vedno več vspehov na Furlanskem. Tako se je vlekla vojna leto za letom, a nihče ni mogel kaj odločilnega izvojevati. Leta 1517. so se začela diplomatična pogajanja in 13. aprila pogodil se je cesar Maksimilijan z Benečani tako, da jim je prepustil vse tiste kraje, katere so bili posedli do tedaj. Ali to je bilo slabo, meje neso bile natanko določene in nastajali so vedni prepiri. Benečani so pasli, sekali itd. na avstrijskih tleh in nasprotno so delali avstrijski podložniki.

Leta 1518. (31. julija) sklenili so premirje na pet let, ali v mnogih točkah še neso bili jedini, zlasti ne gledé meje in posestev, katera so imeli beneški podložniki po avstrijskih vaseh. Benečani so zahtevali, naj se njih podložnikom zajamči popoln užitek teh posestev, čeravno se nahajajo po avstrijskih predelih. Te prepire naj bi sodilo posebno razsodišče, za katero so bili izbrali že od obeh stranij dotične poverjence; med tem pa je umrl cesar Maksimilijan. Po njegovi smrti sta sklenila cesar Karol in nadvojvoda Ferdinand, kateri je postal deželni knez na Goriškem, z Benečani pogodbo v Wormsu (28. aprila 1521.), vsled katere so ostali pri Avstriji kraji: Bolec, Zagraj, (Fara, Villanuova), Akvileja, Gradiškuta, Virco, Driolassa, Sivigliano, Flambruzzo in Marano. Goriško in župnijo Fara pod gradiščanskim glavarstvom pridružili so znova prvemu okrožju Nemčije.

Toda niti po tej pogodbi neso bile meje stalno urejene. Mednarodne mejne komisije shajale so se leto za letom v Gradišči, Trentu in drugih krajih, a vspehov ni bilo videti nikjer. Kapitan Gradišča, Marana in sploh vse beneške meje je bil leta 1522.—1528. Nikolaj II. della Torre, ki je bil l. 1529. tudi prihitel k obrambi Dunaja. On je prišel l. 1538. drugikrat v Gradišče in ustvaril iz tega kraja jedno prvih trdnjav tedanjega časa. Podpiral je tudi po svoji moči Marano, ki se je tedaj še vedno hrabro držal, ker je vedel, kolike važnosti je bila ta trdnjavo za Avstrijo. Iz nje je namreč cesar lahko pošiljal pomočne vojske v Neapolj in na Španjsko, ali pa jih nasprotno od tam dobival. Zato so Benečani hoteli to trdnjavo na vsak način imeti in so jo nazadnje tudi dobili.

Cesar Maksimilijan si je bil zagotovil akvilejsko okolico, t. j. sodnijo červinjansko, razven Grada z lagunami in krajev: Strassoldo, Muscoli, Altire, Scodovacca, Mortesine, Saciletto, Perteole, Cavanzano in Campolongo, ki so ostali pod Benečijo

do l. 1814., (kakor tudi Viscon ob Teru). K Avstriji sta pa še spadala grada Zuino in Fornelli nasproti Červinjanu. Dalje je bil pribojeval Frankopan kraje, ki so spadali k trdnjavi Marano (Casino, Carlino, S. Gervasio, Gonars, Porpetto.) Nasproti pa so izgubili Avstrijci v tej vojni skoro vse kraje ob Taljamentu, zlasti Pordenone, Kodrojp, Latisano in Precenico; tako tudi nekaj goriške kraje ob cesti v Videm. Le kraji ob cesti iz Palmanske v Kodrojp so ostali pri Goriškem do l. 1814. (n. pr. Nogaró, Zillina, S. Giorgio, Fauglis, Ontegnano, in dalje kraji proti Taljamentu: Virco, Goričica, Gradiškuta, Sivigliano, Jesernico, Campomole, Driolassa, Rivarota, Pescarola in Titiano). Tudi Zagraj in Doberdob so bili pridružili Benečani svojej okolici tržiški. V Brdih so spadali ti-le kraji že od starih časov pod Benečijo: Giasico, Brazzano, Rutarji, Sv. Lorenc, Lože, Škrljevo, Brdica, Mernik, Vrhovče in Senik. Na nasprotni strani Idrije pa je bil kraj Ibana (Albana) avstrijsk.

S časom pa (1535) določila je bila mejna komisija vsaj med Krasom in furlansko nižino bolj stalno mejo. Vsled tega so ostali Avstriji kraji: Temnica, Novelo, Kostanjevica, Jamlje in polovica Doberdoba, t. j. brez Vermjana (zato je med zadnjima krajema potegnjena politična meja tako naravnost).

Maksimilijanov naslednik in vladar na Goriškem je bil Ferdinand I., kateremu je bil starejši brat Karol V. prepustil l. 1522. samostalno vladó po avstrijskih deželah. Tedaj so podredili gosposčini Devin in Vipavo v denarstvenih stvareh kranjskemu vicedomu v Ljubljani. Poleg Benečanov nadlegovali so ob njegovem času najbolj Goriško Turki. Že jeseni l. 1527. pričakovali so turški napad in zbrali v Gorici deželne domobrance, h katerim se je imelo pridružiti še 4000 mož s Kranjskega. Ali še-le poleti 1528. (18. julija) udarili so jo Turki čez Kranjsko tudi na Goriško. Strah pred njimi je bil splošen. Že poprej so bili mostove razstrelili, ceste razdrli in ljudstvo opozorili na nevarnost. Narod je hitel z odprtega polja v trdnjave Gorica, Gradišče (zlasti bogati meščani iz Kormina) in Štanjel, iz katerih se je slišalo neprenehoma gromenje topov. Toda Turki so kmalu zopet odšli in ljudstvo se je pomirilo.

Cesar Ferdinand je bil v hudih denarnih stiskah zaradi neprejenljive vojne s Turki in upora na Ogerskem. Da bi si nekoliko opomogel, dal je v najem ali zastavil celo goriško grofijo, (Bolško za 4000 gld., Tolminsko za 5280, Goriški grad za 2500, mitnino v Gorici za 3000, Gradiščansko za 5000, rihensberško glavarstvo za 12500, završniško za 4000). Vse dohodke iz Goriškega je zastavil ortenburškemu grofu Gabrielju Salamanka za 55340 goldinarjev.

*) V Porpettu je imel svoj sedež avstrijski glavar, kateremu pa so Benečani zelo nagajali iz novosezidane trdnjave *Palmannova*.

Dné 26. avgusta 1528. prijahali so v Gorico trije Salamankini odposlanci (vsak z dvanajstimi konji) ter prašali meščane, ali hočejo sprejeti njih gospodarja za svojega glavarja. Ti so odgovorili, da so pripravljeni, ako bode Salamanka spoštoval njih svobosčine in privilegije. Potem se je občina dogovorila z odposlanci, da mu bode dajala 50 mož straže, h katerim naj pošlje še tolminski glavar dvanajst konjikov. Salamanka je dobro izkoriščal zastavljeno glavarstvo, takó, da je dobival za svojo glavnico po 8% obresti. Posebno dobro je molzel idrijski rudnik, v katerem je imel svoj posebni delež.

Salamanka je gospodaril na Goriškem od l. 1528. do 1540. Kras pa je zastavil cesar drugam za 67.721 gld. in ga ločil od Goriškega ter pridružil Kranjskemu. Ta del Goriškega je prišel počasi v vedno ožjo zvezo z Istro in se je smatral ž njo vred kot posebna avstrijska pokrajina, koje poslanci so se v Trstu zbirali (n. pr. 1535.).

Čeravno je bil z Benečani mir od l. 1521., vendar jim ni nihče zaupal, ker so že l. 1525. mislili zopet napasti Goriško. Cesar je dal v naglici popraviti trdnjavi Gradišče in Marano (in tudi Devin) in pomnožil je njih posadke ter vzdrževal v vsaki po 100 mož pod jednim poveljnikom. Ukazal je tudi kmetom, naj spravijo vse njih poljske pridelke v omenjeni trdnjavi, češ, da se je bati turškega napada. Svojim vojskovodjem pa je zapovedal, naj pazijo na Benečane. Proti Turkom je postopala naša dežela združeno s Kranjskim, Koroškim in Štajerskim. Te štiri dežele so bile združene (na državnem zboru v Špiri l. 1521.) v jedno celoto in imenovali so se **Notranje Avstrijsko**. Njih stanovi so se zbirali k posvetovanju navadno v Bruku na Muri (pa tudi v drugih štajerskih mestih ali celo v Pragi [n. pr. l. 1542.]). Njih glavno opravilo je bilo posvetovati se o brambi zoper Turka ter dovoljevati cesarju denarno in vojaško pomoč. L. 1518. so sklenili nov obrambeni red proti Turkom in določili kraje, kjer so se morale zažigati gromade. Goričani so navadno oborožili po 200—500 strelcev in jih poslali na hrvaško mejo; tako l. 1520., 1532., 1539., 1552., 1578., 1592. Nakladali so velike davke za vojno na posestnike, pa tudi nepremožni so morali vsaki šesti vinar, ali pa vsak teden jeden vinar za vojne namene plačevati. Ko je cesar l. 1557. zahteval nove pomoči proti Turkom, protivil se je temu goriški zbor in le z veliko težavo dosegli so cesarski komisarji zahtevano pomoč v denarjih in vojaki. To je deželo jako obubožalo in od l. 1574.—1578. je prišlo za 40.000 gld. plemenitaških posestev na boben. Zato so trdili goriški poslanci, da ne morejo več plačati 24.546 gld., katere jim je bil zbor v Bruku l. 1578. naložil za vojne potrebe. Navadno so naložili potem goriški del Kranjskemu ali ga pa razdelili na vse tri vojvodine. Tudi papeži so plačevali vsako

leto velik znesek zoper Turka; ali terjali so tudi, naj se zlasti utrdi furlanska meja proti Italiji.

Ko je cesar goriško grofijo zopet rešil, postavil jej je l. 1542. za glavarja Franca grofa Turna iz Sv. Križa (do l. 1569.). Bil je zelo delaven mož, skrbel je zlasti za deželno varnost in notranje blagostanje. Ob njegovem času se je bila razširila Lutrova vera z Nemškega tudi na Kranjsko, in Primož Trubar, prvi slovenski pisatelj, oznanjeval jo je v Vseh svetih l. 1563. v Gorici, v Rubiji in v Sv. Križu. Pa le med plemiči si je pridobil nekaj vernikov. Prosto ljudstvo je ostalo zvesto katoliški cerkvi in začelo pridno obiskovati božjo pot na Sveti Gori, ki se je bila ustanovila leta 1539. Leta 1598. nameraval je Ferdinand vpeljati inkvizicijo tudi na Goriškem, a njegov svetovalec škof Stobej mu je rekel, da tega ni treba, ker se je bilo protestantstvo po Goriškem še prav malo razširilo.

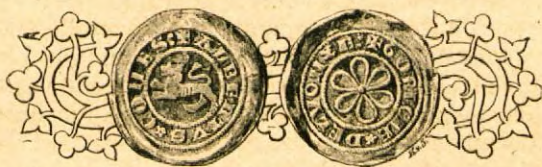
Po smrti cesarja Ferdinanda dobil je njegov sin Karol notranjeavstrijske dežele (1564. do 1590.). To je bila zanje velika dobrot, ker nadvojvoda se ni vtikal v velike svetovne dogodke; skrbel je le za mir in srečo svojih dežel. Stanovi so se mu poklonili na Gradu pred cerkvijo sv. Duha in on je potrdil vse deželne pravice in šege, kakor je bila to navada pri nastopu vsakega novega vladarja. Njegov sin Ferdinand II. je bil iz početka mladoleten; prevzel je še-le leta 1595. sam vladno v Notranji Avstriji. Dne 14. marca 1597. poklonili so se mu deželni stanovi Gorice ter mu dovolili za dve naslednji leti po 9000 gold., a njegovi nevesti dar 1000 gld. Bil je pobožen vladar in zatiral je siloma Lutrovo vero tudi po Slovenskem.

Takrat so se pričeli zopet prepiri z Benečani, ki so hoteli razširiti svoje meje do Soče in so ponujali na videz Avstriji kot odškodnino tržiški okraj na levem bregu Soče. Da bi ta svoj namen prej ko prej dosegli, začeli so zidati (7. oktobra l. 1593.) trdnjavo *Palmanovo* tik goriške meje. Že l. 1558. porodil se je v Benetkah načrt, naj bi se naredila Soča kot prirodna meja v obrambo beneških posestev ter sezidala trdnjava *Palmanova* na ravnini «*Palmatta*», torej na mestu, ki leži jednako daleč od Vidma in Marana, da bi se tako moglo priti do te trdnjave kolikor po suhem, toli po morji. Benetke so razširjale trditev (že l. 1566.), da je Avstrija nesposobna braniti svojo obal pred zunanjimi sovražniki, (kakor so Uskoki pokazali), in da ima za to zadosti moči jedino le beneška republika. Avstrija bi torej najpametnejše storila, če bi prodala Benečanom Goriško ob jednom z Istro, Trstom in Senjem.

Iz *Palmanove* in *Marana* udarjali so neprenehoma v avstrijske kraje in jemali stanovalcem pridelke in živino. Pasli so tudi po avstrijskih pašnikih in sekali drva po naših gozdih. Če se je vlada pritožila v Benetkah, odgovorilo se jej je, da so vsemu

temu uzrok nedoločene meje. Pa tudi colnine neso hoteli plačevati v avstrijskih lukah. V Palmo so vozili Benečani živež po reki Avši in, da bi jim ne bilo treba plačevati carine v Červinjanu, napadli so avstrijske uradnike in jih prepodili (l. 1613.). Polastili so se tudi luke Buso ob izlivu Avše in otoka Sv. Peter pri Gradu. Tudi v Reki neso hotele beneške ladje colnine plačevati, od avstrijskih so pa zahtevali veliko carino, kedar so prišle v katero beneško luko. Sploh so se vedli Benečani, kakor bi bili jedini gospodarji na Jadranskem morji.

To je bilo uzrok drugi benečanski vojni. Že l. 1597. so bili Benečani nenadoma napadli na predvečer pred velikim sejmom (23. junija) Sv. Ivan od bližnje svoje trdnjave Belforte, pobili mnogo ljudij iz svojih pušk ter naredili veliko škode trgovcem. Nasproti pa so senjski uskoki napadali beneške ladje in trgovce na Jadranskem morji. Ker so Benečani brezvspešno

Denar goriškega grofa Alberta II. (1258 — 1304.)
(A: † Albertus Comes. R: † Goricie De Lvonze).

zahtevali od cesarja Maksimilijana II., naj preseli uskoke v no tranji del hrvaškega Primorja, zato so začeli l. 1615. kar nena doma vojno z Avstrijo in sicer v Istri. Tu sta zapovedovala avstrijski vojski Volbenk Frankopan, grof na Trsatu, in Danijel Frankol iz Trsta, kapitan senjski. Ta dva sta zbrala 3000 mož med Lokvo in Kozino ter od tod prodrli v dolino Žavlje, kjer sta potokla 24. novembra 1615. popolnoma Benečane. Od tam je šel Frankopan proti Devinu, se tam utaboril in oplenil tržiško okolico.

To je Benečane oplašilo in javili so v Gorico, da hočejo mir skleniti, če se Frankopan umakne. Goričani so pregovorili grofa, da je odšel v Senožeče, ali komaj se je to zgodilo, udaril je beneški vojskovodja Giustiniani na Kormin, ga premagal (19. decembra 1615.) ter pridobil vse kraje na desnem bregu dolnje Soče in celo Ločnik. Velik strah je bil v Gorici. Poveljnik trdnjave v Gradišču, Rihard Strassoldo, je kraj hitro utrdil, oborožil in preskrbel za obrambo. Dne 27. decembra 1615. pride v Gorico general Trautmannsdorf z lepo vojsko, katero so bile poslale notranjeavstrijske dežele na pomoč. To je navdušilo prebivalce. Trautmannsdorf je bil razumen in delaven, ukazal je hitro utrditi višine nad Podgoro (trdnjavo »Sv. Trojica«) in Zdravščino (»Zvezda«) ter poslal oddelek vojakov v Brda, ker

je vedel, da bi sovražnik lahko pridrl skozi Brda v Gorico. In zares, v tej dveletni vojni so skušali Benečani trikrat polastiti se Brd. Že 20. januarija 1616. se je obrnil Giustiniani tja gor, premagal je Dobravo in skušal vzeti Vipolže in Št. Martin. Ali posadka ga je odbila s pomočjo kmetov. Iz jeze, da se je moral umakniti, opustošil je vsa doljenja Brda. Tudi Kobarid so napadli Benečani, ali brez uspeha. Avstrijci so se maščevali zaradi beneških pustošenj ter oplenili Čedad in Tržiško okolico. Benečani pa so postavili svoj glavni tabor med Medejo in Marčanom ter na medejskem griču pozidali močno trdnjavo.

Dné 24. februarja 1616. postavijo svoj tabor pri Fari in začnejo Gradišče oblegati s 6000 pešci in 3000 konjiki. Prisilili so tudi bližnje kmete, da so jim pomagali zidati utrditve in napravljati jarke okoli Gradišča. V tej trdnjavi se je nahajalo le 2000 vojakov pod poveljstvom Ivana Perina. Grof Strassoldo je ukazal v naglici izpeljati najsilnejše obrambene utrdbe in pri tem delu so celo ženske pomagale nositi zemljo. Benečani so bili začeli oblegati Gradišče že januarija meseca (1616.). Predrzni vojskovodja Frankol upal si je udariti iz trdnjave na Benečane, ali sovražniki so ga odločili od njegove vojske in uničili njegovo krdelo (30. januarija).

Goriški vojaški načelnik Formentini je sklical vse moške od šestnajstega do šestdesetega leta iz cele grofije. Zbirali so se v Gorici in od časa do časa je poslal Trautmannsdorf oddelek z živežem v Gradišče. Trdnjava je imela na Sočo majhna vrata in skozi ta je dohajala pomoč. V obrambo tega pošiljanja je bil dal sezidati Trautmannsdorf male trdnjave po hribu med Zagrajem in Rubijo. Najvažnejša je bila trdnjavica »Zvezda« in »Sieh dich für« nad Zdravščino, ki je vzdrževala zvezo med Avstrijci in oblegano trdnjavo. Benečani so večkrat zastoj poskušali vzeti jo. Dné 5. marca začeli so Benečani iz 24 topov streljati na Gradišče in skušali prodreti skozi podzemeljske rove do ozidja, da bi ga razsuli s smodnikom. Ali posadka je vse te rove pokončala in hrabro odbila sovražnikove napade. Pri nekem izpadu padla sta Frankol sam in grof Ortenburg, ki je vodil koroško pomožno krdelo.

Kmalu se je pokazala bolezen med beneškimi vojaki, ker niso imeli zdrave vode. Giustiniani je obupal in, ko je spodletel njegov veliki naskok (25. marca), opustil je obleganje Gradišča (29. marca), ter se umaknil v lepem redu. Beneška vlada je med tem preustrojila svojo vojsko in poslala še družega vodjo. Priulija; ta je nadaljeval utrjevanje Kormina in medejskega hribčka. Novo vojno začno Benečani s tem, da 20. aprila napadejo Brda in prideró celo do Št. Florijana. Manjše bitke in praske so bile potem med Faro in Ločnikom (2. maja, 4. in 18. septembra). Nasledek teh je bil, da so se Goričani popolnoma

umaknili od Ločnika in Podgore na levi breg Soče. Giustiniani premaga v začetku oktobra Vipolže in začne utrjevati hrib v Krojni, s katerega se je lahko streljalo na goriški most. Trautmannsdorf jo vdere nad sovražnika in ga prepodi; ranjeni Giustiniani pa je umrl naslednjega dne v Ločniku. Vkljuba temu so podrl Benečani goriški most (16. oktobra). Ali Trautmannsdorf potolaži prestrašene Goričane, postavi nov most za silo, prežene sovražnika s hribov v nižino in ga ondi večkrat nabije. Nad Pevmo napravi trdnjavo »Bosco«, ki je branila soški most.

Maradas je bil pripeljal nove pomoči Goričanom in za njim so še vedno dohajali posamezni oddelki. Tako je pripeljal grof Dampierre 500 konjikov, udaril v furlansko nižino, napadel Romane in tam stoječe Videmce, ki neso slutili nič slabega, zapodil jih v beg, požgal nekoliko hiš in se vrnil z bogatim plenom v Gradišče (20. nov.). Z novimi močmi začne avstrijski vojskovodja spomladi l. 1617. napadati Furlanijo, 12. januarija priderejo celo do Kravljia in prebivalci so bili tega veseli. Kazali so neomahljivo zvestobo in udanost do Avstrije. Zato je zapovedal beneški vodja, da se morajo vsi tisti okoličani s svojimi družinami preseliti na ono stran Taljamenta. Že prejšnje poletje so bili Benečani razsuli vas Villesse in opustošili njeno okolico, češ, da je Avstrijcem prijazna. Giustinianov naslednik Medici, ki je bil v vednem prepiru z drugimi poveljniki, je začel v marcu zopet oblegati Gradišče. Po dolgih pripravah sklenil je poskusiti splošen naskok 1. aprila ter obkoliti avstrijsko vojno od vseh strani. Hotel je premagati Sv. Florijan v Brdih, posesti Kanal in prestriči pot, po kateri so Avstrijci dobivali podporo in hrano čez Tolminsko, dalje napasti trdnjavo »Bosco«, prebroditi Sočo pri Majnici in od vzhodne strani iznenaditi trdnjavo Gradišče. Toda od vsega posrečil se mu je le napad na Sv. Florijan, a dvakratni poskus, da bi Sočo prekoračil, spodletel mu je popolnoma.

Meseca maja dobili so Benečani novo najeta krdela s Holandskega in Angleškega, dočim je Avstrijcem le malo pomoči prihajalo. Sklenili so iz tržiške okolice napasti Trautmannsdorfa ter izmislili si nov načrt: začasno pustiti Gradišče pri miru ter polastiti se levega obrežja Soče in trdnjav na Krasu. Dne 1. junija se posreči Medicu prekoračiti Sočo (pri Majnici), kmalu potem (2. junija) premaga trdnjavo sv. Martina in sv. Valentina »Imperial« nad cerkvijo sv. Martina ter se vtabori vrhu Rubij. Avstrijci so se morali umakniti in začeli so staviti drugo trdnjavo v rubijskem gozdu, a pri tej priliki zadene sovražna kroglja Trautmannsdorfa, ki na mestu umrje (7. junija), ker se ni hotel dati odnesti. Njegov naslednik je postal general Maradas. Benečani so skušali potem v več napadih brez uspeha polastiti se rubijskega gozda. Dne 22. junija

ga napadejo od treh strani in skušajo priti čez Vipavo pri Mirnem, ali bili so z veliko izgubo odbiti. Tudi ko so skušali Zvezdo obkoluti od strani Dola, potolče jih Dampierre in pridere celo v sovražnikov tabor (13. julija). Potem naredi 24. julija most pri Majnici, prodere skozi sovražnike, preskrbi Gradišče in Zvezdo ter se vrne čez Kras v tabor. Vkljubo temu so pa Gradišče vedno bolj stiskali in že je začela posadka trpeti lakot, ker jej Maradas ni mogel poslati živeža. Še-le 22. sept. preskrbi »Zvezdo« in iz te pripelje štiri dni pozneje mladi Wallenstein živeža in vojakov. Tudi poznejši vojskovodja Montecucculi se je odlikoval že pred Gradiščem. To je bilo zadnje važno delo v tej vojni. Benečani so sicer vedno ožje obkoluti Zvezdo, katero je prav hrabro branil grof Strassoldo, in Gradišče bi se bilo moralo udati, da ni cesar sklenil mira z Benetkami (v Madridu 26. septembra). Dne 6. novembra pride povelje, naj preneha bojevanje; 28. novembra 1617. je bil oznanjen mir po Goriškem in Benečani so zapustili vse avstrijske kraje.

Kmalu za Benečani začeli so tudi Turki zopet nadlegovati Goriško (okoli l. 1643.). Vlada je prepovedala izvažati žito ter ukazala utrjevati gradove. Sredi miru stala je vsa dežela pod orožjem. Vendar to pot Turkov ni bilo na Goriško. Toliko bolj je bila vlada oprezna pred Benečani in je pošiljala za poglavarje v Akvilejo same zanesljive može, večinoma vicedome kranjske. Ker Benečani neso mogli dobiti Goriškega z orožjem v roci, hoteli so je kupiti od Avstrije. Še l. 1643. oglasilo se je mnogo beneških plemičev, ki bi bili radi kupili avstrijska posestva na Furlanskem, a vlada ni hotela odstopiti nobene pedi zemlje. Pa vendar neso jenjali Benečani nadlegovati ob meji avstrijskih podložnikov in motiti njih pravice z vsemi mogočnimi nasilstvi in krivicami.

To nadlegovanje je trajalo tudi potem, ko je postalo Gradiščansko samostojna poknežena grofija. Cesar Ferdinand III. (1637.—1657.) zastavi l. 1647. zaradi denarne zadrege Gradiščansko za 315.000 goldinarjev (in češko graščino Stekno) knezu Ulriku Eggenbergu s tem pogojem, da pripade zopet Avstriji, kadar izumrje njegov rod. Moral se je knez tudi zavezati, da bode varoval deželo pred beneškimi napadi in da bode v ta namen vzdrževal zadostno število vojakov v Gradišči.

Tako je nastala nova grofija (1647.—1717.) in zato se imenuje naša dežela poknežena grofija goriška in gradiščanska. Gradiščanska grofija je obsegala kraje (43 vasij in sel): Gradišče, Bruma, Fara, Villanova, Romans, Villesse, Frata, Versa, Nogarredo, Crauglio, Ruda, S. Nicoló, Villa Vicentina, Fiumicello, Akvileja, Terzo, Cervignano in vsa druga avstrijska posestva onstran beneške meje. Novi knez je skušal najpoprej naseliti gradiščansko okolico, katero so bili opustošili Benečani. Začel

je pa tudi na svojo roko prodajati občinske pašnike in gozde. Posluževal se je vseh knežjih, pravic, bil je patron akvilejske in drugih cerkvâ in koval je celo lastne denarje (tolarje in dukate). Sploh se je Gradiščansko popolnoma ločilo od Goriškega, ki se je na ta način zelo zmanjšalo. Goričani so bili zaradi tega jezni na Gradiščane in kmalu so nastali prepiri zaradi meje in carine. Sicer je pa imelo Gradišče dobrega glavarja, Ulrika grofa Thurna, ki je zidal šole, povzdignil poljedelstvo, vpeljal svilorejo in mesto olepšal. Svojih knezov ni Gradišče nikoli videlo in že s tretjim je izumrl njih rod.

Na isti način je bil severni del naše grofije skoro popolnoma ločen od goriškega glavarstva. Bolško je imelo v začetku XVII. stoletja svojega izvrstnega glavarja Filipa Gera, ki je popravil l. 1613. grad v bolški soteski. Za njim so dobili bolško glavarstvo baroni Zemljari (Semblers) in po teh grofi Attemsi (koncem XVII. stoletja). (Glej dodatek 12.) — V Tolminu so bili dedni glavarji baroni Dornberški že od l. 1430. Ko je izumrla njih rodovina leta 1633., podelil je cesar Ferdinand II. baronu Maksimilijanu Breunerju Tolminsko z vsemi njegovimi dohodki ter z višjo in nižjo sodnijo. Od Breunerjev so kupili Tolminsko grofi Coronini (Kromberški) l. 1651. ter obdržali glavarstvo do najnovejših časov. Tolminski grofi so večasi hudo stiskali svoje podložne. To je ljudstvo razdražilo, da se je večkrat uprlo svoji gosposki. Že pod Vitom Dornberškim niso hoteli plačevati desetine od novin (novo obdelanih zemljišč) in hudi so bili, ker je vpeljal grof užitnino na vino ter zahteval plačilo v denarjih, mesto nekaterih rabot. Jarnej Mavrič je začel l. 1627. hujskati ljudstvo proti grofu in pobirati od njega denar, da bi osnoval upor. Vit Dornberški se je obrnil za pomoč na cesarja in ta pošlje v Tolmin od vojakov spremljano komisijo, ki pomiri razburjeno ljudstvo in kaznuje podpihovalce.

Še važnejši pa je bil tolminski punt leta 1713., ki se je bil unel proti užitnini na vino in meso (vpeljani l. 1706. po vsej deželi) ter razširil skoro po vsem Goriškem. Tudi tedaj so bili začetniki Tolminci, ki se zberó v velikem številu, pridejo v Gorico in zahtevajo svoje konje in blago, katero jim je bil zarubil dacarski podjetnik Bandel. Razgrajali so več dni po Gorici in se pogajali z okrajnim glavarjem. Upor se je razširil tudi po Brdih, Vipavski dolini, zlasti v Rihenbergu in Devinu. Vlada je poslala hrvaških vojakov na Goriško in ti so zadušili upor in polovili njegove začetnike. Začela se je preiskava proti njim in spomladi l. 1714. so obglavili in razčetrtili najmanj Tolmincev na Travniku pri stebru sv. Ignacija. (Glej dodatek 13.)

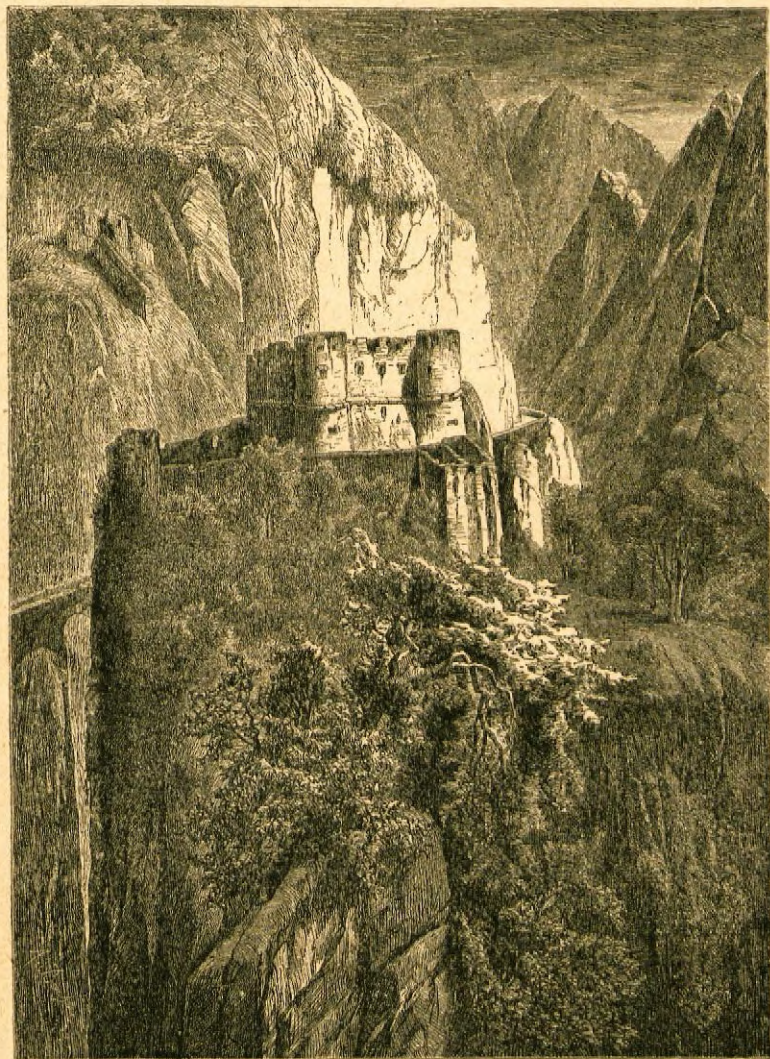
Naslednik cesarja Ferdinanda III. Leopold I. (1658. do 1705.) prišel je l. 1660. osebno na Goriško in sicer čez Lijak in Kronberg v Gorico, da je tu sprejel zvestobni poklon de-

želnih stanov. Od teh je zahteval mnogo denarja v tedanji svoji vojni proti Turkom, ki pa so bili po l. 1683. (drugem obleganji Dunaja) srečno pregnani iz vseh avstrijskih dežel. Ko se je kmalu potem (začetkom preteklega stoletja) vnela silna vojna za španski prestol, moral je tudi marsikateri Slovenec odriniti kot Karlov vojak v oddaljeno špansko deželo. Ker se je cesar Leopold bal, da bi se utegnili njegovi sovražniki Francozi tudi na Primorskem prikazati, dal je v naglici Gradišče, Gorico in Devin utrditi in poslal je v Akvilejo nekoliko vojakov. In res so se bile prikazale francoske ladje tudi v tržaški luki ter začele streljati na mesto, a morale so se vrniti brez uspeha. Ravno tako jih je pregnal tudi glavar gradiščanski z obali akvilejske.

Benečanska nadlegovanja ob goriški meji so nehala še le za vlade cesarja Karola VI. (1711.—1740.). Kakor l. 1660. cesar Leopold I., tako je prišel tudi cesar Karol leta 1728. v Gorico, kjer se mu je dežela poklonila in ga slovesno sprejela. Skrbel je ta cesar zlasti za kupčijo in zboljšanje cest. Njegova slavna hči je bila cesarica Marija Terezija (leta 1740.—1780.). Trudila se je po materinsko, da bi povzdignila blagostanje svojih dežel. Tudi Goriškemu je storila mnogo dobrega. Ukazala je zlasti akvilejsko močvirje izsušiti in v polje spremeniti, odpravila je tudi tako škodljiv mrzličast zrak. Pospeševala je poljedelstvo in svilorejo, ter zidanje tovarn. Grofijo je razdelila leta 1747. v dve okrožji (kresiji, goriško in gradiščansko, ter podredila knežji kamori v Ljubljani. Te kresije so morale zlasti kmetom na roke iti proti tlačenju grajskih veleposestnikov in njih uradnikov. Leta 1749. je ustanovila »avstrijsko Primorje« z namestništvom v Trstu. Pa že leta 1754. združi Gradiščansko zopet z Goriškim in ustanovi za grofijo posebno vlado, obstoječo iz deželnega glavarja in osem glavarstvenih svetovalcev. To glavarstveno svetovalstvo je vladalo deželo in izvrševalo sodstvo. Da bi poravnala vedne prepire z Benečani, dala je urediti mejo (1750—1754.), pa bolj na korist Benečanom.

Cesar Jožef II. (1780.—1790.) odstrani glavarstveno svetovalstvo, ustanovi zopet okrožji goriško in gradiščansko ter jih podredi novemu namestništvu v Trstu (1783.). Tedaj je bila Idrija stalno ločena od Goriškega, v cerkvenem obziru pa leta 1792. Ločil je tudi sodstvo od deželne vlade in postavil neodvisne sodnike. Cesar Jožef je razglasil tolerančni edikt, vsled katerega so postale vse veroizpovedi enakopravne. S tem so največ pridobili židje, ki so se morali poprej zapirati čez noč v svojih ozkih ulicah (»ghetto«) in nositi na prsih kot dlan velik *O* iz rumenega sukna. Zaradi nabora dali so jim tudi posebne primke, katerih poprej niso imeli. Ali po njegovi smrti je bilo zopet vse tako urejeno, kakor ob času Marije Terezije. Cesar Jožef je bil blag človek, imel je dobre misli; le vse prehitro in

najedenkrat je hotel uvesti. Ljudstvo še ni bilo zadosti omikano za njegove ideje, zato ga ni umelo in ga celo sovražilo, ker

Razvalina v bolški soteski,
kakeršna je bila pred sezidanjem sedanje trdnjave l. 1881.

je bil segel pregloboko v verske reči (dal je samostane odpraviti in razrušiti veliko manjših cerkvâ). Jožefov naslednik Leopold II.

(1790.—1792.) je odpravil njegove prenapredbe in vpeljal zopet zakone izza časa Marije Terezije. Bil je meščanstvu in kmetovstvu prijazen ter skoro ustavnega mišljenja.

2. Notranji razvitek od l. 1500. do l. 1800.

Kakor v posvetnih rečeh, tako so nadlegovali Benečani Avstrijo tudi v cerkvenih razmerah. Akvilejski patrijarh imel je pravico na avstrijskih tleh (v Akvileji) stanovati, izvrševati cerkveno oblast v svoji škofiji in mešane pravde soditi. Patrijarhi pa so stanovali v Vidmu, bili so navadno beneškega rodu in popolnoma odvisni od beneške vlade.

Že leta 1493. začela je bila beneška republika akvilejske patrijarhe izbirati in jih papežu predlagati, zahtevajoč od njega, naj jih potrdi. To je ostalo v navadi tudi naslednja leta. Da bi tem gotovejše ostala pravica izbiranja republiki, zato so uvedli Benečani navado, da naj se še za časa vlade poprejšnjega patrijarha izvoli njegov pomočnik, ki je bil namenjen pozneje nasledovati mu na patrijarškem prestolu. Čeravno se je tridentinski cerkveni zbor protivil tej razvadi, vendar so dobili Benečani vselej potrjenje za izvoljenega pomočnika. Leta 1627. je zahtevala avstrijska vlada, naj bi imela tudi ona pravico poslati svoje pooblaščenca k patrijarhovi volitvi. Ker pa ni nič dosegla, zato je prepovedala beneškemu patrijarhu izvrševati duhovno jurisdikcijo po avstrijskem ozemlju.

Benečani so dražili patrijarhe proti Avstriji, češ, naj zahtevajo posvetno oblast čez akvilejsko okolico in naj razširijo svojo duhovno sodnijo tudi na posvetne pravde. Tako so mislili Benečani, da bodo najložje dobili goriško grofijo v svojo oblast. Ali naša vlada je bila previdna in ni hotela dovoliti Benečanom prijaznemu patrijarhu (n. pr. Grimanu l. 1566.), da bi smel stopiti na avstrijska tla. Nadvojvoda Karol je sicer hotel prepustiti patrijarhu čisto duhovniško in mešano sodstvo, ali s tem pogojem, naj bi priznal on avstrijsko oblast nad Akvilejo in naj bi dovolil kapitlju, da sme patrijarha svobodno voliti. Ker pa patrijarh ni hotel v to dovoliti, razbila so se vsa pogajanja. Ali to je bilo slabo za sv. vero, začela je pešati (prazne vere, čarovnice, obsedenci) in nravno obnašanje je šlo rakovo pot, surovost se je pa množila.

Najbolj je bilo ljudstvo zbegano ob času reformacije, ko je bila začela proti papeštvu veti iz Nemčije zelo mrzla sapa. Avstrijski cesar se je zelo trudil pridobiti koncesij novovercem na obnem cerkvenem zboru v Tridentu, ali ker se mu to ni posrečilo, vzbudili so tridentinski sklepi tudi na Goriškem veliko nevoljo. Med tem je bival namreč v Gorici in

okolici znani slovenski pisatelj Primož Trubar in oznanjal protestantski »evangelij« v Goriči, Rubijah in vipavskem Križu. Da bi protestantizem na Goriškem zatrl, poslal je papež l. 1585. v Gorico apostoljskega legata Ivana Andreja Britonoritana, ki je ostal čez jedno leto v tem mestu, da bi na vsak način izpodrinil krivoverce. Notranje-avstrijski namestnik in labodski škof Stobäus svetoval je nadvojvodi Ferdinandu tudi na Goriškem vpeljati inkvizicijo proti krivovercem, ali kmalu se je pokazalo, da je ni bilo treba. Kakor drugod po Slovenskem, pojavljale so se ob času antireformacije tudi na Goriškem zelo čudne sekte, n. pr. s k a k a l c i in plesalec pri Sv. Luciji, ki so mislili Bogu služiti z nenavadnim telesnim trudom.

Da bi se temu opomoglo, pošiljal je papež svoje vizitatorje po avstrijskem delu akvilejskega patrijarhata. Take vizitacije pa so bile zelo nadležne za cerkvene občine. Vizitatorju je bilo treba namreč plačati posebno pristojbino, dati dober obed in plačati voznino do sosednje občine. Zato je bilo premnogo tožeb zoper vizitacije. Ko je potoval možniški opat Jarnej Portia na papeževo in cesarsko povelje (l. 1583.) po goriških duhovnijah, zapazil je strašanske nerednosti in našel je mnogo duhovnov popolno nevednih in nesposobnih za njih poklic. Posebno na Vipavskem je našel več duhovnov, ki so živeli razkošno v konkubinatu, in mnogim je prepovedal mašo brati od 1. julija do 25. novembra (1583.). Strogi vizitator je našel, da je bilo tudi na Goriškem nakopičenih več cerkvenih služeb pri jedni in isti duhovni osebi.

Za vlade cesarja Ferdinanda II. zatrli so tudi na Goriškem protestantizem in izveli protireformacijo. Posebno marljiv pospeševalec katoliške vere je bil devinski grof Rajmund VI. della Torre, ki je poklical servite v Devin, ter ondi ustanovil bogoslovno šolo.

Novi patrijarh Barbaro je bil Avstriji prijazen; smel se je naseliti v Akvileji (l. 1593.) in sklical je hitro svoje duhovnike na cerkveni zbor v Akvilejo leta 1596., sestavil nova pravila za župnike in prepovedal lesene križe na pokopališčih, da bi odpravil nerednosti in zboljšal нравno obnašanje vernikov.

Komaj pa je umrl patrijarh Barbaro (1616.), že so se ponovili prepiri in tožbe. Naslednji patrijarh je stanoval v Vidmu in zahteval, naj hodijo bogoslovci k njemu po blagoslove in župniki po dekrete. Duhovščina se je začela pritoževati, da mora hoditi vedno v Videm, ker patrijarh župnike pogostoma menjuje, da je tako potovanje zelo drago in nevarno. Cesar pa je prepovedal, da ne sme noben patrijarh benečanske stranke stopiti na avstrijska tla, da ne sme nikdo hoditi v Videm po patrijarhove razsodbe (l. 1609.) in da ne smejo župniki sprejemati od patrijarha dekretov (l. 1656.). Dokler je trajal ta prepir, pred-

lagali so kandidate za izpraznjena župniška mesta večinoma v Rimu in od tam so prihajala tudi imenovanja.

Mesto patrijarha vladali so goriško cerkev naddijakoni, ki so pa vedno priznavali patrijarha kot svojega cerkvenega glavarja, in sicer jeden v Tolminu (postavljen od čedadskega kapitlja), drugi v Gorici (od l. 1574.), tretji v Gradišči (dokler je bila tam posebna grofija; pozneje so to čast podelili goriškemu naddijakonu, ki je imel v Gradišči le svojega kancelarja), in četrti za Kras v Devinu. Višjo oblast čez te naddijakone je izvrševal po l. 1628. papežev poslanec na Dunaji ali njegov pooblaščenec (navadno tržaški škof). Ta je posvečeval duhovnike, sodil v duhovskih rečeh in dajal oblast naddijakonom. Ti pa so meje svoje oblasti velikokrat prestopili, zlasti kar se tiče duhovnega sodstva. Posebno tolminski naddijakon je bil samoblasten opiraje se na dovoljenje papeža Pavla IV. (l. 1459.), s katerim je bilo podeljeno čedajskemu kapitlju po Tolminskem tudi kriminalno sodstvo in skoro škofovska oblast. Hotel je tudi posvetne pregreške soditi in sicer ne le pri duhovnikih, temveč tudi pri posvetnih, ako so bile s kako cerkveno napravo ali duhovsko osebo v zvezi. Vlada pa se je temu upirala in ni hotela priznavati od kapitlja postavljenih župnikov, če niso bili avstrijski vladi po volji in od nje potrjeni. Tudi upravo cerkvenega premoženja so odtegnili naddijakonom in župnikom in jo izročili okrajnim glavarjem (l. 1590.). Naddijakon je smel le prisoten biti pri sklepanji cerkvenih računov. To premoženje se je zelo slabo upravljalo in cerkve so tako obubožale, da še davka niso mogle plačevati od svojih zemljišč. Zgodilo se je velikokrat, da so kmetje pri volitvi župana, cerkovnika ali ključarjev napravili veliko pojedino na cerkvene stroške. Vlada je skušala vsemu temu v okom priti in je nadzorovala cerkvene račune. Tudi sodbo o dejanjih proti nravi in zakonske prepire je odvzela naddijakonom. Vse to je bilo vzrok, da je živela goriška cerkev v vednih pravadah s posvetnimi oblastnijami. Akvilejski kapitelj je sestajal iz samih benečanskih kanonikov in ni hotel priznati onih dveh, katere je imela pravico voliti avstrijska vlada, dokler mu ni Karol VI. zažugal, da bode vse njegovo premoženje sekvestroval. Ta kapitelj je delal vedno zoper Avstrijo in skušal širiti oblast benečanskih patrijarhov po Goriškem. Ker je bila okolica akvilejska nezdrava, stanovali so skoro vsi kanoniki v Vidmu in ondi imeli tudi svoje zборе od začetka XVIII. stoletja.

To žalostno stanje goriške cerkve skušali so avstrijski vladarji večkrat odstraniti. Že leta 1560., 1570. in 1590. so predlagali papežu, naj ustanovi posebno škofijo za Goriško in dá osiroteni čedi pastirja. Nadvojvoda Karol je nameraval že leta 1585. ustanoviti novo nadškofijo v Gorici za avstrijski del akvilejske patrijarhovine in podrediti jej dve škofiji (v Beljaku in

Celji). Za dotacijo goriške nadškofije odmenil je bil dohodke kartuzijanskega samostana v Bistri pri Borovnici, ker je v tem samostanu le redkokedaj prebival kak menih. Pa nadvojvodina smrt in prizadevanje ljubljanskega škofa Ivana Tavčarja, da bi se omenjeni dohodki dali kot dotacija novoustanovljenemu jezuitskemu kolegiju v Ljubljani, zavlekla sta vso stvar. Avstrijska vlada je opetovano predlagala ustanovitev nove nadškofije v Gorici (tako še Karol VI. l. 1721.), ali ker ni uspela, prepovedala je izbirati neavstrijske podložnike za kanonike akvilejske. Ker se je pa kapitelj temu upiral, dala je vlada zapleniti njegove dohodke. Vsled tega so zagnali kanoniki silen krik in vložili pritožbe pri papežu Benediktu XIV.

Papeži bi bili tudi pri volji ustreči želji avstrijskih vladarjev; ali od patrijarha odvisnega škofa ni hotel cesar, samostojnega pa niso pripustili Benečani in po njih nahujskani papeži. Z Dunaja so vedno hodili poslanci v Rim in nosili različne predloge: ali naj se imenuje jedenkrat benečanski, drugikrat avstrijski podložnik za patrijarha, ali pa naj se razdeli akvilejska cerkev v beneško in avstrijsko škofijo. Če je bil tudi kateri papež s temi predlogi zadovoljen, znali so ga Benečani vselej pridobiti na svojo stran. Tako so se med Dunajem in Rimom vedno in vedno pogajali, pa vselej brez uspeha. Goriški stanovi sami so začeli prositi za škofijo v Gorici in nekateri so volili celó del svojega premoženja v ta namen. Slednjič, po dvestoletnih prepirih in dogovarjanjih, pripetilo se je, da je ob istem času vladal pobožni in odločni papež Benedikt XIV. ter pobožna in skrbna cesarica Marija Terezija. Oba sta imela trdno voljo ustanoviti škofijo v Gorici ne gledé na benečanske spletke, in po nasvetu dvora v Turinu sklenila sta ustanoviti dve novi nadškofiji v Gorici in Vidmu. Dné 17. junija 1750. imenuje papež grofa Karla Mihaela Attensa kot apostolskega vikarja na Goriškem. Benečani so bili vsi zeleni od jeze. Ugovarjali so na vso moč in širili po Goriškem tiskana oznanila, da akvilejski patrijarh oklicuje kot neveljavna vsa cerkvena opravila novega vikarja.

Ali vse to je bilo zastonj, in ko so Benečani videli, da se papež ne dá pregovoriti, svetovali so sami, naj preneha akvilejski patrijarhat. Papež ga je tudi preklical (6. julija 1751.) in naredil iz njega dve nadškofiji, jedno v Gorici, drugo v Vidmu. Kot goriškega nadškofa je imenoval vikarja Karla Attensa (18. aprila 1752.). Za novo ustanovljeno nadškofijo je daroval plemeniti Codelli palačo, vrt, vinograd in veliko svoto denarjev. Cesarica Marija Terezija pa, ki je bila ponosna na svoj uspeh, darovala je veliko dragocenih reči goriški cerkvi ter naprosila cesarja Jožefa, da je povzdignil goriške nadškofe v državne kneze. Ali ker se je bil Attemsov († 1774) naslednik Rudolf grof Edling cesarju zameril, odpravil je ta goriško nadškofijo (dné

8. marca l. 1788.) in mesto nje ustanovil s papeževim dovoljenjem novo škofijo v Gradišči (19. avgusta 1788.). Na to mesto je prišel tržaški škof Inzaghi, kateri pa se je kmalu povrnil v Trst, ker ni bilo v Gradišči potrebnih stanovanj. Zato so prenesli po Jožefovi smrti sedež škofije zopet v Gorico (20. sept. l. 1791.) z naslovom škofija goriško-gradiščanska.

Ustanovitev goriške nadškofije je bila velika dobrota za našo deželo. Škofi so si vestno prizadevali izboljšati нравno stanje svojih vernikov. Iz tega namena je sklical nadškof Attems leta 1768. prvi dijecezanski zbor v Gorico. Tu so sklenili, da treba najpoprej skrbeti za dobre, sposobne duhovnike, in zato so ustanovili z velikim trudom bogoslovski zavod (semenišče) v Gorici (tudi Gradišče je imelo svoje semenišče, dokler je bilo samostalno). Kdor ni dovršil bogoslovskih šol, ni mogel dobiti višjih blagoslovov. Semenišče je koj pokazalo svoj dober sad in le, ko je bil cesar Jožef v Gradcu osnoval osrednje semenišče tudi za Goriško, prenehala je bila za malo časa bogoslovska šola v Gorici. S škofijo ustanovili so v Gorici tudi nov kapitelj (akvilejski se je bil preselil v Videm) in kanoniki so postali udi deželnih stanov. Tudi čedajski kapitelj je izgubil počasi svoje pravice na Tolminskem. Še cesar Leopold mu je bil potrdil (l. 1693.) vso njegovo oblast, ali že cesar Karol je ukazal, da sme izvrševati svoje pravice le po takem naddijakonku, ki je avstrijski podložnik. Toda kapitelj se je znal temu ogniti in še le cesar Jožef je prepovedal, da ne sme nobeden tujec na avstrijskih tleh izvrševati kakega sodstva. Tudi kapiteljeve dohodke je bil sekvestroval cesar Jožef na korist verskega zaloge.

Novе fare so nastale v XVI in začetku XVII. stoletja v Rihemberku, Kamnjah, Moši, Romanšu in Čijoprisu. Do konca XVIII. stoletja so prišle k tem še fare: Sv. Ignacij v Gorici, Gradišče, Fara, Medea, Ajello, Ruda, Visco, Fiumicello, Vogersko, Dornberk, Cerčno, Šebrelje, Podmelec in Nemški rut. Vaščani so si navadno izbrali svojega župnika in prosili zanj vlado (ali cerkvenega patrona).

Kdor je hotel postati župnik, moral je napraviti izpit in sicer navadno vsakokrat, ko se je potegoval za kako župnijo, kakor je to v Italiji še sedaj običajno. Izpraševalec pri župnijskih izpiti je bil rektor jezuitskega kolegija v Gorici in kateri izmed najuglednejših župnikov, navadno oni iz Ločnika. — Leta 1753. vpeljali so dekanate ter jih postavili v Šent Petru, Črničah, Tolminu, Ločniku, Gradišči, Devinu, Vipavi in Gorenji Idriji. Poprej so opravljali dekanijske posle nekateri župniki; to pa je odpravil škof Inzaghi in ustanovil 22. marca 1790. »okrožne dekanije«. Takih je štela vsa škofija pet in sicer: v Št. Petru (za Št. Peter, Črniče in Tolminsko), v Gradišči (za Gradišče, Faro,

Romans, Villesse, Fiumicello, Akvilejo, Terzo itd.; za Ločnik, Kormin in zahodnji del Brd; za Porpetto in župnije na Furlanskem); v Vipavi (za Vipavo, Idrijo, Devin in Dolino), v Trstu (za mesto, Občine in Rodik) ter v Paznu (za srednjo in vzhodno Istro.) — V preteklem stoletju je bilo vse polno duhovnikov, n. pr. 1759. do 1772 v Korminu 40, v Gradišči 23, v Fari 20. Mnogi med njimi pa so bili le priprosti »mašniki« (Messenstecher), ki niso imeli nikakoršne jurisdikcije, nego so smeli le mašo brati in opravljati popoldansko službo božjo.

Prvi samostan v Gorici je bil ustanovil sveti Anton Padovanski leta 1225. Ta samostan manjših bratov (minoritov frančiškanov) je bil odvisen od deželnih stanov, ki so se vtikali celo v volitev gvardijana. Minoriti so oskrbovali tudi božjo pot na Barbani. Leta 1481. ustanové v Gradišči samostan servitov; l. 1512. prišel je pod Avstrijo tudi nunski samostan Sv. Marije v Akvileji. Nune so stale neposredno pod papežem in imele so navado seliti se v Čedad o nezdravem letnem času. L. 1568. ustanové iz Bosne pregnani frančiškani samostan na Sv. Gori in l. 1591. pokličejo stanovi kapucine v Gorico, da bi jim pridigovali o postnem času. Tudi v Korminu, Sv. Križu in Gradišči so se naselili kapucini začetkom XVII. stoletja. Ferdinand II. pošlje leta 1615. jezuite v Gorico. Ustanovili so lastno šolo in po svoji izobraženosti prikupili so se bili prebivalcem tako, da so jim darovali veliko hiš in zemljišč. L. 1618. dobijo faro Sv. Peter, l. 1633. faro Komen in tudi goriška fara je bila od njih odvisna. L. 1653. ustanové plemiči za svoje hčere samostan sv. Klare v Gorici in na Kostanjevici je sezidal grof Matija Thurn samostan za karmelite (l. 1649.). Dalje so se naselili v Gorici usmiljeni bratje (l. 1655.) in uršulinke (l. 1672.), v Fari pa dominikanci (l. 1646.) in pozneje tudi v Korminu in Ajellu. L. 1778. pridejo pijaristi v Gorico in prevzemo od jezuitov podučevanje mladine. Jezuitski red je bil namreč papež Klemen XIV. preklical l. 1773.

Vse tiste samostane, ki se niso pečali s pastirstvom, podučevanjem ali postrežbo bolnikov, odpravil je cesar Jožef leta 1782. Bogato premoženje samostanov je združil cesar z verskim zalogom, istotako odpravil pobožne bratovščine, katerih premoženje je bil namenil deloma ubogim, deloma šoli. Takih bratovščin je bilo mnogo po Goriškem, skoro pri vsaki cerkvi po jedna ali tudi več; imele so svoje člane iz različnih vasij. Izvrševale so pobožnost in usmiljenje, podpirale so uboge, pomagale bolnikom in prirejale skupne procesije k romarskim cerkvam. Imele so posebne kapele ali pa vsaj poseben altar v župnijski cerkvi, ki je imel svoje privilegije. Od članov so pobirale bratovščine »v pušice« redne doneske za olje in sveče pri altarji ter za častne pogrebe umrlim sobratom.

Imele so navadno tudi svoje premoženje v denarji in zemljiščih (navadno so bile to pobožne zapuščine), katere je oskrboval poseben »ključar« v sporazumljeni z župnikom. Če so skupno romali, dobil je vsak član potrebne stroške iz bratovščinske blagajne (tak delež se je imenoval »regalium«); ta navada se je ohranila pri nekaterih cerkvah še do današnjega dne. Po nekaterih krajih v Furlaniji (n. pr. v Romansu) obdarujejo ključarji ljudstvo, ki je zbrano pri cerkvenem opasilu.

Odkar je prišlo Goriško pod Avstrijo, spadalo je k notranje-avstrijskim deželam z vlado v Gradcu (do l. 1754). Pri tej je imelo celo jednega zastopnika, ki je imel zlasti nalogo voditi obrambo beneške meje; zatorej so bili pod njim vsi mejni glavarji, zlasti oglejski in bolški, pa tudi gradiščanski in tolminski. Mnogokrat so bila vsa ta glavarstva združena samo v jedni roki zlasti v drugi polovici XVI. stoletja.

Ko so Eggenbergi izmrli, ukazal je cesar, naj se združi gradiščanska grofija zopet z goriško. Temu so se sicer Furlani zelo upirali, ali brezuspešno. Cesar Leopold II. je imenoval l. 1791. za glavarja goriškega in gradiščanskega Rajmunda IX. della Torre. Ta je bil zadnji glavar obeh združenih pokrajin in si je močno prizadeval za ponovitev božje poti na Sv. Gori (pospeševal je tudi Marijino kronanje l. 1793.).

Zaradi uprave je bila dežela razdeljena v sledeča glavarstva: Marano (dokler je bilo še avstrijsko), Porpetto (navadno združeno z Gradiščem), Akvileja, Gradišče, Gorica, Tolmin in Bolec. Na čelu uprave je stal deželni glavar, ki je imel 1000 gld. letne plače in nadziral tudi druge glavarje po deželi (vsaj navadno), le v vojaških stvareh so bili poslednji od njega neodvisni.

Deželni stanovi goriški so se bili popolnoma uredili v začetku XVI. stoletja. Sestavljeni so bili iz visokih plemičev (gospodov), vitezov in duhovnikov. (Nekoliko časa so bile zastopane tudi občine v mestih in po deželi.) Stanovi so imeli pravico soditi (v pričo glavarja ali njegovega namestnika) plemiče in njih služabnike ter deželne uradnike, posvetovati se o deželni upravi, njenih dohodkih in stroških, o novih davkih in podporah za vlado. Za opravljanje navadnih poslov izbrali so si stanovi izmed sebe tri ali štiri odbornike in šest prisednikov za sodnije. Odborniki so bili plačani, poslovali so po štiri ali šest let in vsako leto so nadomestili enega z novim. Okrajni glavar se je posvetoval z njimi o važnih deželnih potrebah; včasih pa so prašali tudi neplemenite meščane za svet. Udje stanov so bili vsi plemiči, ki so imeli na Goriškem kako posestvo, dalje vsi župniki in načelnik mesta Gorice s svojimi dvajsetimi prisedniki. Vendar stanovi niso radi sprejemali novih udov v svojo sredo; stavili so za tak sprejem visoke pogoje. Njih načelnik je bil deželni maršal, ki jih je skliceval k

posvetovanju, sestavljal dnevni red in dobival za to nekaj dohodkov. Druge deželne službe, kakor dedno trušarstvo, dedno kamorništvo (v rokah Dornbergov in Breunerjev) in dedno točajstvo, so bile malo važne. Prenaredbe Marije Terezije so zelo omejile delovanje stanov, in dedno maršalstvo je popolno prenehalo. Cesar Jožef jim ni posebno škodoval; pa cesar Leopold II. jih je tako preustrojil, da so izgubili svojo važnost kot od vlade popolnoma odvisen zbor. Ob času francoskih vojsk so deželni stanovi popolnoma prenehali. Plemstvo je imelo ves čas velike predprave, smelo je loviti in ribariti in od enega zemljišča (24 kampov) ni plačevalo nič davkov. Da bi moglo dobivati tudi na Nemškem bogate duhovske službe, zapovedal je cesar Ferdinand II. l. 1626., naj se prišteva goriško plemstvo nemškemu. Kjer so imeli svoja posestva, ondi so opravljali tudi niže sodstvo in vsak grof je sodil v eni ali več vaseh. Tako so imeli priložnost vtikati se v vladne stvari in navadno so plemiči hudo nasprotovali vladi. Nasproti je dospelo nekaj goriških plemičev do imenitnih državnih služeb.

Občine so bile tako urejene, kakor v srednjem veku. Župane so volili vaščani sami, a gosposka (okrajni sodnik) jih je potrjevala. Oni so bili vaški predstojniki, katerih naloga je obstajala v tem, da so posredovali med gosposko in kmeti ter od poslednjih pobirali davke in desetino. Zlasti so morali podložnike priganjati k rabotam, uradnim osebam za hrano in prenočišče skrbeti ter pomagati graščakom pri lovu. Vse te njih dolžnosti so v urbarjih natančno zaznamovane.

Da bi sodstvo bolje uredili, vpeljali so l. 1556. nov pravilnik (popravljen l. 1604.). Po njegovih predpisih niso podeleovale hčere ničesa po očetu, razven kar so dobile pri možitvi. Dedič jih je moral v enem letu po stanu omožiti in do takrat skrbeti za njih živež in obleko. Žena je smela narediti oporoko samo o svoji obleki, svoji nakrasnini in o tem, kar je dobila v dar o možitvi. Če je umrla brez otrok, pripadlo je vse to njeni rojstni hiši. Kriminalna hudodelstva so bila: čaranje, kopanje zakladov, ponarejanje denarja, požiganje, rop, uboj, plenjenje in vse spolne pregrehe. Le za večja hudodelstva je bila odločena smrtna kazen, za vse druge prestopke pa denarna glôba. To pa je bilo slabo, ker je jeden del tega denarja sodnik dobil in je sodil mnogokrat le v svojo korist. Da bi ljudi odvračevali od sramotilnih zločinov, imeli so navado postavljati zločince na sramotilen oder (»prangar«), na katerega so zapisavali pregreho kaznjenčevo.

Razven splošnega pravilnika izšle so v XVI. stoletji še mnogokatere posamezne določbe, n. pr. zoper lišp v obleki (l. 1553. in 1594.), zoper cigane (l. 1542.), zoper čarovnice in prerokovalce (1553.); prepoved strelno orožje nositi (l. 1583.),

vpeljava novega koledarja (l. 1583.); kako obleko in kaka znamenja naj nosijo stanovi in koliko jedil se sme napraviti pri gostijah in ženitvanjih. Glavni sodniki so bili glavarji. Kriminalne reči je sodil (od l. 1556.) tudi magistrat v Gorici. Nižje sodstvo so imeli skoro po vseh vaseh plemiči. Apelacija je šla v prvi vrsti na stanovsko sodišče v Gorici in v zadnji vrsti na vladino kamoro v Gradec. Manjše pravde so se obravnavale ustmeno in kratko, zlasti če so bile stranke uboge. Sodnijski jezik je bil že od XVI. stoletja sem le italijanski (vsi pisarji, notarji, itd. sestavljali so svoje zapisnike jedino le v tem jeziku). Plemiči so imeli na svojih posestvih lastne sodnike, ki so radi veliko pisali in pravde zavlačevali. Prenaredbe cesarice Marije Terezije so spremenile tudi sodnije. Vpeljala je zemljiščne knjige, da so si upniki zagotovili svoje posojilo; zaukazala je, naj vlada plačuje sodnike, in ustanovila posebno deželno sodnijo pri glavarstvenem svetovalstvu v Gorici. Odpravila je tudi neusmiljeno mučenje zatožencev (l. 1776.), omejila cerkveno sodstvo, zlasti imuniteto, in odpravila je zavetišča (»jus asyli«) pri cerkvah in samostanih. Neposrednega priziva v Rim ni trpela, nego moralo se je apelovati potom škofijskega urada. Še bolj je omejil cerkveno sodstvo cesar Jožef II. On je zaukazal, naj nima zakonska obljuba nikakoršne obvezne veljave ter naj razsoja posvetno sodišče o zakonskih prepirih in posinovljenjih. Ob tem času je izgubil čedadski kapitelj vse svoje sodstvo po Tolminskem. Cesar Jožef je popolnoma ločil sodstvo od deželne vlade, zaukazal, naj moški in ženske jednako podedujejo, in odpravil vse zastarele, nepravilne postave. Pri okrožji v Gorici je bil ustanovil posebno sodnijo (l. 1783.), ki je bila pa l. 1791. zopet združena z glavarstvenim svetovalstvom. Takrat je šla apelacija na višjo sodnijo v Celovec, mesto v Gradec.

Stalno vojaštvo se je vpeljalo še le okoli l. 1750. Poprej je obstajalo le domobranstvo, italijanski »cernide« imenovano (morda: »črna vojska«), katerega poveljnik je bil okrajni glavar. Vsak sposoben moški je bil dolžan 18 let služiti (od 18. do 36. leta), a ne vedno pod orožjem. Ob času velike sile sklicali so celo moške od 15. do 60. leta. Ostali so navadno doma in se zbirali le vsako leto k orožnim vajam na kratek čas in pa k velikemu pregledu (»muštranju«). Pod orožje so sklicali pa le tiste moške, ki niso bili neobhodno potrebni pri poljskem delu. Oboroženi in oblečeni so bili zelo pomanjkljivo in kaj raznovrstno. Vedli so se pa navadno prav dobro in hrabro, zlasti če je bilo treba prepoditi v deželo prihrumeloga sovražnika. L. 1742. je imelo goriško domobranstvo štiri stotnije: goriško, tolminsko, kraško (vse tri skupaj so šteje 2000 mož) in gradiščansko (okoli 1000 mož). Njih polkovnik je bil tedaj grof A. Strassoldo, kateri je poročal na Dunaj, da

ne manjka mož, pač pa četovodij, orožja in streliva. Za pregledovanje trdnjav nastavljen je bil poseben inženir pri notranje-avstrijski vladi.

Mnogokrat so dale gosposke čitati »patente«, s katerimi so imenitni vojaški poveljniki vabili krepke mladeniče pod svoje zastave. Marija Terezija pa je vpeljala vojaški n a b o r ter zapovedala l. 1753. in 1754. prvo konsignacijo in sicer najpoprej vsako tretje leto, cesar Jožef pa je zapovedal l. 1785. in 1786. splošni vsakoletni nabor. L. 1755. razširili so ga prvokrat tudi na tujce, ki so bili naseljeni v deželi. Iz početka pa niso redno nabirali vsako leto, nego samo po potrebi. Bilo pa je mnogo begunov, ki so uhajali na Beneško ali se pa skrivali po planinah. Občinski možje so morali mladeniče loviti s tem, da so jim palice pod noge metali, ako so skušali zbežati. Vsak jurisdicent imel je pravico od vojaštva oproščati in to pravico so mnogokrat zlorabljali, ker so oproščali plemiče in bogataše, a jedinega sina siromašnih kmetov vtaknili so večkrat v vojake.

Ljudstvo je bilo v XVI. in XVII. stoletju še zelo nevedno in surovo. Javna varnost je bila izginila, zlasti odkar so utekali beneški hudo-

Vzorec občinskega pečata iz časa francoske okupacije.

deželi vse polno vagantov in pohabljenih vojakov, ki so po hišah kramarili in prežali za vsakim plotom na osamljene potovalce kot pravi cestni roparji. Godec in igralce (s kockami ali kartami) so ravno tako preganjali kot roparje. Proti njim je izdala vlada premnogo naredeb, katere so pa le malo hasnile. Da bi omejil pobijanje ljudij, prepovedal je cesar Karol VI. dné 31. okt. 1723. po celi grofiji, da ne sme nihče več orožja nositi. Iz srednjega veka se je bila ohranila navada, da je imel vsak stan svoje posebne pravice, svoje posebne zakone: enakosti pred sodnijo nihče ni poznal. Iz tega je izviral tudi način oblačenja, ker se je moral vsak stan po svoje opravljati. Še l. 1671. je razločevala vlada osem stanov in vsak se je moral oblačiti po svoje. S tem je hotela vlada zabraniti preveč potratno obleko. Tudi zmernost v jedi in pijači je vlada priporočala; vse naredbe in pridige pa so malo pomagale, ravno tako razna »zmernostna društva«, n. pr. red sv. Kristofa, katerega so bili ustanovili v XVI. stoletju proti preklinjanju in pijančevanju plemičev. — Kako ne-

delci na Goriško. Vsak plemič je imel svoje oborožene služabnike in ti so se mnogokrat med seboj pobijali. Sploh so bili poboji okoli srede XVIII. stol. na Goriškem kaj čisto navadnega. Ob času reformacije, potem med 30 letno vojno in še dolgo časa po njej klatilo se je po

izobraženo je bilo ljudstvo, pokazalo se je najbolj o priliki novega koledarja (po l. 1582.), ko tudi marsikateri duhovnik ni vedel, ali bi se držal starega ali novega reda. In še l. 1754. (v septembru) se je ljudstvo silno pohujševalo, ko so mu nanzanili zmanjšanje praznikov po papeževih propisih.

Še le ko so jezuiti ustanovili šole, izobraževali so se ljudje (zlasti plemiči) nekoliko bolj in surovost je ginila. Zlasti ko sta Marija Terezija in Jožef vpeljala ljudske šole po deželi, omikalo se je ljudstvo. Nemška normalka se je odprla v Gorici l. 1776. in l. 1780. so pijaristi prevzeli vse šole. Že škof Attems je bil zapovedal l. 1768., naj se ustanové ljudske šole po mestih in večjih trgih, pa le za otroke premožnih starišev. Ali na drugi strani so tlačili kmete hudi davki. Ko je prišlo Goriško pod Avstrijo, ni plačevalo iz početka državi nikakih davkov (zato so se radi selili beneški kmetje na Goriško). Ali kmalu se je to spremenilo. Že grofi so stiskali ljudstvo, zlasti ker je vlada zdaj temu, zdaj onemu dala v najem desetino. Da bi se odstranile vse krivičnosti, sestavili so in sicer na Goriškem že v prvi polovici XVI. stoletja (začenši od 1523) urbarije, t. j. zapiske vsega onega, kar so bili kmetje dolžni dajati od svojih zemljišč. Cesar Ferdinand pa je zahteval od dežele denarnih prineskov za turško vojno in sicer prvokrat l. 1524 Stanovi so razdelili zahtevane svote na posamezne posestnike, ali kmetje so se temu hudo uprli, češ, da je plemstvo dve tretjini vsega davka navalilo na kmete.

Bilo je tudi težko davek pravično razdeliti (iz početka so zahtevali od vsakega kmeta 80 in od vsakega bajtarja 8 krajcarjev), ker se ni vedelo, koliko prinaša vsako zemljišče in kako veliko je vsako posamezno posestvo. Sklenili so torej, da mora vsakdo natanko naznaniti svoje posestvo in svoje dohodke. Vse to so narisali in zapisali v davkarsko knjigo ali v tako imenovani kataster (l. 1537.). Ta pa je potreboval neizrečeno mnogo časa, predno je bil dovršen. Kakor hitro so ga sestavili (l. 1568. in 1587.), spoznali so tudi, da je pomanjkljiv. Zato so ga začeli popravljati l. 1615. in to je trajalo skozi celo stoletje. Plemiči so se ustavljali nadačenju svojih zemljišč in vlada ni hotela ničesa plačevati od svojih posestev. L. 1666. so sklenili, da se ne sme noben posestnik odtegniti zemljiškemu davku. Še-le pod Marijo Terezijo je bil kataster dovršen. Vsa zemljišča so natanko premerili ter jih razdelili po rodovitnosti in pridelkih na več redov. Vsak posestnik je moral povedati, koliko je v zadnjih desetih letih pridelal, in tako so preračunali (l. 1762.) zemljiški davek za vso grofijo (brez Krasa in Tržiške okolice) na 60.000 goldinarjev. K temu pa je prišlo še 15 000 goldinarjev za stroške deželne vlade. Cesar Jožef je hotel kataster zopet preustrojiti (1786), ali v obče je ostalo pri starih naredbah. Dalje

so vpeljali l. 1532. davek na obrtnijske izdelke, osebni davek za odvetnike, notarje, itd. (1569.), užitnino od soli (1542.), vina (1557., 1587., 1706.) in mesa (1706.). Včasih so pobirali tudi davek od vsake glave (l. 1691., 1693., 1705., 1746.), dvojni davek od zemljišč (1758., 1760.) in še mnogo drugih izvanrednih davkov in doklad. L. 1751. vpeljali so celó loterijo v avstrijske dežele.

Ljudstvo je bilo zaradi tolikih davkov (Gradiščani so plačevali pod svojimi knezi prav malo) zelo nevoljno in uporno, in po pravici, če se pomisli, da je samo zemljiški davek narastel od l. 1718. do 1762. od 4000 na 75.000 goldinarjev! In vrhu vsega tega so goriški stanovi porabili mnogo davkov za svoje namene, niso posebno pazili na davkarje, dajali so različnim uradnikom (iz svoje srede) darove in nagrade, in tako ni prišlo mnogokrat nič v cesarsko denarnico. Stanovi so bili vedno na dolgu pri vladi in ko jih je ta ostro prijela, razpisala je nove davke! Stanovi sami niso marali plačevati nikakoršnega davka, katerega so sami razdelili, in nihče jih ni mogel prisiliti k temu. Kmetje pa so morali še rabotati, pomagati pri zidanju trdnjav in državnih poslopij, večkrat celo ob času, ko so imeli največ dela na polji. Po nižini so bili kmetje najemniki ali koloni in gospodi so jih včasih hudo stiskali. Če je bil kolon priden in je več prideloval na svojem zemljišči, povišal mu je gospodar najemnino. Stanovi so prišli temu v okom, da so vsako leto njih poslanci o sv. Martinu določili, koliko sme zahtevati vsak zemljiški gospod. Še-le cesar Jožef je olajšal podložnost kmetov in omejil rabotanje.

Blagoštanje dežele je le počasi napredovalo. Živinske bolezni, kuga (l. 1532., 1542., 1671., 1679., 1682., 1711., 1732., 1737.), slabe letine, lakota (l. 1671., 1764., 1783., 1788.) in zadnjič vojna (1508., 1616., 1618. in dalje) ter z njo zvezana kuga so tudi Goriško pogostoma obiskavale. Leta 1510. vnela se je kuga sredi beneške vojne na Goriškem in Kranjskem (13. avgusta). Vse te bolezni zanesli so večinoma živinski trgovci s Hrvaškega. Posebno huda je bila živinska kuga l. 1683., zlasti na levi strani Soče okoli Gorice. Tudi prirodne nesreče so se pogostoma ponavljale. Potres z dné 26. marca 1511. razdril je tudi po Goriškem premnogo cerkvâ in gradov, med poslednjimi zlasti Kozlov rob nad Tolminom. Proti koncu XVI. stoletja ponavljala se je nesreča za nesrečo. Jeseni l. 1586. so bile velike povodnji in potem je nastal tako hud mraz, da so trte pozeble. L. 1588. je bila velika draginja, leta 1590. potres, suša in slaba letina; leta 1595. do 1596. pa zopet neizrečeno huda zima.

Poljedelstvo se je bilo precej zboljšalo. Pašnike so spreminjali v polja in trebili so nerodovitno zemljo. Po nižini so pridelovali mnogo žita, tako, da so ga l. 1565. okrog 50.000 starjev prodali z Gradiščanskega v Benetke, akoravno je bilo prepovedano. Po gorah so bili začeli sejati konoplje in iz pre-

diva so izdelovali domače platno. Med leti 1590.—1600. so začeli saditi turšico (sirek) po Furlanskem. Po vsem Goriškem pa se je ukoreninila še-le v začetku XVII. stoletja. Pozneje (po l. 1773.) so začeli splošno krompir saditi, ki je pa kmalu dobil bolezen. Za povzdigo kmetijstva ustanovila je cesarica Marija Terezija l. 1765. »kmetijsko družbo« v Gorici. Nje dobri nasledki so se hitro kazali, ker je skrbela zlasti za odpravo poljske tatvine. Pri Akvileji so pridobili nad 23 km² močvirja za poljedelstvo in goriški glavar grof Henrik Auersperg (leta 1765.—1773.) je ukazal urediti toke Soče in Tera ter sezidati jezove, da bi zabranil poplavljanje bližnjih zemljišč. Okoli Gorice je bil glavni pridelek vino. Za povzdigo vinarstva izdala je vlada mnogo postav proti tujim vinom. Dné 28. novembra 1784. prizna vlada vsem posestnikom vinogradov njih staro pravico, da smejo svoje domače vino po malem točiti; ta pravica velja še sedaj.

Poljedelstvo je mnogo pospeševala razdelitev občinskih pašnikov, ki se je začela po l. 1760. V gozdnem redu iz l. 1771. priporočila je Marija Terezija občinam, naj si porazdelé svoje občinske pašnike in gozde (kar naj bi se zgodilo v teku dveh let), in sicer zato, da bi se na ta način gozdi tem bolje varovali in zlasti ohranila mlada drevesca. Poprej so bili gozdi večinoma skupna last občanarjev: vsakdo je sekal, kolikor je hotel, in pasel po njih, kolikor je mogel. Že Karol VI. je bil prepovedal l. 1732., da se ne smejo sekati vršički mladim drevesom; Marija Terezija pa je ukazala, naj se napravijo drevesnice, in določila, čez koliko let se sme sekati na istem mestu. Prepovedala je sekati mlada drevesca ali njih vršičke za količe po vinogradih, ravno tako za mlaje in sploh, da se po gozdih ne sme sekati po zimi ali o pojemljóčem mesecu; potem, da se ne sme po gozdih kositi trava, niti zažigati ogenj. Vsaka družina naj bi zasadila vsako leto najmanj dvajset mladih drevesc.

Za povzdigo gozdarstva izdala je vlada mnogo koristnih naredeb. Že l. 1522. izšel je prvi »gozdni red« za Primorsko, ki je ob enem uredil trgovino z drvami na Beneško. Cesar Ferdinand I. je prepovedal izvažati drva s Krasa v Trst (še l. 1490. bilo je toliko drv v Drvinščini, da so z njimi zalagali Trst, ki je bil že izsekal svoje gozde), in l. 1533. postavil je posebnega »gozdnega mojstra« za Goriško, Kras in Istro. Pošiljal je (n. pr. l. 1536. in 1544.) zvedence na Goriško, da so preiskali vse gozde in stavili nasvete, kako naj se ceste popravijo, struge vodá uravnajo, grablje in žage napravijo, da se povzdigne kolikor mogoče trgovina z drvami. Najpoprej so se lotili istrijskih in kraških gozdov, ker so bili najbližje morja in so od ondi najložje spravili drva v Benetke. V drugi polovici XVI. stoletja začeli so sekati tudi tolminske in bolške gozde. Ali žal, da se ni pri tem postopalo pametno, nego da se je začelo splošno uničevanje

gozdov. Sekali so kar od kraja in pustili mnogokrat debela drva na mestu segniti, ne gledé na vejevje in odpadke. Poprejšnje pašnike in travnike so bili obdelali za polja, sedaj pa so začeli trebiti gozde in narejati ondi senožeti ali pašnike. Vlada se je sicer temu ustavljala in prepovedala iztrebiti nekatere gozde, n. pr. Panovec, Trnovski gozd itd. Ali bližnje občine (Vozlján, Šempas, Sv. Mišel, Osek) so se temu protivile. Izsekavanje gozdov se je nadaljevalo (po družbah ali posameznih podjetnikih) do novejšega časa in sedaj so z malimi izjemami vsi naši hribi goli.

Murbe saditi in svilo pridelovati so začeli na Goriškem sredi XVI. stoletja, ali to se je po deželi razširilo le počasi. Mešičke so prodajali v Benetke, kmalu pa so odprli tudi v Gorici predilnice in tkalnice za svilo. Vsled kuge pa so tkalci odšli; kdor je hotel imeti svilnato obleko, moral je iti ponjo v Videm. V Gradišču je vpeljal ondotni glavar Franc Ulrik Thurn tkanje svile in gradiščanski damasek prišteval se je najboljšim. Karol VI. dal je l. 1716. privilegije izdelovalcem svile in kmalu so se odprle štiri predilnice na roko v Gorici, tri v Korminu, trideset tkalcev pa je bilo raztresenih drugod po deželi. Morelli ceni (gotovo mnogo prenizko), da so dobivali v začetku XVII. stoletja 300.000 libric svilnih mešičkov.

L. 1724. je prepovedala graška vlada prodajanje neizdelane svile in zato je začela ta obrtnija zelo pešati. L. 1731. so prenesli »trgovinsko nadzorstvo« v Ljubljano in l. 1733. v Gorico, ali to ni nič koristilo sviloprejstvu, ker so določili, da se mora za vsako librico surove svile, ki se proda zunaj države, plačati njej 24 karantanov (krajcarjev); leta 1755. so zmanjšali to carino za polovico. L. 1746. je bilo že 90 statev, katere so izdelovale okoli 1500 kosov takrat navadne svile (brokatel in žamet).

Marija Terezija je sicer skušala povzdigniti trgovino s svilo, delila je nagrade in svetinje pridnim svilorejcem, ali mnogovrstne trgovinske klavzule niso dopuščale slobodnega razvitka. Še le cesar Jožef II. je odpravil l. 1782. vse te zaprečne vezi in že istega leta nahajamo v Gorici 462 tkalcev svile. Ko je isti cesar l. 1784. prepovedal še uvažanje tuje svile, poskočilo je to število leta 1789. na 700. Res je, da blago, ki so je izdelovali, ni bilo popolno in ne bi bilo vzdržavalo tuje konkurence brez zaščitne carine. Na drugi strani pa je ponehalo izdelovanje platna in volnine, ker je dohajalo cenejše blago od zunaj.

Druge obrtnije je bilo le malo v deželi. V Trenti pod Triglavom so kopali in kovali železo (1579—1788.). V Gorici in njeni bližini so nastale tovarne za usnje, vosek in papir. L. 1754. so ustanovili prvo tiskarno v Gorici.

Trgovina preteklih stoletij ni bila tako živahna, kakor bi kdo mislil. Vsaka dežela je imela namreč navado, da je pre-

povedala izvažati v druge kraje tiste pridelke, katere je sama potrebovala. S Kranjskega in Koroškega ni smelo dohajati žito na Goriško, ravno tako živina ne. Goričani so pa zahtevali, naj jemljó Korošci le njih vina (l. 1552., 1580.). Slednji so se pritoževali zoper to omejeenje in cesar je zaukazal, da se smejo tuja vina voziti le čez Trst ali Devin po predelski cesti na Koroško. Ker so pridelovali v furlanski nižini boljše črno vino, kakor je bilo goriško belo, prepovedali so Goričani uvažati vino z Gradiščanskega. Gradiščani so pa prepovedali izvažati žito na Goriško in Goričani zopet neso dovolili, da bi šlo maslo in salo (slanina) v Gradišče. Tolminskim živinorejcem so prepovedali (l. 1628.) prodajati maslo, sir, teleta, itd. v Čedad in Videm. Nasledek takih prepovedij je bil, da je nastala v deželi včasih velika lakota in da se je moralo koncem XVI. stoletja zaradi tega izseliti veliko ljudi. Cesarica Marija Terezija je zapovedala, naj se po vseh avstrijskih deželah svobodno trguje, in odpravila je vso colnino na žito. Ob hudi lakoti l. 1764. nakupila je mnogo žita na Koroškem ter ga prodajala pod ceno na Goriškem. Za skupljeni denar so potem novo žito nakupili ter je zopet prodajali. Tudi za seme je bila darovala mnogo žita, ali stanovi so je prodali in denar porabili zá-se.

Kar se je smelo v deželo uvažati, to je moralo plačevati visoko carino. Zlasti od olja in tujega vina zahtevali so veliko carino v luki Sv. Ivana pri Devinu in v Trstu (ti dve sta bili jedini luki za Goriško). L. 1584. pa so oprostili carine: olje, južno sadje in oštrige. Od živine s Kranjskega se je plačevala colnina v Ljubljani (za Gorico) in v Bači pri Tolminu (l. 1544.). Od žita s Kranjskega so pobirali carino v Podkraju (nad Vipavo), s Koroškega v Kanalu in za žito, ki je šlo v Brda ali na Gradiščansko, plačevali so pri goriškem mostu po 30 krajcarjev od starja. Na predelski cesti so bile carinarne v Bolcu, Kobaridu, Volčah, Ročinji in Kanalu. Proti beneškim posestvom so bile colnije v Korminu, Nogaredu, Višku, Červinjanu in Zagraji. Gotovo je, da so si ljudje veliko pomagali s tihotapstvom. Marija Terezija je vpeljala nasproti temu finančno mejno stražo.

Vso kupčijo na Jadranskem morji so imeli še v XVI. stoletji Benečani v rokah in oni so določali blagu ceno. Tako je bil večinoma tudi benešk denar v veljavi. Temu pa se je protivil vedno bolj naraščajoči Trst, ki si je želel priti pod vladó španskih Habsburžanov, ker je bila na Španskem trgovina mnogo bolj razvita. Tržačani so se pritoževali čez beneške privilegije na avstrijskih tleh ter skušali iznebiti se danja 40 urn vina, katere so morali dajati vsako leto Benečanom kot »gospodarjem« Jadranskega morja. Zato se je začela dolgotrajna trgovinska vojna med Benečani in Tržačani, ki so iskali zaslombe in obrambe pri avstrijskih vladarjih. Izposlovali so od Ferdi-

nanda I., da je ponovil zapoved, naj vsi Kraševci prodajajo svoje blago jedino le v Trst. Leta 1536. so zahtevali od vlade, naj se popravi predelska cesta in podaljša iz Gorice do Trsta. Benečani pa so podpihovali Kraševce, da so ponovili (l. 1541.) sejem pri Sv. Ivanu in vpeljali novega v Kačičah blizu Završnika. Zlasti na devinski sejem običavali so Benečani spraviti pod roko mnogo tujega vina in žita. Kmalu pa so prišli Tržačani in razdejali obedve tržišči. Toda Benečani so zopet podpirali Kraševce in Notranjce, da so ustanovili tržišči med Kranjskim in beneško Istro: v Lokvi in Senožečah, katerima je podelil cesar Ferdinand tržne pravice. Tržačani so sicer protestovali proti temu, ali ker njih beseda nič izdala ni, vzdignili so se l. 1563. vsi Tržačani in šli nad Lokvo, kjer so razdrli tržišče in pomorili večino prebivalcev. Zato pa jih je vlada strogo kaznovala ter zaprla glavne ščuvatelje deset mesecev dolgo na ljubljanskem gradu. Vrh tega morali so Tržačani poplačati vso provzročeno škodo.

Na drugi strani pa je skušala avstrijska vlada tudi Tržačanom pravična biti. Zato je odredila avstrijska komisija za urejevanje meje proti Benečanom (v Gorici 3. marca 1553.), naj bi šla vsa trgovina s Kranjskega jedino le v Trst. Ali vsa prizadevanja Avstrije, da bi odvezela samovlast Benečanom na Jadranskem morji, ostala so brezuspešna. S pomočjo Benečanov nastala je tekmovalna cesta Divača-Rodik (in dalje čez Klanec v Črnikal), na kateri so dovolili Benečani Dolenjem pravico, da so smeli po njej tovoriti sol iz beneške Istre na Kranjsko. Prav tako malo so mogli Tržačani zabraniti, da se je bilo vzdignilo novo žitno tržišče v Gradišči, odkoder so prodajali žito v veliki meri na Beneško. V začetku druge beneške vojne bili so Benečani zaprli celo vse avstrijske luke (tudi Fiumicello) ter niso pustili ladjam ni noter, ni vun, kar je zelo škodovalo avstrijski trgovini.

Poleg vseh teh neprilik morali so se Tržačani še boriti z obširnimi tihotapstvom žita, s katerim so se pečali Čiči v veliki meri. Te Čiče imenujejo tržaški letopisi »najhudobnejše ljudi« (gens pessima). Imeli so po vseh večjih krajih svoja skladišča, n. pr. v Gorici, Gradišči, Rihemberku, Devinu, Završniku, Brezovici, itd. Po teh krajih nakupovali so žito prav po ceni (n. pr. star po 18 soldov), a prodajali so je potem mnogo dražje (star po 12 lir) v Čedad in druga beneška mesta.

Še-le, ko je začela pešati moč Benečanov, posrečilo se je cesarju Karolu VI., da je razglasil (po nasvetu princa Evgena Savojskega) leta 1717. svobodo trgovine po Jadranskem morji. Nato je izbiral cesar luke, v katere naj bi dopustil svobodno uvažanje blaga brez carine. Od začetka je mislil na Akvilejo, Sv. Ivan, Devin in Trst; a naposled se je odločil za Trst in

Reko, kjer je ustanovil svobodni luki l. 1719. To pa je bilo slabo za goriške luke. Ladje neso smele več v njih ostajati, nego morale so v Trst in od tod je šla vsa kupčija čez Kranjsko na Dunaj. Na dunajski cesti se je plačevala manjša mitnina, kakor na predelski. Zato je šlo koroško blago rajše čez Pontebo na Laško in od tod je prišlo pri Korminu v Gorico (60 kilometrov daljša pot, nego čez Predel). Predelska cesta, katero so bili pod nadvojvodo Karolom z velikimi stroški popravili in za katero so goriški in koroški stanovi skupno skrbeli, propadala je vsled tega in le še vino so vozili po njej z Goriškega in železo na Goriško. Tudi vipavska cesta je bolj osamela; povzdignila pa se je ona iz Gorice po Dolu v Devin in od tod v Trst. Najbolj pa je oživela dunajska cesta, katero je dal cesar Karol VI. izpeljati, ali dovršila jo je še le Marija Terezija. Da bi dosegla kolikor mogoče ravno in varno črto, začela je zidati cesto iz Trsta čez Občine, Sežano in Gaberk, a cesar Jožef II. jo je podaljšal do Razdrtega.

L. 1588. so ustanovili pošto v Gorici; stanovi so skrbeli za poštarja in konje. Kupčijsko ljudstvo, židi, so se naselili v začetku XVII. stoletja v večjem številu v Gorici in osnovali posojilnico z zastavnico (terjali so pa kmalu velikanske odstotke). L. 1662. je začela vlada tudi na Goriškem prodajati tobak po svojih najemnikih. L. 1686. so vpeljali kolkovni davek. S 1. januarjem 1758. prepovedali so vse stare deželne mere in uteže ter vpeljali dunajske. Poprej so merili v furlanski nižini vino po korminski meri, žito pa po gradiščanski (redkeje po goriški) meri. Na slovenski strani je bila v navadi »tolminska skleda« (jeden mernik), po Krasu pa »kupljenik«, t. j. vrhani mernik.

Narodna noša je bila v XVII. in XVIII. stoletju zelo različna od sedanje. Možje so se brili in nosili kite. Na glavi so imeli velike klobuke z okroglim oglavjem in zelo širokimi krajci, tako, da niso potrebovali nikoli dežnika. Vrh spodnje obleke (kratka janjka, kratke hlače, nogavice in nizki čevlji) nosili so dolge, ohlapne rujave suknje iz domačega »bukovega« sukna (Loden). Po leti so nosili bele ali črne prtenice (hlače). Ledja so si opasovali pod sukno s širokim usnatim ali suknenim pasom, za kateri so vtikali nože. Vkljubu veliki množini volne nosili so kmetje plašče iz ličja, dokler jim tega niso prepovedali (l. 1772.), da bi s tem varovali gozde.

Ženske so nosile na glavi zelo velike bele peče, katere so mnogovrstno pregibale in tudi pretikale s sukancem, da so se jim po volji nagubale. Ubožnejše so nosile peče iz bolj domačega platna. Lase so si pretikale z medeninato iglo (špaletó), ki je imela na obeh koncih svetle kroglice. Tudi okoli vrata so nosile bel, domač robec. Okoli ledij so imele štiri prste širok višnjev pas, lepo pleten, a debel in trd. Vrh tega nosile so

še drug železni ali medeninati pas, »sklepanec« imenovan, tako, da jim je stalo krilo visoko nad trebuhom. Krilo in modrec sta bila vkup sešita, iz domačega blaga in vsak razne barve, včasi pa le iz črnega platna (poleti). Spredaj so imele široke predpasnike, na nogah rudeče (tudi bele) nogavice in nizke, črne čevlje. Po zimi so nosile tudi kratke kožuhe.

Pred francoskimi vojnami merila je grofija goriško-gradiščanska 2779·7 km^2 , a od sedanjega goriškega površja je tedaj pripadalo grofiji le 2176 km^2 , tako, da je ostalih 603·5 km^2 imela poprej večinoma na Furlanskem, nekoliko pa tudi na Kranjskem in v Istri. Pri prvi štetvi l. 1762. našli so v grofiji goriško-gradiščanski (brez Krasa): 3 mesta, 0 trgov, 373 vasij, 15.049 hiš, 21 samostanov, 14.937 družin z lastnimi hišami in 1897 brez njih. Vseh prebivalcev skupaj je bilo 79.749, med njimi 1027 plemičev, torej silno mnogo; (Kranjsko je imelo istega leta med 220.671 prebivalci le 348 plemenitih oseb, Štajersko med 495.514 le 858). Duhovnikov so našli tedaj 596 (na Kranjskem le 361), menihov 266, nun 232, oženjenih 33.900, samcev 45.849 ter osem ubogih v bolnišnicah in sirotišnicah. To številjenje je pa izvestno mnogo prenizko, ker so bili že za l. 1761. proračunali prebivalstvo naše grofije na 102.337.

Bolj natančna je bila štetev l. 1784. in tedaj so našli na Goriškem: 2 mesti, 1 trg, 381 vasij, 19.835 hiš, 22.001 družino, 774 duhovnikov, 506 plemičev (na Kranjskem le 448), 265 uradnikov in dostojanstvenikov, 1066 meščanov v mestih in roko-delcev na deželi, 8442 kmetov, 22.465 oženjenih, 116.029 katolikov, 425 židov, vkupno 116.454 (na Kranjskem 424.192), med katerimi je bilo 59.563 moških in 56.891 ženskih.

3. Vажnejši dogodki od francoskih vojn pa do naših dnij.

Na Francoskem so se bili uprli l. 1789. proti svoji stari vladi, pomorili so kraljevo rodovino in veliko tisoč drugih ljudij ter uganjali nepopisljive grozovitosti. S takoimenovano »francosko revolucijo« nastala je nova doba, novo življenje, nove šege in noše. Svobodomiselne ideje so se razširjale tudi na Avstrijsko. Kmetje so začeli zahtevati, naj dovolijo tudi njim poslance pri deželnih stanovih, kakor so jih ravno tedaj dovolili tudi meščanom. Ali predno so do tega prišli, prebiti je bilo še mnogo nemirnih, krvavih časov.

Ker so se jeli tuji vladarji vzkati v francoske stvari, zato jim je republika napovedala vojno. Nje največji vojskovodja je bil Napoleon Bonaparte, kateri je postal v kratkem času

francoski cesar (leta 1804.); istega leta dal se je tudi nemški cesar Franc II. oklicati za cesarja avstrijskega z imenom Franc I., kateri je vladal našo državo od l. 1792—1835.

Spomladi (marca meseca) l. 1797. je premagal Napoleon vso gorenjo Italijo in je hitel od tod nenavadno brzo proti avstrijskim deželam. Dne 16. marca je prekoračil Taljament in dne 18. marca je stal že na Goriškem. Nadvojvoda Karol je poslal v naglici štiri bataljone v Gradišče, da bi zabranil Napoleonu prehod čez Sočo. Iz Vidma je poslal Napoleon večji oddelek na Čedad in potem ob Nadiži proti Tolminu. Temu nasproti napoti Karol štiri bataljone (pod poveljstvom grofa Gontroeul-a) ob Soči navzgor v Kobarid, da podpró generala Köblösa, ki je stal pri Stupici ob Nadiži. Za njim je šla tudi težka poljska artilerija z velikim delom tovornih vóz, ki zaradi slabe ceste niso mogli čez Razdrto na Kranjsko.

Napoleon prekorači že dne 19. marca plitvo Sočo in odseče avstrijsko posadko v Gradišči. Po kratki praski prekoračijo Francozi dne 21. marca Sočo tudi med Vilešem in Kaseljanom, obkolijo Gradišče in je prisilijo, da se jim udá še istega dne. Nadvojvoda Karol pa se je umaknil (po polnoči dne 20. marca) proti Ljubljani in od tod po Gorenjskem v Beljak. Drugi dan posedejo Francozi Gorico in se utaboré pod generalom Muratom na Lijaku. Napoleon naloži deželi 150.000 gld. (s početka je zahteval 300.000 gld.) vojne kontribucije ter odide naglo dalje proti Tolminu. V njegovem imenu razglasé dne 21. marca v Gorici proklamacijo, v kateri zapové, da se ima koj drugEGA dne zopet začeti božja služba, in postavi provizorno vlado, obstoječo iz petnajst najuglednejših goriških meščanov, ki mu je morala v 24 urah predložiti načrt za civilno, kriminalno in administrativno upravo dežele. Centralna vlada si je izbrala sama svojega predsednika, tajnika in blagajnika. Razdelila se je v odseke za vojaštvo, za finance, javno varnost in za podpiranje. Vse posredne in neposredne davke, katere je poprej dežela cesarju plačevala, pobirala in upravljala je centralna vlada na korist dežele. Vsi kriminalni in civilni zakoni so ostali veljavni; Napoleon je odpravil le vse stare upravne urade. General Bernadotte je izdal potem še poseben oklic na goriško prebivalstvo, da bi ga sprijaznil z novim redom.

Avstrijska vojska se je umikala pred Francozi; hotela se je zbrati v Beljaku ter sovražnika z nova napasti. Tudi ob Soči gori se je pomikalo veliko naših vojakov. Ti so pustili v bolškem gradu posadko, da bi ustavila za njimi idoče Francoze, kateri so začeli že dne 22. marca oblegati grad. Posadka jih je sicer hrabro odbila, ali sprevidela je, da se ne bode mogla dolgo braniti. Zapeljala je Francoze, da jih je ponoči veliko popadalo v strašno globočino. To jih je razkačilo tako, da so

z veliko težavo prišli na strmino nad grad in ga razrušili. Med tem pa so bili že Francozi na Trvižu avstrijsko vojsko potolkli in hiteli naprej proti Dunaju. Dne 19. oktobra 1797. sklene cesar Franc mir s Francozi in s tem je dobila Avstrija vso beneško državo (Francozi so bili namreč zatrli beneško republiko). Tako je prirastel Goriškemu ves Tržiški okraj.

Kmalu potem (l. 1799.) začela je Avstrija v zvezi z Rusijo in Anglijo novo vojno proti Napoleonu, v kateri je bila od začetka povsodi zmagonosna. Ali po Napoleonovi zmagi pri Marengu morala je Avstrija skleniti mir v Lunevillu (9. februarja 1801.), v katerem so jej potrdili Tržiško okolico. Da bi deželna uprava toliko ne stala, podredila je vlada l. 1803. goriško grofijo deželnemu glavarstvu v Ljubljani. Ta zveza je trajala do l. 1809. Vendar pa je ohranila vsaka dežela še svoje posebne deželne stanove.

Ali to ni trajalo dolgo. L. 1805. vname se tretja vojna med Avstrijo in Francijo. Francoski general Jourdan pridere iz gorenje Italije in posede Brdi, Masêna pa Gorico potem, ko so bili Francozi zmagali ob Donavi. Dne 26. decembra 1805. sklenejo mir v Požunu in Avstrija prepusti Francozom vso furlansko nižino s Tržičem, in Brda. Dne 10. decembra 1807. uravnali so mejo in takrat je moral cesar odstopiti Francozom vso deželo na desnem bregu Soče do Krestenic in Idrije pri Kanalu (*gl. dodatek 14*), vsega vkup 399 km^2 sveta. Tudi v cerkvenem oziru pridružili so te kraje videmski škofiji (od 18. avgusta 1808. do 15. oktobra 1814.). Kot nekako odškodnino potrdili so Goriškemu Tržiški okraj. Meja proti Italiji ostala je nespremenjena tudi potem, ko so bili Francozi zavladali tretjikrat na Goriškem.

Med tem je bil cesar Franc stalno ločil sodstvo in ustanovil v Gorici posebno okrožno sodišče. Ob enem pa je podredil tudi goriško grofijo ljubljanskemu namestništvu in to je ostalo do l. 1809., ko so bili Francozi zopet zavladali na Goriškem.

Leta 1809. poskusi cesar Franc še jedenkrat svojo srečo in napové vojno Napoleonu. Opiral se je zlasti na narodne brambovce, ki so se takrat zbirali po vsem cesarstvu. Nadvojvoda Ivan je bil sicer premagal Franko-Italijance, katere je vodil podkralj Evgen. 16. aprila pri Fontanafreddi (blizu Sacila), ali ker so bili Avstrijci ob istem času na Bavarskem premagani, moral se je tudi on umikati proti Soči. Za njim so drli Francozi proti notranjeavstrijskim deželam. Na levi strani Soče (blizu Gradišča) postavi se avstrijska vojska, pri kateri se je bojeval tudi pozneje tako slavni vojskovodja feldmaršal Radecky, še jedenkrat Francozom v bran, ali brez uspeha: bila je pregnana in Francozi so posedli začetkom maja 1809. tretjikrat Gorico ter naložili grofiji 910.000 frankov vojne kontribucije.

Vlada skliče črno vojsko (12. maja) in sicer za Goriško skupno s Kranjskim. Da bi ta ložje ovirala sovražnikovo napredovanje, zapové nadvojvoda Ivan, naj se postavijo male trdnjave na onih cestah, ki peljejo proti središču cesarstva. Tako so naredili v naglici tudi v Čalavaji pri Naborjetu (Malborghetto blizu Pontebe) in na Predelu po jedno trdnjavo. Bili sta obe leseni, z zemljo ometani, precej dobro oboroženi in z živežem preskrbljeni. Predelsko je sezidal stotnik Hermann in on je bil tudi njen branitelj z jedno stotnijo hrvaških graničarjev. Deželni brambovci v zvezi z okoličanskim bataljonom postavili so se bili sovražniku 6. maja pri Razdrtem. Ali Francozi so premagali s svojo velemočjo brambovce, kojim je bilo pošlo strelivo.

Glavna vojska obrnila se je iz Gorice za Sočo proti Koroškemu. Domača narodna straža se jim je sicer ustavljala, pa bila je preslaba. Že 15. maja 1809. proti večeru dospe sovražnik do Predela in se utabori na Strmcu. Drugo jutro začne napadati trdnjavo. Od vseh strani je gromel nanjo silen strel ali posadka je čvrsto odgovarjala; njeni topiči so pobijali Francoze, da so padali, kakor snopi ob žetvi. Hrvaški junaki so bili vsi navdušeni in sklenili so braniti se do zadnjega. Francozom pa se je mudilo na Trviž, ker niso imeli nič več živeža. Kakor besni so rili proti trdnjavi in skušali splezati po globokih jarkih na njeno gorenjo stran, toda vselej brez uspeha. To se je ponavljalo drugi dan in ravno isto tudi tretji dan. Vsak dan so vprašali Francozi Hrvate, se li hočejo podati, ali odgovorili so vedno z odločnim ne, tudi, ko se jim je naznanilo, da je Naborjet že padel in da je Trviž v francoskih rokah. Zadnjič, 18. maja proti večeru, posreči se Francozom, da priplezajo nad trdnjavo in jo zažgó s smolenimi venci. Veter je plamen hitro razpihal in požar se je razširil na vse strani. Zaradi ognja in dima ni bilo več mogoče braniti se v kladari. Hermann jo vdere torej na čelu posadke iz trdnjave in skuša prodreti skoz sovražnika v goro; pa skoro vsi junaški branitelji so bili pobiti in posekani, le kakih šest je zbežalo po noči k svojim in oznanilo slavno smrt svojih tovarišev. Na mestu lesene trdnjave sezidali so leta 1848. novo in trdno zidano trdnjavo, ob enem spomenik Hermannu in junaškim Hrvatom.

Ko so potem na Dunaji sklenili mir (14. oktobra 1809.), ostalo je Goriško z drugimi slovenskimi in hrvaškimi deželami pod francosko vlado do l. 1813. Iz odstopljenih dežel ustanovil je Napoleon »ilirsko kraljevino«. Jeden del te kraljevine je bila provincija Istra z glavnim mestom Trst. K tej provinciji je spadalo tudi Goriško z imenom »distrikt Gorica« (brez Furlanije in Brd) in bilo razdeljeno na šest »kantonov«: Bolec, Tolmin, Kanal, Gorica, Tržič in Sv. Križ z Vipavo, katero so Francozi pridružili Goriškemu. Kantoni Gradišče, Kormin in Cervinjan (ter

Palmanova) so bili deli gradiščanskega distrikta in so se prištevali italijanskej kraljevini, a Devin in Kras sta spadala k distriktu Trst.

Pod francosko vlado je merilo Goriško — takoimenovana »avstrijska Furlanija« — 67.16 *Mm*² in štelo 124.103 prebivalce. Francoska vlada je odvzela (s 1. januarjem 1812.) vsled civilnih zakonov, ki so bili na Francoskem v veljavi, vsem župnikom rojstvene, poročne in mrtvaške knjige (matice) ter jih izročila novovpeljanim županom, katere so »maire« imenovali. Ti so sklepali »civilne zakone« mesto cerkvenih po župnikih. Vsak župan je moral imeti svojega veččega tajnika in pečatiti javna pisma s francoskim orlom, ki je držal strele v krempljih. Vrh tega je imela vsaka občina še jednega »mirovnega sodnika« (sodijo za prepire med občinarji), jednega kancelarja (obhodnika) in svoje občinsko redarstvo.

Naši starejši ljudje se še dobro spominjajo Francozov, ki so bili uvedli enakost stanov, osvobodili kmete vseh robot in grofovskih podložnostij ter vpeljali strogo sodstvo, ki je bilo strah vsem hudodelcem. (Cestne roparje n. pr. dali so obesiti na prvo drevo, pri katerem so jih zasačili). Preustrojili so tudi šole in odmerili v njih narodovemu jeziku pristojno mesto. Odpravili so vse privilegije ter vpeljali splošen davek, takoimenovane »franke«, kateri izraz je med Goričani še sedaj v navadi mestó besede »davek«. Splošnemu davku so podvrgli tudi Bolčane, ki so bili že od časov cesarja Maksimilijana prosti davkov. Poprejšnjemu avstrijskemu papirnatemu denarju pustili so le jedno šestino veljave; to pa je ljudstvo silno razdražilo proti Francozom, katere so tudi zaradi tega sovražili, ker so nalagali velike vojne kontribucije in neusmiljeno izterjavali zastanke. Zato so se s početka silno bali Francozov. Toda kmalu so spoznali spremembo in so se sprijaznili z novo vlado ter se jej popolnoma privadili.

Ali l. 1813. se je bila vzdignila cela Evropa zoper Napoleona. Premagali so ga zaporedoma v več bitkah in iztirali iz vseh nefrancoskih dežel. Tako je tudi Avstrija zopet pridobila svoje stare dežele in 6. oktobra 1813. prišli so zopet avstrijski vojaki v Gorico. S tem je bilo konec francoske vlade v naši deželi. Župnikom so povrnil matice že 16. oktobra 1813., ali po ukazu deželne vlade v Ljubljani zahtevali so jih nazaj dné 4. novembra. Še-le s 1. julijem 1814. izročili so matice definitivno zopet župnikom. Njih uprava pa je ostala začasno še do 1. avgusta 1814. Ko se je povrnil mir, začela je Avstrija celiti globoke rane, katere je bila vsekala njenim deželam dolgotrajna vojna. Avstrijski orel se je vnovič bliskal v jutranjem solncu svoje slave. Francosko razdelitev in njeno upravo pa so pustili tudi Avstrijci nespremenjeno od 27. oktobra 1813. do junija 1814.

Še-le 23. junija 1814. je prišel nov organizatoričen ukaz za Istro in bližnja okrožja.

Po odhodu Francozov odločili so na dunajskem zboru vladarjev za Goriško nove meje, katere je načrtal grof Saurau. Vsled tega je bilo določeno 21. oktobra 1814., naj ostanejo pri Kranjskem Vipava in nekdanja goriška posestva: Goče, Št. Vid, Razdrto, Malo in Veliko Ubeljsko. Goriškemu pa so pridružili Kras, t. j. devinsko, sežansko in završniško okolico. Ker je ostala beneška dežela pod Avstrijo, uredili so tudi goriško-beneško mejo tako, da so prirastli naši deželi sledeči kraji: na Tolminskem: Breginj, Logi in Livek; v Brdih: Senik, Mernik, Vrhovlje, Škriljevo, Brdica, Lože, Št. Lovrenec, Rutarji, Bračan, Giasico; v Furlaniji: Viscon, Strassoldo, Cavanzano, Campolongo, Altüre, Pereteolo, Saciletto, Muscoli in Mortesini. Seveda sta ostala tudi Tržiška okolica in Grad pri Goriškem.

Te meje naše grofije ostale so nespremenjene do danes, le da so bili okraje: Akvileja, Tržič, Devin in Završnik (Sežana) l. 1816.—1825. pridružili tržaškemu okrožju. Goriško, Trst in Istro so združili v jedno samo kronovino z imenom Primorsko. Primorsko so pridružili 3. avgusta 1816. razglašenemu ilirskemu kraljestvu (Koroško, Kranjsko, Primorsko in kos Hrovaškega). Ta uravnava je ostala do l. 1848. L. 1825. ločijo gospodščino Devin od Kranjskega in jo združijo stalno z Goriškim. Poprejšnje patrimonijalne sodnije so bili združili že l. 1792. v večje »osrednje sodnijske okraje«, namreč: Bolec, Tolmin, Kanal, Kojsko, Kormin, Ajello, Akvileja (Monastero), Tržič, Gradišče, Grafenberg (za goriško okolico), Sv. Križ, Rihenberg, Št. Danijel, Devin in Završnik (Sežana).

Po odhodu Francozov so ustanovili v Gorici okrožno glavarstvo z jednim glavarjem, tremi političnimi in jednim gozdnim komisarjem. Nadalje so ustanovili okrajni komisariat druge vrste v Gradišči, a tretje vrste v Tolminu, Tržiču in Sežani (mesto poprejšnjega Završnika). V vseh imenovanih krajih postavili so okrajne sodnije in vrhu tega še jedno pozneje v Renčah ustanovljeno. Povsod je bil politični komisar in sodnik navadno jedna in ista oseba, a poleg njega še davkar z raznimi aktuarji, praktikanti in pisarji. Vsi ti uradniki so bili podrejeni namestništvu v Trstu in deloma tudi kameralnemu uradu v Gradcu. V Gorici se je nahajala civilna in kriminalna deželna sodnija, a v Celovcu prizivna in najvišja kriminalna sodnija za notranje-avstrijske dežele.

Tudi ta razdelitev se je ohranila do l. 1848. Prizivno sodišče pa je ostalo za Goriško (razven Krasa) še do l. 1850. v Celovcu. L. 1816. je prišla zapoved, da se morajo tiste hiše, ki

so namenjene za prenočevanje vojakov, zaznamovati v vsaki vasi z rudečo zaporedno številko.

Kakor politična razdelitev, tako se je bila spremenila tudi cerkvena ob času francoske okupacije. Od 18. avgusta 1808. pa do 15. oktobra 1814. spadala je namreč vsa desna stran dolnje Soče pod videmsko nadškofijo. Vsled bule papeža Pija VIII. od 30. avgusta 1830., ki je dobila »*placetum regium*« vsled najvišjega odloka od 4. februarija 1831., postal je goriški nadškof metropolit ilirski za škofije v Trstu, Poreču, na Krku in v Ljubljani. Ob istem času zmanjšali so zdatno goriško nadškofijo ter podredili vse župnije in kuracije (vкупno 16) v postojnskem okrožju, ki so poprej spadale pod goriško škofijo, škofiji ljubljanski. Že leta 1792. so ločili idrijsko župnijo (z Vojskim in Sv. Magdaleno) od goriške škofije in jo pridružili ljubljanski. Dne 16. julija 1830. podredili so tudi dekanat vipavski ljubljanski škofiji, ki pa je štel le malo cerkvâ na desni strani Hublja. Istega leta združili so tudi Prosek s tržaško škofijo.

Škof Inzaghi je bil razdelil zaradi boljšega vodstva vso svojo škofijo na šestnajst dekanij, kakoršne so še dandanes. Po njegovi smrti zasedel je goriško stolico Kranjec Jožef Walland (ali Balant, l. 1819.—1834). Njega je povzdignil cesar Franc zopet v nadškofa (27. julija 1830.), papež pa ga je imenoval metropolita Ilirije. Za Wallandom je bil Korošec Franc Lušin goriški knezonadškof, potem (1855.) Kranjec Andrej Gollmayr, in od l. 1883. nadalje Goričan Alojzij Zorn iz Prvačine

Škof Walland je vpeljal krog l. 1820. popoldansko službo božjo v domačem jeziku, mesto v latinskem, po vzgledu ljubljanske škofije. Skrbel je tudi za ljudski poduk in ustanovil mnogo šol po deželi. Začetkom tega stoletja bilo je na Goriškem samo 4—5 šol, četrto stoletja pozneje pa že štirikrat toliko. Leta 1825. nahajale so se ljudske šole v Gorici (za dečke, deklice in žide), v Gradišču (za deklice), v Korminu (za dečke in deklice), v Romansu (za dečke in deklice), v Ajellu, Akvileji, Gradu, Tržiču, Rihenberku, Sv. Križu, Črničah, Kanalu, Ročinju, Tolminu, Cerknem, Kobaridu in Bolcu (povsod mešane šole). Vseh ljudskih učiteljev je bilo tedaj dvajset, učiteljice pa štiri. Vrhu tega sta bili še »glavni šoli« v Gorici (za dečke in deklice) ter v Gradišču.

Za povzdigo šolstva in napredek slovenščine po Goriškem se je mnogo trudil blagi Valentin Stanič, rojen l. 1774. v Boderžu na Kanalskem, umrl kot škofijski šolski nadzornik v Gorici l. 1846. On sam je podučeval kot duhovnik na deželi skoz več let šolsko mladino, cepil jej je veselje do čitanja in širil slovenske knjige, katere je sam kupoval, med priprosto ljudstvo.

Zlagal je tudi priproste nedolžne pesmi, da bi ublažil narod in zboljšal njegov okus. Marsikatera izmed njegovih pesmij postala je narodna, n. pr. ona o »veseli pastirici«. Da bi bolj pospeševal pošteno petje, izdal je sam dve pesmarici za ljudstvo (1822. in 1826.) z izvirnimi in prestavljenimi pesmami. Bil pa je ne samo vrhunec in iskren rodoljub, nego tudi marljiv obiskovalec gorskih vrhuncev, nabiralec planinskega rastlinstva in natančen opazovalec raznih prikaznij med visokimi gorami. Ustanovil je tudi »društvo zoper trpinčenje živali« in položil temelj prekornemu zavodu za gluboneme v Gorici (1842.), ki sedaj tako lepo uspeva.

Sredi našega stoletja je tudi visoka vlada sama zelo pospeševala pouk v slovenskem jeziku in cesarski namestnik Stadion v Trstu bil je prvi podpornik slovenskih učnih knjig za ljudske šole.

L. 1848. je prenehalo ilirsko kraljestvo in združena grofija goriško-gradiščanska je postala zopet samostojna dežela avstrijske države. Razdelili so jo na štiri okrajna glavarstva (Tolmin, Gorica, Gradišče, Sežana), ki so bila podložna okrožnemu predsedniku v Gorici. L. 1854. so pa odpravili okrajna glavarstva in ustanovili mesto njih trinajst okrajev: Bolec, Tolmin, Cerčno, Kanal, Gorica, Gradišče, Kormin, Červinjan, Tržič, Gorica okolica, Ajdovščina, Komen in Sežana. Okrožni urad v Gorici so podredili namestništvu v Trstu in l. 1858. so ga popolnoma odpravili. Tako so občevali okrajni uradi neposredno z namestništvom. L. 1868. vpeljali so zopet okrajna glavarstva in za sodstvo so ohranili navedenih trinajst okrajev kakor »sodniške okraje«.

Mir, ki je nastopil po francoskih vojnah, porabila je naša dežela za notranji napredek in okrepčevanje narodnega blagostanja. Seveda se je to počasi razvijalo, ker tudi v tem stoletju so zadevale mnogotere nesreče ubogo ljudstvo. L. 1816. in 1817. razsajala je tudi po Goriškem huda lakota in ljudje so mnogo trpeli. Ubogi so se hranili zlasti s kavo in od tedaj se je razširila ta med najnižje ljudstvo. L. 1829. do 1830. je bila strašna zima, padlo je mnogo snega; leta 1850. pa je bila huda nevihta po Brdih in okoli Gorice. Po letu 1850. prikazovala se je vedno bolj trtna bolezen. Leta 1854.—1855. pa je morila neusmiljena kolera po deželi in navdajala z velikim strahom vse prebivalstvo. Ta bolezen je bila nastopila sicer že l. 1836., a ne posebno hudo. Najhujša je bila l. 1855., ko se je pojavila z vso silo julija meseca. dosegla svoj vrhunec v avgustu, a pojenjavala v septembru. Tudi l. 1866. nastopila je bila julija meseca, razsajala najbolj avgusta, a trajala še do oktobra. Poleg tega so povodnji, nevihte in grozna toča velikokrat uničevale polja in obubožale marsikaterega kmetovalca. Naši presvitli cesarji Franc I., Ferdinand Dobrotljivi (1835.—1848.) in Franc Jožef I. (od 2. decembra 1848.) skušali so po očetovsko vse te nesreče lajšati

z mnogimi podporami iz lastnega imetja. Zaukazali so tudi, naj se zidajo javne stavbe, n. pr. ceste, da si lahko ubogo ljudstvo kaj prisluži in polajša svoje stanje.

Tudi nevarno l. 1848. zapustilo je svoje sledove na Goriškem. V sosednjem mestu Vidmu postavili so bili 23. marca revolucionarno vlado in od tam so skušali razširiti ustajo tudi po Goriškem. Kmalu pa se je približala avstrijska vojska, katero je vodil slavni general Nugent. Ta je prispel dné 16. aprila v Gorico, naredil tukaj načrt, kako bode strahoval upornike in udaril potem naravnost na Videm, kateri se je moral takoj udati. Levo krilo avstrijske vojske je vodil knez Schwarzenberg in ta je naletel dné 17. aprila pri Višku na krdelo ustajnikov, katero je razpodil po kratki praski. Potem je začel oblegati trdnjavo Palmanovo, ki pa se je udala še-le 26. junija istega leta.

Tako je minulo l. 1848. na zunaj sicer precej mirno za našo deželo, a vplivalo je neizmerno na njene notranje razmere. Najvažnejše je to, da je cesarska beseda osvobodila kmeta vseh podložnostij in robot. To osvobojenje je bilo izrečeno v patentih od 7. septembra 1848. in 4. marca 1849., ter urejeno s posebno naredbo za Primorsko 17. septembra 1849. Vsled tega so odkupili kmetje dotična posestva in postali osvobojeni lastniki svojih zemljišč, katera so morali poprej obdelovati za druge. Tudi občine so dobile svojo samostojnost in pravico, da smejo za svoje potrebe same skrbeti. Vpeljali so županije s starejšinstvi skoro tako, kakor so jih imeli nekdam stari Slovenci. Vse to je pa spremenilo tudi ljudsko življenje. Nove misli so se rodile, nova obleka in nova hrana je prišla v navado.

Leto 1848. spremenilo je popolnoma vse javno življenje. Poprej je imelo ljudstvo zelo malo potreb, bilo je skromno v jedi, pijači in obleki. Ni tržan, ni meščan nista poznala kavarn in tudi tabakarn malo, ženstvo pa ne kave, ne klobukov. Z malim se je živelo in bilo zadovoljno, zato je bilo mnogo več imovitih ljudij, nego dandanašnji. Parna sila, železnice in telegraf pa so približale ljudi in naučile jih z lahka občevati med seboj. L. 1807. so izumili parne stroje in leta 1818. zaplul je prvi parnik po Jadranskem morji iz Trsta v Benetke. Prvo železnico (kakoršno so poznali na Angleškem že od l. 1829. naprej) zgradili so na Goriškem l. 1859. do 1860. čez Kras mimo Gorice v Italijo. Ob jednom so uveli tudi telegraf (ki je bil znan že od l. 1833., odnosno 1843.), ali ob Soči navzgor napeljali so ga še-le l. 1869. Sedaj se uvaja tudi že telefon (znan od l. 1878.).

Železnice, brzojav, tisk in tovarne predružačile so vse poprejšnje življenje. Sredstva za delo so se predružačila, delavce so začeli strožje vprezati, ker je trebalo hitreje in natančneje delati. Ljudje ob železnicah so se navadili hitremu pridelovanju, da bi

prej obogateli, pa tudi hitremu zapravljanju. Najedenkrat je bilo sto potreb v hiši, za katere se poprej niti vedelo ni. Vkljube tem potrebam v obleki, jedi in pijači obdeloval je naš kmet zemljo še vedno po starem, kakor njegovi dedi, redil živino še vedno tako in se ni zmenil za marsikateri kos rodovitne zemlje. Tako so ostali dohodki vedno isti, a stroški (posebno davki) so vedno bolj rastle. Nastale so slabe letine in Amerika je postavila žitne pridelke za nižjo ceno na naša tržišča, nego Evropa sama. Kmalu je začel ropotati boben: stare, krepke rodovine so obubožale ali pa prišle celo na nič.

Zelo važno za politično življenje avstrijskih kronovin je bilo leto 1860. Vsled izgub v Italiji sklenil je naš previdni vladar svojo državo od znotraj popolnoma preustrojiti. S cesarskim manifestom od 20. oktobra 1860. odpravil je stari absolutizem ter načrtal novo ustavo Avstriji. Po tem načrtu naj bi dobila vsaka kronovina za svoje domače potrebe posebne deželne zbornice, a za vso državo naj bi bil skupen državni zbor, v katerega naj bi pošiljali svoje zastopnike deželni zbori in pa vlada. Po tem načrtu je sestavil minister vitez Schmerling novo avstrijsko ustavo, ali prikrajšal je, kjer je le mogel poprejšnjo federativno osnovo in približal ustavo po možnosti centralizmu. Takošna ustava je bila avstrijskim narodom dana in razglašena s patentom od 26. februarija 1861. Isto so pozneje še nekoliko spremenili z ogersko nagodbo 1867, in pa z vpeljavo neposrednih volitev za državni zbor l. 1873.

Tudi l. 1866. je bilo vznemirilo goriško deželo. Tik naše meje bila se je huda vojna na Beneškem in zadnji strelji so padali pri Verši na Goriškem (24. julija). Tem pa je sledilo premirje v Korminu (27. julija) in nadvojvoda Albreht, ki je imel svoj glavni stan v Gorici, odpeljal je svojo zmagovalno armado na drugo bojišče. Vsled dunajskega mira (20. oktobra 1866.) postali smo mejaši italijanskega kraljestva. Dana nam je torej lepa priložnost, da pokažemo svojo prirojeno udanost avstrijski hiši ter da se skažemo zveste stražnike in hrabre branitelje naše lepe domovine, pod obrambo presvitlega cesarja Franca Jožefa in varstvom Vsemogočnega.

Mirni časi, ki so nastopili po l. 1866., prinesli so nam že mnogo koristi v gmotnem napredku. Največjo skrb sta obračala državna in deželna vlada na zboljšanje komunikacij, na meljoracijo zemljišč, na pospeševanje poljedelstva in živinoreje, zlasti pa na povzdigo narodne omike. Predelska cesta se je v novejšem času že skoro popolnoma predelala in zravnila, a kolikor se še ni, bode se gotovo še v kratkem času. Kos deželne ceste od Kobarida do italijanske meje sprejela je država v svojo upravo in ga zdatno razširila. Velike važnosti sta cesti ob Idriji in Bači do kranjske meje, pa tudi mnoge skladovne ceste po Krasu in

Brdih. Sedaj se zida železnica iz Tržiča do Červinjana in tudi »vipavska železnica« se že meri.

V gorenjem delu naše dežele osušili so (po posebnem prizadevanji kobaridskega župana Izidorja Pagliaruzzija) od l. 1874. do 1890. močvirje Blato in uredili potok Idrijo, tako, da se je pridobilo premnogo rodovitnega sveta za polja in travnike. Drugod so se uredili hudourniki in sezidali močni nasipi ob deročih rekah. V furlanski nižini pripravlja se že davno načrt, je ko kanalizovati in namočiti Tržiško okolico, ki trpi hudo ^{no}manjkanje vode. Na Krasu pa zasajajo vedno bolj goličave, ^{sp}gozdujejo kamenite puščave in trebijo grižo s plitvih pašnikov. Tako dobi naš razupiti Kras v kratkem času popolnoma drugačno lice in tudi strahovita burja izgubi del svoje moči, ko ne bode mogla gospodariti več tako samovoljno. S kratka, gmotno blagostanje v naši deželi vidno napreduje in kmalu jo bomo lahko prištevali med najomikanejše kronovine naše monarhije. V to pomozi Bog!

Dodatki.

1. Zgodovina Akvileje združena je sicer prav tesno zlasti s cerkveno zgodovino cele dežele, vendar moramo omeniti še nekatere znamenitosti tega kraja, ki ne spadajo v okvir deželne zgodovine. — Že Strabo je opisal močvirnato okolico akvilejsko, vendar se je še le v srednjem veku ta okolnost toliko poslabšala, da je začela Akvileja vedno bolj propadati. Čim bolj se svet zniževal in čim dalje je silila voda v suho zemljo, tembolj je propad tudi zveza mesta z notranjimi kraji dežele. Morje je uničilo nekdanje naselje ob morji in reke so spremenile skoro popolnoma svoje toke. Zlasti se ji obrnila Nadiža v Sočo in akvilejska N a t i s s o ostala je prav neznatna rečica, po kateri se ni moglo več ploviti. Mnogi sovražniki (Langobardi, Saraceni, Madjari) plenili so zaporedoma Akvilejo in opustošili njeno obal. Celo Henrik Saški je napadel l. 954. Akvilejo ter jo opustošil, a Ogri menda zadnjikrat l. 981. Med l. 1079. in 1083. premagal je koroški vojvoda Luitpolda (Zvonimira?) pri Akvileji in se vrnil z velikim plenom nazaj na Koroško. Vkljubo spremenjenim smerim trgovinskih potov bila je Akvileja še v XIII. stoletju znatno tržišče, kakor nam pričajo trgovinske pogodbe z Benečani l. 1206. in l. 1222. Vsled teh pogodb delili so si Benečani s patrijarhom dohodke od dveh mitnic (v suknarski ulici — ruga de draperia — in na trgu sv. Ivana — forum s. Joannis.) Ali Akvilejci niso videli radi beneškega upliva na svojem trgu in so nagajali Benečanom, kjer so le mogli. Zato so se pritožili l. 1350. čez neko »druhal« in patrijarh je obljubil, da bo vse nemirneže izgnal. Staro akvilejsko meščanstvo začelo je pešati in je zabredlo v dolgove pri florentinskih in sienskih trgovcih, ki so zahtevali velikanske obresti. Da bi mesto ne osamelo popolnoma, zato so prosili mestni očetje l. 1313. tujce, naj se preselijo v Akvilejo, in mnogo furlanskih rodovin se je naselilo v mestu. Sedanja veličastna baziliko akvilejsko sezidal je patrijarh Popon in jo posvetil z veliko slavnostjo 12. julija 1031. Blizu bazilike je stala tudi patrijarhova palača, od katere stojita sedaj le še dva stebra. Patrijarh Bertold zahteval je 1242. od vseh duhovnih beneficij svoje nadškofije dohodke jednega leta za povzdigo akvilejske bazilike, češ, da je »zaradi nezdravega zraka že skoro popolnoma zapuščena od vseh častilcev in pobožnih obiskovalcev«. P. Nikolaj Češki (1350.—1358.) je naslikal l. 1354. žalostne razmere v Akvileji, kako vodé vedno bolj silijo v mesto, zrak se okužuje, ljudje zapuščajo mesto in poslopja razpadajo. Prosil je torej papeža, naj bi smel prenesti svete ostanke v Videm, pa brez uspeha. Hudi potres (1348.) je bil baziliko zelo poškodoval, a patr. Markvard jo je popravil in tako pozidal, kakoršna se še dandanašnji vidi. Leta 1378. so oblegali Benečani Akvilejo; njih zavezniki Piranci vzeli so naskokoma jeden stolp mestnega ozidja. Na veliki petek l. 1387. je napadel padovski vladar Carrara Akvilejo, jo oropal (iz cerkve svete posode in vso dragoceno opravo), požgal in opustošil, prebivalce pa, ki so se mu protivili, mučil na silni način. Leta 1418. so prišli Benečani s 150 oboroženimi ladjami po reki Avši do Červinjana, razkropili se po akvilejski okolici, poropali živino, vino, vso

posodo in odnesli 30.000 dukatov, ki so bili shranjeni v bližnjem samostanu Monastero. Kaj čuda, če se je moralo tako stiskano mesto zadnjič Benečanom udati (5. avg. 1420.) proti temu, da mu je republika obljubila spoštovati njegove svoboščine, braniti njegovo tržišče in ne nakladati novih davkov. Po pogodbi leta 1445. pa so Benečani prepustili zopet patrijarhu navidezno gospostvo čez mesto in okolico. V prvi beneški vojni premagajo Avstrijci Akvilejo (1510.) in vsled tega prenesel je patr. Grimani stalno svojo prestolnico v Videm, kjer se je vršila od sedaj naprej tudi slovesna intronizacija. Vendar je Avstrija spoštovala patrijarhove pravice, namreč da je smel v Akvileji stanovati in tam izvrševati svojo duhovno oblast. K ožji okolici akvilejski so spadali tedaj kraji: Ruda, Visco, Villa Vicentina, S. Nicoló di Levada, Fiumicello, Ajello, Topovljan, Joanniz, S. Vito ter posestvo Marijinega samostana Monastera pri Akvileji, h kateremu so spadali tudi Cervignano, St. Martino in Terzo. (Ves ta svet je meril 163·43 km²). Pod sodstvo in advokacijo v Akvileji spadali so tudi Ronki, potem Škocijan in bližnji kraji. V poznejših časih so bili vsi akvilejski kanoniki sami beneški podložniki, kateri so se skazovali Avstriji vedno zelo sovražne. Ko so se Benečani polastili Marana (1542.), hoteli so ti kanoniki tudi Akvilejčane Avstriji izneveriti. Ker jih pa ljudstvo ni poslušalo, zapustili so vsi Akvilejo, da je ostalo ljudstvo brez duhovne tolažbe. Poznejši gradiščanski glavar grof Franc Ulrik Thurn je bil dosegel od papeža, da je ta imenoval na tista kanoniška mesta, ki so se v njegovih mesecih izpraznila, same avstrijske podložnike, ali temu so se močno upirali ostali kanoniki. Cesar Maks je bil ustanovil posebno glavarstvo za Akvilejo in okolico. L. 1573. je bil zastavil nadvojvoda Karol to glavarstvo občini akvilejski, a l. 1647. je bilo združeno z grofijo gradiščansko in prišlo pod kneze Eggenberske. Za španske nasledstvene vojne (1703.) izkrcali so se bili Španci in Francozi blizu Akvileje, katero so premagali in oplenili. Ko je bilo mesto to nevarnost prestalo, nadejalo se je boljše bodočnosti, ker je Karol VI. nameraval v njem ustanoviti svobodno luko. Ker pa je bilo preblizu beneške meje in torej vedno odtod nadlegovano, odločil se je cesar za Trst (leta 1719.). Ko je cesarica Marija Terezija ustanovila l. 1749. takoimenovano »avstrijsko Primorje«, ki je obsežalo le največje kraje ob avstrijski obali, pridružila mu je tudi Akvilejo in podredila jo neposredno trgovskemu ministerstvu na Dunaji (do l. 1776.). Marija Terezija je dala tudi osušiti akvilejsko okolico in pridobila 23 km² sveta za obdelovanje. Dne 6. julija 1751. je preklical papež Benedikt XIV. akvilejski patrijarhat in tedaj je bil konec akvilejski slavi. Skozi 1933. let se je sukala vsa goriška zgodovina okoli imena »Akvileja«, tedaj pa je ono utihnilo v svetovni zgodovini in tudi v domači se le še redkokdaj ponavlja. — V Akvileji je bila občina ustanovila že l. 1873. starinski muzej. Kamenite spomenike so spravili v starem baptisterji, druge pa deloma v hiši Cassis (baron Eugen Ritter-Zahony je kupil l. 1879. Cassisovo zbirko za 9000 gld.), deloma v hiši Moschettini. Dne 3. avg. 1883. je prevzela država akvilejske spomenike (zlasti kamenite) v svoje oskrbovanje. Med temi starinami so najzanimivejše razne (6) solnčne ure iz kamena in bron. Sedanje siromašne hiše akvilejske sezidane so iz ostankov (nabrežinski kamni) starega mesta, ki je ležalo nekoliko bolj globoko. Med razstresenimi hišami in okoli mesteca nahaja se

premnogo starin, zlasti ostanki rimskega gledališča. Leta 1876. so umetno prenovili akvilejsko baziliko s 17.816 gld. (država je dala 7000.)

Na razvalinah svetišča boga Belena postavil je patrijarh Maksencij (811.—833.) imenitno benediktinsko opatijo sv. Martina v Belinji, katero so poznejši patrijarhi bogato obdarili ter jej pridružili (1112., 1120.) tudi samostan Sv. Ivana ob Timavi, tako da so se mogli menihi o nezdravem času preseliti v poslednji samostan. Leta 1445. je bila utelesena ta opatija akvilejskemu kapitlju in oba skupaj je odpravil papež I. 1752., da je dobil dohodke za novi kapitelj v Gorici. Še imenitnejši pa je bil »veliki samostan sv. Marije« za benediktinke v Monasteru, ki je stal neposredno pod papeževim varstvom. Bil je zelo bogat, imel svoja posestva po vseh sosednjih deželah in patronat čez mnogo cerkvâ. Papež Martin V. je dovolil (1429.), da so se smeje nune o poletni vročini preseliti v njim podložni samostan sv. Klare v Čedadu. To se je godilo vedno z veliko slavnostjo: duhovniki, uradniki in vojaki so jih spremljali. Pozneje so stanovale navadno v Čedadu (le redovne svečanosti so se vršile še v Akvileji) in po I. 1751. so se popolnoma preselile v Čedad. L. 1782. so odpravili samostan in prodali njegovo posestvo iz Egipta prišlemu grofu Cassisu, ki je daroval glavni oltar na Sv. goro.

2. Grad (Gradež) je spadal k akvilejski občini. Njegov sipinski otok se je raztezal na zahod do izliva Avše in je obsegal tudi Margo, kjer so bili sezidali ubežni Akvilejci cerkev sv. Julijana. Rimljani so bili napravili dolg nasip celo do Akvileje, po katerem je vodila tje gori široka cesta. V ^{grajski} luži je stal poseben oddelek rimskega brodovja pod lastnim prefektom, ki je moral nadzorovati obal od Adiže do Arse. Pozneje so imeli tudi Grki tu svojo ladjostajo (552.). Prebivalci so bili ribiči in veslarji, ki so se že zgodaj poprijeli kristjanstva. Med njimi se je rodil sv. Grisogono (Krševan), kateremu je dal c. Dijoklecijan (302.) glavo odsekati in ga vreči v morje. (Leta 649. so prenesli njegovo truplo v Zader in mu sezidali posebno cerkev; kmalu potem se je razširila grajska cerkvena oblast čez Dalmacijo). Ko je bilo ob času ljudskega preseljevanja nevarno bivati v Akvileji in po bližnji obali, preselilo se je mnogo ljudi na Grad. Nadškof Avguštin je utrdil otok in sezidal ondi svojo palačo (407.). Od sedaj naprej so patrijarhi navadno stanovali (zlasti poletni čas) na Gradu, ki je dobil zato ime »nova Akvileja«. Ko je Atila Akvilejo oblegal (452.), še bolj pa o prihodu Langobardov, preselila se je duhovščina s cerkvenimi dragocenostimi in sv. močmi na Grad, kjer so ostali patrijarhi do I. 606. Grad ima stolno cerkev, ki je za sedanje prebivalstvo mnogo prevelika. S početka je bila sezidana v romanskem slogu (temelj že 456.), s tremi ladjami in predstoječo apsidno, ali o prezidovanji I. 1740. so jo popolnoma pokvarili. Tla so bila mozaična in kazala imena tistih, ki so jih dali postaviti. Jeden del se je ohranil še do današnjega dne kot spomin na nekdanjo slavo po provali Langobardov. (Cerkev ima tudi srebrno in pozlačeno oltarno tablo z grškimi svetniki. Ko so I. 1871. kopal pod glavnim oltarjem, našli so čudne škatljice za relikvije iz zlata in srebra.) Vsled cerkvenega razkolništva dobil je Grad (606.) tudi svojega lastnega patrijarha, ki je pa pozneje prestavil svoj sedež v Benetke in vladal tudi nad primorskimi škofi po Istri in Dalmaciji. Da je moral grajski otok nekdanj mnogo večji biti, spoznamo iz tega,

ker je ukazal patrijarh Fortunat se v začetku IX. stoletja zboljšati poljedelstvo v okolici mesta, katero je tudi olepšal. Ta in sosednji otoci bili so poraščeni s trtami in gozdíci (pinijami), po katerih so še patrijarhi in beneški doži lovili. Grajčani so trgovali zlasti z Istro in Dalmacijo, a Akvilejci so jim bili nevoščljivi ter njim prizadejali mnogo škode s pomočjo Langobardov in Frankov. Grad so napadali in ropali Avari, Saraceni in Madjari, pozneje pa zlasti Benečani in Genoveži. Predno pa so poslednji uničili Grad, postal je bil celo glava vseh bližnjih obalskih otokov, tako da je na njem stoloval poseben vojvoda (dože), ki je bil pokoren bizantinskemu cesarju. Tedaj je bilo mesto dobro utrjeno, imelo je mnogo stolpov in cerkvâ in prebivalci so je radi imenovali »druge Benetke«. Ko so se pa prave Benetke bolj povzdignile, moral se jim je tudi Grad udati ter sprejemati vsako drugo leto beneškega grofa za župana, kateremu je morala občina plačevati 1000 lir na leto. Grajčani so imeli slavne relikvije (sv. Mohora in Fortunata, mramorno stolico svetega Marka iz Aleksandrije), h katerim je vrelo ljudstvo od blizu in daleč (celo iz Lombardije), in to je zelo povzdigovalo imenitnost mesta. Zato pa so jim bili njih sosedje zavidni in skušali so jim večkrat siloma odvzeti sv. moči. Ko je moral grajski načelnik Orso Orseolo pred razdraženim ljudstvom v Istro zbežati, pridrl je patr. Popo dvakrat v mesto (1024. in 1044.), je opleni in odnesel mnogo relikvij. Ko sta se pa izgnanca povrnila, utrdila sta mesto z nova in okovala mestna vrata z železno pločevino. Sploh si je prizadevala rodovina Orseoli, da bi mestu na noge pomogla, ali vse ni nič izdalo, ker so napredujoče Benetke privabile k sebi najodličnejše družine; celo patrijarh je bival rajše na Rialtu. Tu se je udeleževal poleg dožeta ljudskih zborovanj in veselíe. Kader je potoval v Benetke, morali so ga na potu vsi samostani sprejeti, pogostiti in prenočiti. Ko je pa v Istro ali Dalmacijo potoval, prihajali so mu nasproti vsi sufragani, uradniki, sodniki in vse ljudstvo praznično oblečeno. Prišedšemu v njegovo palačo, izročili so mu ključe katedrale in mesta v tistem hipu, ko se je vsedel na svoj prestol. Te je izročil svojemu najvrednejšemu duhovniku in skozi tri naslednje dni smatral se je gospodarjem mesta in vsega, česar je v njem bilo. Vse cerkve in vsi samostani na lidskih otokih pošiljati so mu morali vsako leto danj suhega sadja, rozin in drugih drobnarij. Razven čez isterska primorska mesta dobil je bil grajski patrijarh tudi primat nad beneško Dalmacijo. Papež Hadrijan IV. imenoval je l. 1152. grajskega patrijarha Henrika in vse njegove naslednike primasom v Zadru in vseh od tamošnjega nadškofa odvisnih škofij. To so potrdili papeži tudi pozneje (1161., 1179.), čeravno Zadrani s tem niso bili zadovoljni. Nasproti pa so morali grajski patrijarhi popolnoma vleči z beneškimi doži ter podpirati njih namene pri papežu in proti nemškemu cesarju (le Henrik IV. je bil spravi l. 1062. grajskega patrijarha na svojo stran). Toda Benetke so se zastonj trudile, da bi mu pridobile nadvlado čez akvilejski patrijarhat. Če so tudi razni papeži to potrdili, nazadnje je vendarle obveljala akvilejska nadvlada, a grajskemu patrijarhu je ostalo le vrhovno pastirstvo po beneških posestvih. Leta 1354. je bil napadel akvilejski patrijarh Nikolaj Češki zopet Grad ter mu vzel relikvije sv. Mohora in Fortunata. V vojni med Avstrijo in Benečani posedel je bil Grad (1372.) patr. Markvard kot zaveznik

prve države, a v vojni med Benečani in Genoveži posedel je bil otok Peter Doria (1379.) ter ga izročil akvilejskemu patrijarhu. Od tedaj je Grad vedno bolj propadal, prebivalci so se vedno bolj krčili, zrak je postajal slabejši, morje je spodjedalo obal in hiše so vedno bolj razpadale. Tedaj pregovoré Benečani patrijarha, da je stalno prenesel svojo stolico v Benetke (1482.). Leta 1490. sta spremenila Ter in Nadiža svoj tek ter se obrnila k Soči. Od tedaj naprej ni prinašala več voda nove tvarine na obal grajskega otoka in ni odganjala več morskih valov, ki so začeli sedaj pljuskati pod ozidja, dokler jih niso izpodkopali, da so se zrušila v morje. Tako je dobil otok svoj današnji obseg, a ker so bile hiše še vedno v nevarnosti, dala je sezidati pomorska vlada močen nasip na morski strani (1848.). Ob času francoske okupacije križarili so Angleži po Jadranskem morju in so vzeli Francozom (9. junija 1810.) pred Gradom deset ladij, koje so takoj zažgali pred vsem mestom. L. 1814. združili so tudi to mesto z Avstrijo in z Goriško grofijo. V novejšem času ustanovili so na Gradu pomorsko kopel, ki je mestno ime zopet otela pozabljivosti. — Grajski patrijarh Helias je sezidal cerkev M. B. in samostan na bližnjem otoku Barbani, katerega so pa bili Madjari razrušili. Pozneje so Grajčani zopet pozidali cerkev in od tedaj so napravljali vsako leto slikovite procesije na ladjah k tej imenitni božji poti, katero obiskujejo tudi slovenski Kraševci.

3. Prvi večji kraj od Akvileje proti severu ob cesti, ki vodi v Karnijo, je Terzo (t. j. »ad tertium lapidem«). Predmestja stare Akvileje so segala baje celo do tega kraja in še dalje (?) do Červinjanana (Cervinianum). Čeravno so bili že prvi patrijarhi ustanovili v tem kraju opatijo svetega Mihela (kralj Berengar jej potrdi 912. vsa darovana posestva, a Madjari so samostan razdejali), vendar se je povzdignil še le v novejšem času do večje imenitosti. Poprej pa je bilo okrajno sodišče v bližnjem Ajellu (»agellus« = njivica, bilo je torej nekaj le malo posestvo), ki je bil že v prvi polovici srednjega veka tako imeniten kraj, da je moral goriški grof oklicevati ondi redno sodne dneve. Tudi patrijarhi so imeli tu redno svojega oskrbnika (ga-talda), pozneje pa je vršila sodstvo v Ajellu rodovina Gombara (Gambari). L. 1716. ustanovili so bili (po oporoki Jarneja Frumentina iz Čedadada) samostan dominikancev, katerim pa so zelo nasprotovali kapucini iz Gradišča. Od cesarja Jožefa II. naprej je bila v Ajellu okrajna sodnija, ki se je prištevala »ilirski Furlaniji«. V Červinjanu pa je bila ustanovila avstrijska vlada carinarnico, katero so Benečani pisano gledali, jo napadli (1613.) in pregnali vse uradnike. Septembra 1617. so hoteli Benečani popolnoma razrušiti kraje Červinjan, Jalmik, Višek in Ontignano, češ, da so preblizu trdnjave Palmanove. V španski nasledstveni vojni prišlo je bilo francosko brodovje pred Červinjan ter zažgalo v ondašnji luči dve ladjici. V novejšem času je postal ta kraj važna mejna točka in se razvija vedno bolj.

4. Gradišče ni posebno star kraj, čeravno so imeli že Rimljani blizu ondi (malo nižje pri zagrajskem mostu) postajo »Ad undecimum«. Mnogo starejši je kraj Fara v ožini med Brdi in Krasom. Na zahodni strani podolgastega Brda stal je že zgodaj farški grad in njegova okolica se je nazivala včasih celo grofija. To je daroval ces. Oton I. l. 967. patr. Rodevaldu, a njene

dohodke je užival pozneje akvilejski kapitelj. Pod župnijo v Fari so spadali (1175.) sledeči kraji: Petovlje, Zdravščina, Zabrdo, Villanuova, Gradišče in Bruma. Branitelji so bili goriški grofi, a patrijarhi so jim to prerekli. Zaradi tega napade (1215.) Majnard II. Faro in jo opustoši. Čeravno je bil zaradi tega iz cerkve izobčen, obdržal je vendar-le Faro. Krog l. 1460. posedejo Benečani Faro in Villonuovo ter jo začnejo utrjevati proti Turkom. Silili so tudi goriške podložnike, da so jim delali pri utrditvah tlako in grof Leonhard je zastoj protestoval proti vsemu temu. Za časa druge beneške vojne imeli so Avstrijci pri Fari trdnjavo sv. Petra, katerej je zapovedoval stotnik Šibl. Benečani so se približali 24. marca 1616. Fari, a šele 8. sept. so začeli resno oblegati trdnjavo, ki se je morala udati čez osem dni. Benečani so utrdili vse zemljišče med Faro in Ločnikom, da je bilo videti vse kot jedna sama trdnjava. Po madriškem miru prišla je Fara zopet pod Avstrijo. Tu (in v Medeji) pridobila si je bila že pod zadnjimi goriškimi grofi rodovina Strassoldo mnogo posestev in sprejela svoj predikat po tem kraju. Ta je utemeljila samostan dominikancev, ki so ustanovili med kmeticami bratovščino »Istituto delle poverelle di S. Caterina«. Samostan in bratovščina sta prenehala 1782., a l. 1724. je osnovala vlada v Fari predilnico za svilo.

Kakor že rečeno, omenja se Gradišče prvokrat leta 1175. (v listini p. Aleksandra III.), a drugokrat l. 1208 v listini patr. Wolfkerja. Ime je dobil kraj od male skalnate gorice ob Soči, katero so pa pozneje zravnali, da so sezidali na njej grad Thurnov. To gorico so začeli Benečani utrjati l. 1458, zlasti pa 1473.—1479., in sicer z izgovorom, da hočejo ljudstvo zavarovati pred turškimi napadi, v resnici pa, ker so se hoteli s časom polastiti tudi te okolice. Tedaj so pobrali goriškim podložnikom vse prideleke in jim naredili več nego za 1000 ducatov škode. L. 1481. so dovršili trdnjavo ter jo obdali z močnim zidom in jarkom. Mestece je redno zidano in glavni trg je prava podoba Markovega trga v Benetkah; hiše so čedne, ker je v njih stanovalo gradiščansko plemstvo. Benečani so naredili tudi 37 km dolg nasip ob desnem bregu Soče proti poplavljenju te reke. V trdnjavo so dejali močno posadko, katero so l. 1508. še pomnožili. Ob času prve beneške vojne vnela se je bila kuga v Gradišči, vendar se je trdnjava udala Avstrijcem še-le 19. septembra 1511. Avstrija je potem izročila Gradišče spretnim zapovednikom, ki so se imenovali »generali beneške meje« in zapovedovali tudi v Maranu. Tak zapovednik je bil n. pr. Nikolaj Salm, potem N kolaj II. della Torre (1522.—1528.). Ko je ta leta 1539. drugokrat prišel v Gradišče ter zapovedoval tej trdnjavi (1530.—1557.), spremenil jo je v jednega najmočnejših branikov tedanjega časa. Bil je previden in skrben upravitelj, a pridobil si je tudi mnogo posestev v gradiščanskem okraju, katera je zapustil svojemu nečaku Francu, imenitnemu državniku cesarja Ferdinanda. Ob času druge beneške vojne je bil poveljnik gradiščanski grof Rihard Strassoldo, a na strani mu je stal izurjen stotnik Janez Perino. Obleganje je trajalo od 5. marca 1616. do 28. novembra 1617. Čeravno to ni bilo prav strogo in vedno enakomerno, vendar je trdnjava večkrat trpela lakoto in razni vojskovodje (Maradas, Wallenstein) so jo morali preskrbeti z živežem. Kmalu potem (25. februarja 1647.) je postalo Gradišče glavno mesto novoustanovljeni grofiji gradiščanski. Cesar si je pridržal

pravico, da sme o vojnem času poslati v trdnjavo toliko vojakov, kolikor se mu bode potrebno zdelo. Nasprotno se je zavezal knez, da bode branil Gradišče pred Benečani in da ne bode nobenega dela grofije prodajal, zastavljal ali sploh obkladal z dolgovi. Novi vladar se je imenoval knez in grof gradiščanski, vojvoda krumlavski, knez eggenberški, grof postojnski, gospod akvilejski itd. Plemenite rodovine gradiščanske so se uredile kot deželni stanovci ter prevzele upravo dežele. Ker Eggenbergi nikdar niso prišli v Gradišče, vladali so mesto njih grofijo posebni glavarji in sicer (od l. 1655. naprej) grof Ulrik Thurn (ki je bil že poprej dedni glavar gradiščanski). On se je močno trudil za povzdigo blagostanja, vpeljal je svilorejo, predilnice, tkalnice in barvarnice ter povzdignil tako močno deželne dohodke, da mu je ostalo še mnogo denarja za javna dela. Zaradi tega je bil cesar zelo zadovoljen z njegovo upravo, kajti pazil je vedno na to svojo mejno deželo. Thurn je utrdil mestno ozidje, preskrbel je topov in streliva, izdal je nov ohrambeni red ter pomnožil posadko od 400 na 1000 pešcev in 120 lahkih konjkov, ki so dobivali redno svojo mezdo. Ustanovil je šole, posojilnico in založnico žita; olepšal je mestece, postavil javni vrt s kipi in sezidal malo gledališče s čitalnico, sebi pa zgradil lepo palačo, v katerej je imel bogato zbirko slik, ki je prešla pozneje večinoma v Devin. Za grofijo je sestavil tudi poseben pravilnik, takoimenovane »constituzioni gorzoniane.« Nasledoval mu je v glavarstvu njegov sin Alojz (do l. 1711.), ki je moral braniti obal pred špansko-francoskim brodovjem. Tudi po izumrtji Eggenberžanov (1717.) je ostalo Gradiščansko posebno okrožje in še-le leta 1754 je bilo popolnoma zopet združeno z Goriškim. Cesar Jožef II. je ustanovil posebno škofijo v Gradišči, katero je potrdil papež Pij VI. 20. avg. 1788. Poprejšnji tržaški škof Inzaghi je bil imenovan za Gradišče, kamor je tudi prišel pogledat, ali ker ni našel potrebnih poslopij za svoje kanonike, vrnil se je kmalu nazaj v Trst. Tudi ko je bila škofija premeščena zopet v Gorico (20. sept. 1791.), obdržala je ime »goriško-gradiščanska« do l. 1830. V Gradišči so imeli serviti svoj samostan (1481.—1810.). Eggenberžani pa so bili vpeljali tudi kapucine, katere je cesar Jožef zatrl (1785.). V prostornem in utrjenem gradu Thurnov ustanovil je ostro kaznilnico. Od nekdanjega mestnega ozidja je le še malo sledu.

5. Med najstarejše naselbine ob goriški obali spada Št. Ivan pri Timavi (S. Giovanni alle Tombe, in Tumbis, Tuba, Tubinum, Tybein itd.). Tu se je izlivala čudezna reka, katero imenuje Vergil »mater morja«, tu so bili lepi gaji (jeden posvečen trojanskemu junaku Dijomedu, kateremu so bele konje žrtvovali), skladišča za blago, kopalšča, svetišča (Here, Minerve, Solis Augusti) itd. Ob Timavi so potokli Rimljani Istre (180. pr. Kr.) in tam mimo je peljal Alarik svoje Gote v Italijo (400.). V kristjanskih časih postavili so bili ob Timavi samostan sv. Ivana, pri katerem je bila imenitna božja pot, ker so imeli shranjenih tam mnogo sv. moštj. Na tisoče in tisoče ljudi prihajalo je tje doli romat in premožnejše med njimi, ki so cerkvi kaj darovali, vpisali so na rob evangelija sv. Marka (ki se hrani sedaj v knjižnici v Čedadu). Posebno potem, ko je bil opat Ivan našel relikvije sv. Ivana in več drugih svetnikov (1113.), prihajale so procesije kar trumoma k Timavi. Res je, da so bili Obri tudi ta samostan razdejali (611.), pa kmalu so ga pozidali še

veličastnejšega in patr. Ulrik ga je bogato obdaroval (med drugim tudi z župo tržiško ali »Marcelliano« in vso zemljo od Soče do Timave [1118.—1120.] Samostan je spadal pod belinjsko opatijo in obema so bili devinski grofi zagovorniki že v XIII. stoletju (priznano l. 1366.). Ti pa so odvzeli polagoma samostanu vse njegovo imetje in mu prepustili nazadnje le še dohodke sejma o opasilu. Sejm je trajal tri dni pred in tri dni po sv. Ivanu Kr. ter bil posebno živahen gledé konj, (Torriani so bili ustanovili ob Timavi žrebčarijo) tujih vin, žita, prediva, jedil itd. V petih izlivih Timave bilo je od starodavnih časov živo ribarenje, katero so imeli Devinci v najemu od deželnega kneza. Županija štivanska je imela obširne gozde od dobrdobskega jezera pa tje gori do Opatjegasela in k njej je spadala vsa okolica tje gori do Sel, Doline in Mavhinj. Tu je mejila ob tržaško škofijo in zato so nastali večkrat prepiri, ki so bili pa poravnani l. 1139. Poprejšnja trgovinska cesta (še v preteklem stoletju) vodila je skozi palačo devinskih grofov do Timave in tu ob levem bregu navzdol nasproti batarije Lokavec. Tu je bil brod, kjer se je pobirala prevoznina. Pred izlivom Timave postavili so bili Benečani na umetno napravljenem otoku trdnjavo Belforte (1274.), ki se je dala po mostu s celino združiti, da so mogli nadzirati in nadlegovati tamošnji sejem (mimogredé prišla je bila 1379. v patrijarhove roke, a ko so Benečani Trzič dobili, opustili so to trdnjavo). Pod Avstrijo je nastala (1541.) ob izlivu Timave imenitna luka za vino, olje in prekmorsko blago. Tudi slovenski romarji dajali so se rajše iz Št. Ivana prevažati v Jakin, nego iz bolj oddaljenega Trsta. To pa je strašno razkačilo Tržačane, ki so hoteli, naj bi šel ves promet le skozi njih mesto. Prišli so in razdejali vse kočé na sejmišči. To so večkrat ponavljali in napadali tudi ladje, ki so bile namenjene k Št. Ivanu n. pr. 1552. Devinski glavar Ivan Hofer prizadeval si je mnogo povzdigniti timavsko luko tako, da bi mogla tekmovati s Trstom. Leta 1585. pride Germanico Savorgnan v Št. Ivan, da bi se maščeval nad Matijo Hoferjem, opleni tržišče, je zažgè in oskrni celo cerkev. L. 1597. so napadli celo uskoki Št. Ivan in ga oplenili. Od začetka XVIII. stoletja pa so prihajali zopet Tržačani motit štivanski sejem zahtevaje, da morajo vse ladje najpoprej v Trst, da dobè tam dovoljenje tudi druge luke obiskavati. Zastonj so si prizadevali Štivanci, da bi dobili od vlade kako zaslombo, ker s tem, da je bil Trst razglašen kot svobodna luka, zadobila je štivanska trgovina smrten udarec. Ko je potem Marija Terezija tudi colnijo premestila v Devin, izgubil je Št. Ivan ves svoj pomen in zato se je preselila l. 1783. tudi duhovščina v Devin, z njo pa mnogo prebivalcev.

V D e v i n u (ali vsaj v bližajem Sestljanu) je bila že za Rimlj. nov mala naselbina, ki se je imenovala »Pucinum« in je slovela po svojem izvrstnem črnem vinu. (Cesarica Julia Augusta je trdila, da jej je to vino naklonilo visoko starost 82 let.) V ozidju devinskega grada spozna se še sedaj lahko rimski stolp. Mnogi domnevajo, da se je ta grad imenoval v VIII. stoletju »Pontium«, kjer je imel langobarski vojvoda Pemmo zaprtega akvilejskega patrijarha Kaliksta. V X. stoletju je postal Devin središče posebne grofije (comitatus, territorium de D.). Ali njegovo ime se kaj različno piše: Duvin, Duwein, Tuvin, Tibin, Tybein in celo: Ortwin, Ortona. Nekatero izmed teh spominja gotovo na »Timava« in »Tubinum«, druga pa morda na »Zuins« (Torre-

Zuino, zahodno od Červinjana, onkraj italijanske meje). Mnogi izvajajo devinske gospode iz Furlanije in prav iz Zuina, ker se je tam blizu našel nadgrobn kamen z nadpisom »heros Duinos« (Pichler, Il Castello di Duino, pg. 132). Prvi znani Devince je oni Vodescalcus, ki je bil l. 1121. za pričo na podelilni listini patrijarha Ulrika štivanskemu samostanu. Od tedaj naprej je cvela ta rodovina do l. 1399. Devinci so bili s početka vazali akvilejskih patrijarhov (imenovali so se s početka le »gradnike«, potem pa »gospode«), od katerih so imeli mnogo posestev po srednjem in gorenjem Krasu, pa tudi po Notranjskem (Prem) in v Liburniji (Kastav, Reko, Moščenice in Veprinac). Ker so obdajala devinska posestva na severu tržaško okolico, nastajali so dolgotrajni prepiri s tržaško občino (n. pr. 1139.—1223.), iz katerih spoznamo, da je bila že tedaj prava meja blizu Sestljana, kakor sedaj med Devinom in Nabrežino. Pa tudi goriški vazali so bili Devinci, ker jih nahajamo kot njih dvornike in pogostoma kot njih zaveznike v bojih s patrijarhi; včasih so pa tudi posredovali med obema nasprotnikoma. L. 1262. priženi Henrik Devinski graščino Hardeck na Avstrijskem (katero mu je kralj Otokar potrdil) in postane deželni sodnik v onej pokrajini. Za mladoletnosti goriških grofov (n. pr. Ivana Henrika) bili so Devinci navadno generalni kapitani goriške grofije in oskrbniki grofovskih posestev ter so dobivali za to 300 zlatih mark akvilejskih. Kakor drugi srednjeveški vitezi, tako so se pečali tudi Devinci s cestnim ropanjem in v to jim je izvrstno služila lega njih gradú, ker z njegove strehe je lep razgled čez ves tržaški zaliv, pa tudi tje gori proti Doberdodu. Že leta 1281. obljubili so bili sicer patrijarhu, da bodo trgovce pustili pri miru, a te obljube niso držali, ker so se trgovci še l. 1367. pritožili, da zahtevajo Devinci od njih nove carine in da jih silijo skozi Devin hoditi, kjer morajo dvado trikrat večjo carino plačati, nego v Trziču. Na korist trgovcem preložil je patrijarh cesto in sezidal kamenit most čez Lokavec (1371.). Hugo, predzadnji devinski grof, je bil od l. 1382—1385. prvi cesarski glavav v Trstu, potem tudi l. 1386—1391. (v imenu vojvode Alberta Avstrijskega) glavav kranjski in Slovenske marke. Z avstrijskimi vladarji so bili namreč Devinci v prijateljski zvezi in že, ko je prišel Pazin s Slovensko marko k Avstriji (1374.), priznali so jih za svoje vrhovne gospodarje. L. 1380. zastavi vojvoda Leopold Hugu D. za 14.000 zlatov grofijo istersko z vsemi pravicami, kakor so jih bili Avstrijci od Goričanov podedovali. Ta Hugo se je bil oženil z Ano pl. Walsee in je zapustil samo nedorasle otroke (Reimpert, Hugolna), katerim je bil varuh Rudolf Walsee glavav tržaški († 1401.). iz švabske rodovine, ki je bila zelo sprjaznjena z avstrijskimi vojvodi. Rudolfov brat Reimpert Walsee-Colorado je bil vzel poslednjo devinsko grofijo, vdovo Katarino za ženo in njemu podeli vojvoda Viljem po zamrtji devinskih grofov (1399.) vsa njih posestva; potem mu zastavi vojvoda Leopold (1407.) tudi grofijo istersko. Reimpert se je vedno pritoževal pri vojvodi čez Tržačane, da mu kratijo njegove pravice in ne spoštujejo njegovih mej, češ, da so postavili vislice na njegovem zemljišču. Vendar je razsodil vojvoda 1424. večinoma na korist Tržačanov.

Tudi zaradi župnij Tomaj in Trnovo se je prepiral s tržaškim kapitljem, ali brez uspeha. Reimpert je umrl v visoki starosti (1451.) ter zapustil sina Wolfganga in Reimperta, ki sta se držala očetove politike gledé Tržačanov,

tako da jih je moral koperski nadškof celo izobčiti, ali brez uspeha. Šele papež Pij II. je odločil (1459.) konečno za Tržačane. Ko je umrl Wolfgang brez otrok (1465), zapustil je vsa devinska posestva (tudi kranjska in isterska) cesarju Frideriku III., ki se je pa vendar še moral pogoditi z Reimpertovo jedinico Barbaro (om. Schaumburg), kajti njen oče je živel še do l. 1472, potem pa tudi zapustil cesarju Frideriku svoj delež. Ta je podelil Devin plemičem Hoffer von Hohenfels (ki so bili prišli v XV. stoletji iz Švabskega na Goriško in dobili od grofov Renče v fevd) Cesar Maks izroči 1509. upravo in obrambo Devina Sigismundu H. na nedoločen čas. Njemu je sledil sin Ivan (1511—1537), potem Matija, čegar mati Klara je bila iz rodovine Thurnov. Njegova hči Ludovika H. se je omožila z Rajmundom VI. della Torre (Thurn) in tako so prišla devinska posestva po smrti Matije H. (1587.) k rodovini Thurn, ki je sprejela tudi grb in predikat »von Hoffer« ter se imenovala poslej: »Torre-Hofer - Valsassina.« Leta 1653. izroči cesar Ferdinand III. Devin z okolico v popolno last rodovini Thurn in zapusti, ko umre l. 1819 zadnji grof te rodovine, Ivan T., devinska posestva svoji hčeri Tereziji, omoženi kneginji Hohenlohe - Oettingen. Od leta 1528 — 1814. je spadala Devinsčina pod Kranjsko ter obsegala blizu tiste vasi, kakor sedanja dekanija devinska. Leta 1598. je bil ustanovl Rajmund VI. della Torre red servitov v Devinu (njih ud je bil Fra Gregorio Alasia da Sommaripa, ki je izdal l. 1607. v Vidmu »Vocabolario Italiano e Schiavo«) in od l. 1650 — 1782. so bili karmeliti v Devinu (v njih samostanu je sedaj župnišče). Spomina vredno je, da so imeli že v XVII. stoletji na devinskem gradu opazovališče za nevihto dve bradljevici, na katerih se je kazal Hermov ogenj; ter z zvonenjem klicali pastirje in ribiče domov. L. 1660. je obiskal cesar Leopold Devin (tedaj so bili grad zelo olepšali) ter ostal tam več dni in vsprejeml razne deputacije. L. 1809. oplenili so Francozi bogato zbirko orožja in slik v devinskem gradu; nekaj je vendar še ostalo. Do l. 1850. bila je pri devinski gosposčini tudi okrajna sodnija in naborno poverenstvo za vojake. Omenjenega leta pa je prišla sodnija v Tržič in Devin je izgubl svojo važnost.

6. Začetek Tržiča (Monfalcone, Neumarkt) sega že v rimsko dobo, ko so cvetele žveplene kopeli blizu Timave, kojih ostanki so se videli še v prejšnjem stoletji (mozaik, svinčene cevi z napisi »aqua dei et vitae«). Župnija je ustanovl akvilejski patrijarh Marcellianus (485.—500.) in je dobila zato ime Marcelliana. Grad na bližnjem grču »La roca« (Verruca?) je stal gotovo že pred X. stoletjem, a spodnji kraj je postal že zgodaj svobodna občina, ki je imela svoj lasten pravilnik in pošljala svojega zastopnika k furlanskemu parlamentu (ki je včasih tudi v Tržiču zboroval, n. pr. l. 1405.) Patrijarhi so imeli v Tržiču svojega oskrbnika in svojo mitnico ob Lokavcu. a tudi sami so se večkrat tu mudili ter stanovali v gradu Roca (n. pr. patrijarh Markvard 17. okt. 1374.) V denarnih stiskah zastavljali so patrijarhi navadno Tržič in tamošnjo mitnico. Tako je imel goriški grof Majnard III. Tržič in druge vasi, potem sejem in mitnico od akvilejske cerkve zastavljeno, pa njegov sin Majnard IV. se je odpovedal (1264.) tej zastavi v svojem in v imenu svojega brata, ker jo je rešil patrijarh Gregor L. 1275. hotel se je goriški grof Henrik III. polastiti Tržiške okolice »med kamenitim mostom in Sočo ter med to in

morjem«, ali razsodniki so sklenili, naj ostane v patrijarhovi oblasti. L. 1304. napade devinski grof Rudolf (4. sept.) trziškega oskrbnika Musata iz Čedadada na lovu ter ga ubije (bržkone ker je bil prekoračil mejo svoje okolice). L. 1313. posede goriški grof Trzič in pošlje vanj veliko posadko, prebivalcem pa naloži naklade in nove postave. Za svojega glavarja je imenoval Pavla Bojana, a za mladoletnosti grofa Ivana Henrika polasti se patrijarh zopet Trziča. Zastonj je skušal goriški glavar Grilante pl. Dornberg (1328) zvijačno polastiti se Trziča: prebivalci in posadka so se tako hrabro držali, da je bil vsak napor brezuspešen. V tem gradu je imela »feudum habitationis« rodovina Vermeigliano, ki pa je izumrla 1330., in tedaj je podelil patrijarh Pagano ta fevd svojemu sinu. Ob istem času je donášala trziška okolica 12.160 gld. na leto, ker je bila n. pr. leta 1326. zastavljena za 36.400 gld. na tri leta. Patrijarh Markvard popravi krog l. 1350. trziški grad (bržkone ga je bil potres l. 1348. poškodoval). Isti ukaže 1371. popraviti tudi kameniti most čez Lokavec, ki se je bil že skoro popolnoma podrl. L. 1381. je bil Jakob Strassoldo spuntal ves trziški okraj zoper patrijarha Filipa Alanconskega. Ko ga je kapitelj pozval, naj izroči vse posedene kraje, odgovoril je, da jih ne misli zase obdržati, nego le zagotoviti jih akvilejski cerkvi (1382.). Strassolda pa je pregnal Franc Carrara (1383.), kateremu je bil patrijarh obljubil Trzič. Vendar je uživala rodovina Strassoldo tudi pozneje še v patrijarhovem imenu vse dohodke grada, mesta in okolice trziške. L. 1411. se spunta tudi Trzič patrijarhu in zvesti Miljani (Muggia) prizadevali so se brezuspešno premagati ga. Vendar so priznavali še nekaj let patrijarhovo nadoblast. Kakor Devinci, tako so tudi Walseciji nadlegovali Trziško okolico (1416.—1418.), zlasti pa so ovrali svobodno trgovino po trzaški cesti. Dne 18. julija l. 1420. udajo se Trzičani svojevoljno Tomažu Mocenigu, ki jim je obljubil spoštovati njih svoboščine in prostosti carine na vino, pšenico in turšico, kar so izvzvali večinoma v Benetke. S Trziške okolice nadaljevali so potem Benečani svoja osvajanja Istre in Dalmacije. O istem času so zopet našli popolnoma pozabljene trziške toplice in l. 1433. jih da popraviti župan Franc Nani, ter sezidati tudi poslopje za bolnike. Od tedaj so prišle zopet v navado in vsako leto jih je obiskovalo več ali manj gostov. L. 1513. je bil osedel Frankopan Trzič in Benečani so nameravali zamenjati ga za druga avstrijska posestva v Furlaniji; kar bi bila ta več vredna, hoteli so nadodati v denarjih. Beneški podložniki so bili zelo pridržani in so večkrat nadlegovali svoje avstrijske sosede planivši ali iz Trziča v Devinsčino, ali pa še večkrat iz Foljana proti Zagraju in Gradšcu, (kjer pa jih je gróf Franc Ulrik vedno sprejemal po zasluženji). V drugi beneški vojni so bili Benečani Trzič in več drugih krajev utrdili, ker so se bali napada od Avstrjcev, ki se je včasih tudi res pripetil. Benečani so hoteli prisiliti tudi goriške trgovce, da bi skozi njih zemljišča vozili blago v Trst, zato so izdelali lepo cesto iz Dola čez Doberdob v Trzič, ki je pa seveda mnogo daljša. L. 1807. je prišla Trziška okolica pod Avstrijo. Ta okolica je obsegala prvič župnijo Marcelliano s trdujavo (toboje skupaj so imenovali »la Desena«) in pa bližnje vasi Ronki, Foljano (tudi tu je bil iz početka benešk kastel), Sv. Peter, Turjak, Škorjan itd. (vseh skupaj je bilo 17) ter otok Morosini. Merila je 25 ital. milj in 300 korakov, a stela okoli 4000 prebivalcev. Vlado

je vodil benešk patricij, ki je bil tudi civilni in kazenski sodnik; od njega se je prizivalo v civilnih stvareh na namestnika v Vidmu, v kriminalnih pa na senat v Rapadne. Še l. 1786 je bila v trdnjavi mala beneška posadka, a sedaj je že razpadla. Ker je bila ta okolica okoli in okoli zagrajena in ločena od ostalih beneških posestev, zato se je izcimilo v njej posebno ital. narečje, tako imenovana »bizjaščina«. L. 1837. sezidala je neka akcijska družba novo kopališko poslopje (odprto 11. julija 1839.), a ker so jej sredstva pošla, ni mogla sezidati tudi stanovanj za bolnike, zato morajo ti v oddaljeni Trzič hoditi stanovat. L. 1850 dobil je Trzič svojo sodnijo, l. 1852. pa tudi lastno luko »Porto Rosega« (Rosica).

7. Kras je bil v srednjem veku zelo razkosen. Leta 1085. so darovali koroški vojvode rozačkemu samostanu vasi: Sežana, Žirje, Merče, Dane, Šmarije, Sv. Križ, Utovlje, Dobravlje, Godinje, Skopo, Šepolje, Gabrovico, Pliskavico, Gorjansko, Vojščica, Selo in Opatjeselo. V posvetnem obziru je bil Kras razdeljen na tri gosposčine: devinsko (južno od Volnika do Repentaborja vključno, potem Opatjeselo do Vipave pri Vrtočah), rihenberško (na severu Volnika in Šmarja pri Sežani) ter završniško (jugozahodni rogelj sedanje goriške grofije in Ostrožno brdo na Kranjskem). Završnik (Schwarzenegg) je stal pri sedanjih vasi Podgrad na severnem podnožju gore Rt (pri Rtvizah), kjer je stalo že prazgodovinsko gradišče in potem ob času Rimljanov naselbina »Rundictes« (od tod Rodik). Završnik je imel že v XI. stoletju svoje plemiče (kot prvi se omenja 1096. Randolph sin Ivan), ki so bili vazali akvilejskega patrijarha. Ni pa znano, kako je prišla završniška gosposčina goriškim grofom v roke. Potem, ko je izumrla domača rodovina, zastavi grof Henrik III. l. 1343. Završnik hrvaškemu grofu iz Krupe, grof Majnard VII. pa ga da kot doto svoji hčeri Ani, omoženi z grofom Frankopanom na Krku. L. 1398. je bil gradnik v Završniku Miče Novograjski (Neuhaus, Castelnuovo) in goriški oskrbnik Coppemaul. Kmalu po l. 1400. ga zastavi grof Henrik IV. kraškemu plemiču Ravnaharju (Ravnaharju), ki je imel svojo graščino v Ravnah pri Vremu. V vojni med vojvodo Albertom in Friderikom (1440.) so se bili Tržačani odločili za Friderika in sli nasproti Albertu, ki je hotel s Kranjskega premagati tudi Trst, ter potolkli njegovo vojsko pod ozidjen Završnik. L. 1530. zastavil je cesar Ferdinand Završnik plemičem Ravnahar za 4000 gld. in še l. 1550. bila sta na tem gradu avstrijska oskrbnika Jakob R. in Matija Kol. Ta dva sta vlovila po cesarskem povelji brata Govardi v Novemgradu (30. dec.), ki sta se dogovarjala z Benečani. Kmalu potem je zastavil cesar Završnik tržaški rodovini Petač ali Petačzi Bonaventura Petač kupi l. 1626. gosposčino Završnik, h kateri je tedaj spadala tudi Materija in bržkone vsa župnija Brezovica. Imel je tudi Sacerb (S. Servolo) in Novigrad v svoji oblasti; cesar Ferdinand II. povzdignil ga je v grofovski stan (1632.). V tej rodovini je ostala završniška gosposčina, dokler ni zamrla. Kakor drugi grofi, stiskali so tudi Petači svoje podložnike, ki so se jim večkrat upirali, ali bili so vselej zato krvavo kaznovani. Zadnji Petač je umrl 1817. v Sežani in je tudi v tamošnji cerkvi pokopan. Nad Sežano je bilo že v prazgodovinskih časih gradišče, a čeravno se tabor imenuje, ni bilo utrjeno proti Turkom. Svojo važnost zadobila je Sežana še-le, odkar je ces. Karol VI. izpeljal dunajsko-tržaško cesto skozi ta kraj. Sodnijo ima

od l. 1848. in lastno župnijo od 1862. — Jugovzhodno od Sežane je vas Lokva (Lokev, Corgnale, Hülben), katero je podelil patrijarh leta 1118. templovcem. (Nekateri hočejo vedeti, da je stala prvotna vas in templovska hiša višje gori v Preložah, a da je bila pozneje »preložena«.) Templovci so imenovali kraj po nekem predstojniku Corneliju, ali pa morda po drenu (cornus mas). Sodi se, da je celo taborski stolp že iz časa templovcev, a da je bil pozneje prenovljen. L. 1232. podeli tržaški škof Lenard Lokev Majnardu III., a l. 1307 so jo dobili vitezi sv. Ivana. Lokavski tabor ima nad vrati letnico 1485. Kapelica Matere Božje je stala že l. 1426., ali Tržačani so jo razdejali l. 1563. ko so vso vas zažgali zaradi tamošnjega sejma. S pomočjo Benečanov so Lokavci zopet povzdignili svoje tržišče in sezidali tudi novo cerkev (1626.).

8. Blizu tam, kjer priteka bistra Soča v nižino, vzdiga se ob njenem levem bregu osamljen grič, ki je že prazgodovinske prebivalce vabil k naseljenju. Pozneje so Slovenci sezidali na njem vas Gorico, ki se l. 949. prvič omenja s tem imenom. Bila pa je tedaj odvisna od bližnje župnije Solkan, kjer se je nahajal (na severovzhodni strani vasi) tudi okrožni grad, katerega je podelil cesar Otton III. l. 1001. furlanskemu grofu Verihenu. Ta ali pa njegovi nasledniki Eppensteinci so sezidali goriški grad in se začeli po njem imenovati goriške grofe. Lurnsko-bistriški grofi so obzidali potem tudi vas na griču in dobili od cesarja dovoljenje vsaktedenskega tržnega dne (24. junija 1210.). Tržni kraj je vabil vedno več naselnikov in ti so začeli staviti svoje hiše tudi zunaj obzidja ob pobočji griča proti ravnini. Kmalu so si sezidali dvorniki goriških grofov in njih plemeniti služabniki hiše v Gorici in ravno tako vse važnejše plemiške rodovine iz cele grofije. L. 1307 podeli grof Henrik III. obzidanemu trgu mestne pravice in mu dá poseben pravilnik, da so si smeli sami voliti svoje uradnike ter pobirati malo užitnino (n. pr. od soli) za vzdrževanje mestnega ozidja in vrat. Tedaj so začeli Goričani misliti tudi na svojo župnjo. Že l. 1298. je stala mala kapela v gorenejem mestu, l. 1365. pa tudi v spodnjem. L. 1400 dozidajo tudi lastno farno cerkev sv. Hilarija (sedaj stolna) in si postavijo svoje pokopališče na Starem trgu. Ko se je prebivalstvo namnožilo, začeli so zlasti dvorniki zidati vedno več prostornejših hiš proti stolni cerkvi in ulici Raštelu. Ta dolnji del sicer ni imel meščanskih pravic, vendar so imeli plemiči tu svojega sodnika in svojo upravo. Šele l. 1455. podelil je grof Ivan tudi dolnjemu kraju mestne pravice in združil oba dela v jedno mesto. Tedaj so napravili okoli dolnjega mesta nasip in pred njim globok jarek (ali »grapo«), ki je vodil od severne strani Raštela čez Travnik okoli vrta uršulink, potem preko municipijskih in kraških ulic ter okoli starega trga in Lanthierijeve palače zadej za Strassoldovim vrtom proti grajskemu ozidju. Grof je dovolil mestu poleg trgov tudi vsakoletne sejme, a od teh mu je moralo plačevati 14 mark na leto. Da bi mesto še bolj povzdignil, zapovedal je isti grof, da morajo vsi deželani v Gorico hoditi po tuje blago in obrtne izdelke. Določil je tudi uradno vse cene, zlasti za kruh, meso in olje. Štirje odborniki izmed plemičev so nadzirali vse prodajalnice, zlasti ostro mesnice. Za uboge bolnike ustanovili so bili že v XIII. stoletju bolnišnico sv. Marije na sedanjem Stolnem trgu. Pod grofi se je bilo naselilo več nemških plemičev in obrtnikov v Gorici, a pod

Avstrijo prihajali so vedno bolj italijanski naselniki. O stanovskih zborih za časa grofov vemo prav malo, pač pa da je imelo mesto svoje posebno starešinstvo (dvanajstijo), ki se je zbiralo v občinski hiši v gorenjem delu mesta ter volilo in plačevalo svoje uradnike. L. 1412 (12. dec.) je potoval cesar Sigismund skozi Gorico v Čedad, da bi kaznoval Tristana Savorgnana. — Pod avstrijsko vladno se je marsikaj spremenilo v Gorici. Vsled beneške okupacije (od marca 1508. do julija 1509) sprevideli so potrebo goriški grad še bolj utrditi in to delo so bili začeli že Benečani, ker so mislili, da ne bodo nikoli več zapustili Gorice. Pa tudi mestni jarek je bilo treba še bolj razširiti, ker se je bilo prebivalstvo prav zdatno pomnožilo. Iz urbarjev XVI. stol. spoznamo namreč, da je bilo tudi že na Travniku (>am Anger<) mnogo hiš, ki so plačevale deželnemu knezu. Potegnili so tedaj jarek iz potoka Kornja po Korenjski ulici okoli grada in potem mimo sv. Roka do stare pošte, a od tod čez Studenec zopet v Koren. Stanovi so si sezidali svojo lastno hišo v dolnjem mestu (tam, kjer je sedaj deželni odbor), a tudi meščani kmalu za tem svojo občinsko hišo, za kar so dobili od vlade 200 gld. podpore (1562.). Zlasti mnogo je storil za povzdigo mesta deželni glavar Franc Thurn (1542.—1569.). Ta pokliče izurjenega zdravnika Mattiola iz Tridenta in po njegovih nasvetih dá mesto kanalizovati, mestni jarek očistiti ter z-išati obzidje. Isti vpelje tudi redarstvo, požarni red in ostro prepove beračenje po mestu. (za domače reveže je skrbela posebna družba meščanov). L. 1555. je zapovedal papež >ghetto< in l. 1564. so bili tudi Goričani žide izpodili (kakor Tržačani), ali brez uspeha. L. 1567. pride (sredi aprila) nadvojvoda Karol po vipavski cesti čez Kromperk in mimo sv. Trojice v Gorico (za gradom ni bilo vhoda), da sprejme poklon deželnih stanov, in ravno po tej cesti so prihajali tudi poznejši cesarji (n. pr. Leopold I. l. 1660.). L. 1588. so ustanovili poštno postajo v Gorici in še sedaj stoji na dotični hiši v gorenjem mestu urezani napis >magister cursorum<. V XVII. stoletju začela se je v Gorici razvijati tudi zlasti trgovina s platnom in suknom. Leta 1602. prinesli so prvokrat turšico na goriški trg in sicer je stal star 7 lir in 18 soldov. Mesto se je lepšalo po novih zgradbah: jezuitska cerkev (1621.), šola, mladeniško semenišče (1636.), steber sv. Ignacija (1640.). Ali lakota in kuga sta pogostoma obiskovali mesto, zlasti l. 1682., ko je v sedmih mesecih 500 ljudij pomrlo (mesto imelo je že dva zdravnika, a ta se nista mogla sporazumeti z drugimi ranocelniki). Zaradi mnogih preteпов in pobojev poslal je cesar Leopold I. (1675.) 50 mož kot posadko na goriški grad in zapovedal, naj sprejme mesto 36 redarjev (24 na deželne, a 12 na svoje stroške). L. 1696. so ponovili zapoved, da morajo vsi židje v >ghettu< stanovati. Ti so osnovali svojo posojilnico in zastavljalnico, a ker so zahtevali previsoke odstotke, vzdignilo se je ljudstvo zoper nje in vlada je morala določiti, da smejo zahtevati od meščanov k večjemu 15%, od kmetov pa 20%. Prvi goriški nadškof pa je ustanovil sedanjo posojilnico >Monte di Pietà< (1753.). Z ustanovitvijo nadškofije prišlo je sploh mnogo novega življenja v mesto. Baron Codelli je prepustil škofiji palačo s kapelico, vrt, vinograd in še 40.000 gld., a cesarica Marija Terezija je bogato obdarovala stolno cerkev. (V njeni zakladnici hranijo dve umetni škofovski palici, ki sta prišli v Gorico 8. junija 1756., ko so razdelili stare

patrijarske zaklade med Videm, Čedad, Gorico in Akvilejo. Prva izvira iz najstarejših kristijanskih časov [bajè od sv. Marka], druga pa iz časov patrijarha Popona). L. 1757. so odprli škofijsko semenišče in ravno istega leta so dovršili jezuiti novo pročelje svoje cerkve. Leta 1768. je bil prvi dijecezanski zbor v Gorici, katerega se je udeležilo nad 300 duhovnikov. L. 1765. je obiskal cesar Jožef II. prvokrat Gorico in tedaj so popravili v naglici mestni tlak, ki je bil do takrat zelo slab. Sploh je dobila Gorica v preteklem stoletju novomestni značaj. Hiše so se povečale in olepšale, lastniki so morali pred njimi tlak napraviti in mesto opečnih tal so vpeljali pode iz žaganic. Mesto se je precej razširilo: l. 1703. so mu pridružili »Pristavo«, l. 1734. so postavili most čez Koren in zvezali Koroško predmestje z Gorico, a predmestje Studenec je z nova nastalo, potem ko so bili zasuli stari mestni jarek. L. 1756. so podrli vrata koncem Gosposkih ulic ter jih prestavili h korenjskemu mostu, a druga taka vrata k mostu proti Plačuti. Istega leta so začeli Mesarske ulice in postavili nov vodomet na Travniku. L. 1735. so odprli v Gorici prvo prodajalnico papirja in knjig. Na gradu so imeli posebno turnsko uro, v katero pa je treščilo 9. avgusta 1764. Cesarica Marija Terezija je prepustila mestu nad 2000 stotov svinca za vodovodne cevi (iz Kromperka) ter dve ognjegasni brizgalnici. Prvo gledališče je bilo v Gorici že l. 1739., in ko je to pogorelo (1779), sezidali so sedanje blizu poprejšnjega. L. 1777. so združili vse goriške bolnišnice v jedno samo veliko ter jo dali v oskrbovanje usmiljenim bratom, (ki so imeli že l. 1656. prvo bolnišnico na Plačuti). Prvi časnik »Gazzetta Goriziana« je izhajal 1774.—1776., in zadnjega leta so vpeljali »nemške šole« v Gorici. Zanimivo je, da je prenočil papež Pij VI. 14.—15. marca 1782. v Lanthierjevi palači, a l. 1784. mudil se je zopet cesar Jožef II. v Gorici. Po jezuitih so vodili gimnazijo (sestrazredni licej) pijaristi 1780.—1810. Leta 1799. sta ustanovila grofa Guido Kobencel in tedanji deželni glavar Rajmund Thurn učeno društvo »Accademia degli Arcadi romano-sonziaci« (kot podružnico rimskih Arkadcev), ki se je pa razšlo l. 1802. Leta 1781. so preložili pokopališče od sv. Antona novega (poprej je bilo tudi pri sv. Ivanu Kr.) v brajdo »Vaccana« pod Kostanjevico, l. 1827. na mirensko cesto, l. 1878. pa v Kromberk. L. 1817. (17. aprila) pripeljejo truplo cesarice Marije Ludovike iz Verone v Gorico ter jej napravijo velik sprevod od plačutskih pa do dunajskih vrat. Pregnani francoski kralj Karol X. je prišel 25. oktobra 1836. v Gorico ter bival v palačah grofov Coronini na Cingrofu in Stassoïdo na Starem trgu. Umril je pa že 6. novembra in bil pokopan v samostanski rakvi na Kostanjevici, kakor tudi pozneje njegovi sorodniki: vojvoda angulemski (1844.) s soprogo (1851.) in grof Chambord (1883.). Po zimi 1863.—1864. je bival v Gorici N. V. nadvojvoda Karol Ludovik. Leta 1839. pridružijo Gorici tudi občini Baronovišče in Stara gora. L. 1861. ustanové višjo realko (že l. 1780. je bil poleg normalke še IV. »tehnični razred«, od 1849. dvorazredna in od 1852. trirazredna nižja realka), leta 1875. pa žensko učiteljske, potem ko so prestavili moško v Koper.

9. Med najstarejše gradove na Goriškem spada R i e n b e r k (Reyfenberch, Reiffenberg) na levi strani Branice, jugozahodno od Sv. Križa. Ta je imel že sredi XII. stoletja svoje lastne plemiče (vazale goriških grofov), ki so postali v kratkem času tako imeviti, da se je njih ime pisalo koj za patri-

jarhovim (n. pr. 1234.). Ulrik (Vorlico) Rihemberški († 1313.) je bil »magister curiae« goriških grofov in je posedel 1299. Tolmin v imenu grofa Alberta II. Drugi Ulrik Rihemberški je bil 1371. mejni grof isterski po nalogi akvilejskega patrijarha in imel svoj sedež v Buzetu. Dokler je imel patrijarh še kaj v Istri zapovedovati, bili so Rihemberžani njegovi markgrofi tam. Ko so ti izumrli (krog 1380.), podeljevali so goriški grofi grad v oskrbništvo raznim p'emičem (n. pr. 1462 Febu della Torre); ravno tako tudi avstrijski vladarji. L. 1528. pa proda cesar Ferdinand I. gosposčino Rihenberg (kakor tudi Vipavo) svojemu svetovalcu in dednemu točaju goriške grofije, Ivanu Gašparju Lanthieriju pl. Schönhaus. Cesar Ferdinand III. je povzdignil Lanthierije med državne grofe (27. januarija 1642.) z obširnimi pravicami tega stanu. Grof Ivan Gašpar II. je ustanovil rodovino »Spodnji Rihenberg«, sezidavši kapelo (1647.) in spodnji grad (1650.) Leta 1693. so se uprli rihemberški podložniki svojim grofom, a ti so jih ukrotili z vojaško silo. Gosposčina rihemberška se je razprostirala čez dolnji Kras (Štanjel, Komen, Tomaj) do Šmarija pri Sežani.

10. Ker trg Vipava že davno ni več gorišk, omeniti nam je le najvažnejše goriške kraje v Vipavski dolini. Tu nahajamo Ajdovščino, ki se je vzdignila na razvalinah rimske naselbine »Castra« ali »Ad frigidum«. Skozi ves srednji vek se ta kraj prav nič ne omenja in zdi se, da je bil čisto zapuščen (»ajdovščina!«). L. 1507. pa prepustita kriška gospoda Mihael in Febo della Torre svoja posestva v »ajdovščini« Henriku Elacherju ali Edlacherju (iz kraške rodovine, ki je imela svoja posestva ob Raši in Brañici). Cesar Maksimilijan potrdi to zameno in podeli Ajdovščini obmirje (Burgfrieden), t. j. tržne pravice. Sejmi so bili okoli cerkve sv. Ivana, a vendar si kraj dolgo opo moči ni mogel. Od Elacherjev dobili so Ajdovščino in tamošnje sodstvo (okoli polovice XVII. stoletja) plemeniti Edlingi (Ivan N. Edling, glavar v Škofji Loki, je bil slovenski pisatelj in Rudolf Jožef Edling je postal drugi nadškof goriški). Še-le vsled obrtnosti povzdignila se je Ajdovščina do sedanje imenitnosti in blagostanja. (Za cesarja Jožefa II. so ustanovili papirnico, leta 1835. predilnico in mehanični mlin.) Po smrti zadnjega moškega Edlinga kupila je njegova posestva rodovina Bolaffio (1855.). — Mnogo imenitnejši od Ajdovščine bil je poprej Sv. Križ, na podolgastem griču sredi Vipavske doline. Tu je bil ukazal zadnji goriški grof zidati tabor pod nadzorstvom grofa Antoina della Torre, kateremu je izročil tudi varstvo in oskrbništvo tabora. Njegovemu sinu Vitu zastavi cesar Sv. Križ z vsemi njegovimi dohodki (3. januarija 1504.), a 5. marca 1507. podeli kraju celo obmirje, kar je potrdil tudi cesar Ferdinand I. (31. marca 1533.). Od aprila 1508. do junija 1509. gospodarili so Benečani tudi v Sv. Križu. Po odhodu Benečanov prisvajal si je Vit Thurn civilno in kriminalno sodstvo v taboru (poprej je to izvršil deželni sodnik iz Gorice). Cesar Ferdinand povzdigne (19. jan. 1532.) križki tabor celo v mesto, prebivalce pa v meščane, ki so si volili sami svojega sodnika, in jim podeli dva velika sejma na leto. Ta privilegij jim je potrdil »na večne čase« 25. julija 1535. ces. Ferdinand I. in zadnjič tudi cesar Jožef II. l. 1781. Vitov sin Franc Thurn proda l. 1547. kriško gosposčino svojemu sorodniku Ahacu Thurnu (iz Pliberske rodovine), a že Francov sin Jurij pridobi si zopet Sv. Križ (1589.). Drugi Francov sin, Henrik Matija, prodá 15. marca 1605. Sv. Križ grofu Hermanu Attemsu ter

se izseli na Češko. Cesar je priznal njemu in njegovi vdovi sodstvo v Sv. Križu in okolici ter je povzdignil Attemse celo v stan državnih grofov s pridevkom »Heiligenkreuz« (1630). Hermanov starejši sin Friderik vpeljal je v Sv. Križu kapucine (1643.), ki so dobili tudi v Idrijo pridigovat. Med prvimi redovniki je bil slovenski pisatelj Ivan Kr. od Križa, iz plemenite rodovine Lionelli (z Črnič), ki je izdal pet zvezkov slovenskih ogovorov (1691.—1707.). Kriška gosposčina je imela tudi dobro urejeno deželno stražo (l. 1780. je štela 165 mož), ki je bila razdeljena na štiri čete in opravljala parado pri procesiji sv. rešnjega Telesa. L. 1842. so združili Sv. Križ z goriškim okrajem, l. 1848. pa so ustanovili novo sodnijo v Ajdovščini. Silna burja l. 1864. je odkrila streho gradu, ki se od tedaj ni več popravljal in je sedaj skoro sama razvalina. — V bližnjih Črničah, kjer so imeli grofi Lanthieri sodstvo, je bil sezidan tabor l. 1473.

11. Prijetna lega in rodovitna zemlja vabila sta že zgodaj naselbne v goriška Brda in da so ljudje tudi ob času Rimljanov tam stanovali, priča nam premnogo rimskega denarja in tudi rimsko ozidje, ki se po Brdih tako pogostoma nahaja (n. pr. okoli Št. Florjana). Pozneje so nemški vitezi pozidali premnogo gradov po Brdih (Pevma, Št. Florjan, Kojsko, Rittersburg v Višnjevku pri Gradnem, Senožeče, Dobrovo, Flojana, Cerovo, Vipolže, Moša itd.), na katerih so bivale precej časa plemiške rodovine enakih imen. K najimenitnejšim teh gradov spada Ločnik, ki je stal nekdanj nad vasjo tega imena na koncu Podgorskega hriba in imel v X. stoletju skoro gotovo svojega okrožnega grofa. Vsled podelitve iz l. 1001. dobil je tudi ta kraj grof Verihen, a pozneje (1077.) patrijarh Sighard (cesarski potrditvi l. 1193. in 1214.). Župnija ločniška obsegala je vsa iztočna Brda, morda ves oni del, ki spada sedaj pod goriško sodnijo, in je bila odvisna od rozačkega samostana. L. 1250 polasti se goriški grof Ločnika in od tedaj začeli so se zaradi njega dolgotrajni prepiri s patrijarhom. Po pogodbi l. 1264. ostal je grad grofom, a zavezati so se morali, da ga ne bodo njih nasledniki nikoli več popravljali, kadar se bode porušil. V vojni med patrijarhom Ottobonom in Henrikom III. izročil grof dobro utrjeni ločniški grad l. 1308. Simonu Vogerskemu, a njegovi vojaki so bili podkupljeni in odprli grad nasprotnikom, ki so ga razdejali. V XV. stoletju si je pridobila rodovina Rabatta posestva okoli Ločnika, a v XVI. stoletju grofi Attems-Petzenstein (in l. 1626. tudi sodstvo), ki jih imajo še sedaj. Poslednja rodovina pridobila je začetkom XIX. stoletja v zameno za Doberdob tudi Vipolže (po zamrtji lastnih plemičev dobil jih je bil l. 1311. Friderik Herberstein iz Solkana, a l. 1460. Febo V. della Torre). V Kojskem (poprej last grofov Strassoldov, potem Thurnov in od l. 1630. Coroninov) bila je posebna sodnija 1792.—1848. Vsa zahodna Brda so spadala pod župnijo Biljano (prenesena iz Medane?) in ž njo vred pod rozački samostan. Bližnji plemiči Flojanski so imeli tudi grad Dobrovo, katero je podelil cesar Maks l. 1501. Frideriku Colloredo-Walsee, čegar rodovina si je kupila tudi Kozarno in zemljišča po bližnjih vaseh.

Na podolgastem griču med Brdi in furlansko nižino stala je že v starodavnih časih naselbina, katero so bili izvestno utrdili tudi Rimljani. Kraj, ki je nastal pod njeno obrambo (že leta 450. je bila tam cerkev sv. Ivana) imenoval se je Kormin (Cormons) in ta je dobil v kratkem času

toliko važnosti, da je že l. 628. patrijarh Fortunat prestavil sem gori svoj sedež iz nevarne Akvileje, katero so Langobardi in Obri vedno bolj stiskali, in tu so bivali tudi njegovi nasledniki do leta 737. Krog leta 980. je podelil cesar Kormin patrijarhu Rodevaldu, a patrijarh Ulrik je izročil (1093.) cerkveno oblast čezenj rozačkemu samostanu. L. 1250. podali so se Korminci prostovoljno grofu Majnardu III., a patrijarh Gregor napade l. 1257. korminski grad in ga tudi zvijačno pridobi. Grof se je mnogo trudil, da bi ga zopet dobil v svoje roke, ali šele l. 1264., ko je bil že močno poškodovan, posrečilo se mu je to s patrijarhovim dovoljenjem. Poznejši patrijarh Rajmund je sicer zopet zahteval Korminski grad, ali razsodniki so ga prisodili (leta 1277.) grofu Albertu II., kateri je podelil (1280.) Kormin, Flojano in Medejo Otonellu Vogrskemu, ki se je imenoval od sedaj naprej »gospod Korminski«. V poznejših vojnah med grofi in patrijarhi skušali so poslednji zopet dobiti Kormin v svojo oblast, ali vselej brezuspešno, kajti goriški grofi naselili so v Korminu svoje najzvestejše plemiče s Krasa. Ko umre l. 1385. zadnji plemič Vogrski, zapusti vsa svoja posestva koroški rodovini Heys (Heus) von Khienburg, ki je prevzela naslov »von Hungrispach«. Ta rodovina pa je prodala svoja posestva že proti koncu XV. stoletja Eckom (Egkh), ki so tudi prevzeli omenjeni predikat. L. 1497. je prišel Kormin pod Avstrijo in cesar Maksimilijan mu je potrdil njegov občinski pravilnik (l. 1500.), ravno tako tudi še cesar Jožef I. l. 1705. L. 1508. je bil prišel Kormin Benečanom v roke, ali že naslednjega leta ga je premagal Marko Šetiški, in potem so se prvi zastoj trudili, da bi ga zopet premagali. Ko se jim to leta 1511. začasno vendarle posreči, poderó korminski grad, ki je ostal od tedaj razvalina. Ferdinand I. je podelil leta 1528. Kormin in tamošnje sodstvo Nikolaju Thurn-u, ki je pa preveč stiskal korminske tržane, katerim so on in njegovi nasledniki odvzeli počasi vse zapisane predpravice. Tudi v drugi beneški vojni polastili so se bili Benečani začasno Kormina (1615.) in hiteli utrjevati tamošnjo grajsko razvalino, ali brezuspešno, ker je trg prišel po sklenjenem miru zopet pod Avstrijo.

12. Bolec je stal že ob času Rimljanov, in morda se v tem imenu skriva latinski »mons Picis« (postaja Larix?). Leta 1085. daroval je patrijarh Ulrik v zvezi s svojim bratom Henrikom, goriškim grofom iz rodovine Eppensteincev, vse Bolško rozački opatiji, katera je pa zamenila l. 1285. trinajst kmetij na Bolškem z milštatsko opatijo za druge v Zilski dolini. Okoli l. 1470. začeli so Benečani utrjevati bolško sotesko ob Koritnici proti Turkom in postavili trdnjavo, ki je bila od začetka le lesena. Pod Avstrijo je postal bolški grad »Kluža« močna trdnjava, ki je bila izročena v obrambo generalu »beneške krajine«, torej tistemu kot Gradišče in Marano. Pozneje je imelo Bolško svoje lastne glavarje, ki so bili odvisni le od osrednje vlade v Gradcu. Med temi je bil najimenitnejši Filip Jurij Gera, ki je sezidal l. 1613. trdnjavo v taki obliki, kakoršna je ostala do francoskih časov. Imenitnejši poznejši glavarji bolški so bili baroni Zemljeri (Semler), potem Orzon in Edling. — K bolškemu glavarstvu je spadala tudi graščina »Pottenstain« na severni strani kobaridskega mesta. Bližnji Kobarid je tudi že prazgodovinska naselbina.

13. Tolminsko je bilo že v prazgodovinskih časih precej gosto naseljeno, kakor so dokazala izkopavanja zadnjih let. Tudi ime samo (Tolmin, Tolmona, kakor Solin, Solona) kaže, da je ljudstvo že v ilirski dóbi tukaj bivalo. Pod Rimljani je spadalo Tolminsko k »ager Forojulensis« in tako je ostal tudi v prvi polovici srednjega veka ta predel popolnoma odvisen od Čedadada, čeravno je bil postal patrijarh deželni knez. Slovenci so imenovali vso dolino Tolmin, a glavni kraj so zaznamovali z izrazom »veliki Tolmin«. Vso duhovsko oblast na Tolminskem je vršil čedadski kapitelj, kar je tudi patrijarh Ivan IV. l. 1015. potrdil. Rozačkemu samostanu je odstopil patrijarh l. 1085. vse Bolško, potem vasi: Sedlo, obe Borjani, Potoki, Kred, Mlinsko, Idrijsko, Livek, Ljubinj in Idrijo pri Bači. Že v XI. stoletju so se nahajale župnije Volče, Tolmin, Št. Vidška gora, Cerkno (k tej je spadala tudi Idrija), Kobarid in Bolec, a l. 1306 so določili dohodke župnikom. Na osamljenem griču nad Tolminom je stal grad Kozlov rob (Pockenstein), morda že v časih Karolingov. Spodaj ob Tolminki pa so si bili sezidali patrijarhi poseben dvor (la corte), kjer so navadno bivali o poljetnem času in gostili svoje prijatelje (Hartmann von der Aue, Dante Alighieri, Francesco Carara). Ko so goriški grofi svojo moč razvijali, skušali so se polastiti tudi Tolmina in ga pogostoma napadali, ali po vsakej pridobitvi morali so ga zopet izročiti patrijarhu. Ta je dal Tolmin v najem družbi furlanskih plemičev (Attems, Canussio, Cottis, Cusani, Formentini, Manzano in Poppi), ki so morali grad braniti in popravljati. L. 1379. zastavi patrijarh Markvard tolminsko glavarstvo čedadskemu mestu na šest let za 76.000 gld. in kljub zahtevam njegovih naslednikov, naj se mu Tolmin povrne, ostal je ves predel v rokah Čedadajcev še do l. 1411., ko ga je cesarja Sigismunda vojskovodja Filip Ozora izročil goriškemu grofu Henriku IV. Med tem je bil grad na Kozlovem robu že precej razpadel vsled potresa l. 1348., še bolj pa l. 1511, in od tega časa se menda ni več popravljaj. Leta 1527. zastavi cesar Ferdinand I. tolminsko gosposčino rodovini Dornberg, a l. 1543. Francu Thurnu (do 1569.). Po smrti zadnjega dobili so jo zopet Dornbergi, dokler je ni zastavil cesar Ferdinand II. l. 1626. baronu Maksimilijanu Breunerju in konečno podelil l. 1633. Toda že Breunerjeva vdova Ana Regina je prodala tolminsko glavarstvo in gosposčino l. 1651. grofom Coronini, kateri so jo obdržali do l. 1848. Tedaj je kupil oboje Alo's Kremer von Auenrode, a vsled zemljiščne odveze izgubil je večino dohodkov, tako, da je še ostanke graščine prodal l. 1871. pl. Premersteinu in Persogli.

14. Kanal je dobil svoje ime od doline (t. j. od »kanala«), skozi katero vodi starodavna pot ob Soči. Starejši kraj je Ročinj in zato se je imenovala omenjena dolina s početka »canalis Runzinae«. Vsa okolica je bila darovana l. 1085. rozačkemu samostanu in spadala v političnem obziru (s Čepovanom in Gorenjo Trebušo vred) pod goriško grofijo (v ožjem smislu). Najpozneje v XIII. stoletju stal je v Kanalu grad, kateri bi se bil moral porušiti vsled pogodbe med patrijarhom in grofom l. 1264. L. 1504. je dobil sodstvo v Kanalu Simon Egk von Ungrispach in po njegovej smrti sorodnik njegov Jurij Egk. Po tej rodovini so podedovali Kanalsko Hoferji in l. 1623. so jo dobili grofi Rabatta, ki so se imenovali »Kanalski gospodje« (rodovina

je izumrla leta 1760.). Imeli so ne le kanalske mitnice v najemu, nego tudi druge po Tolminskem, zlasti ob Bači. L. 1617. so nameravali Benečani Kanal iznenada posesti (1. apr.). Lovrenc Tadini naj bi prišel iz Kobarida ob Soči doli in posedel most, a Mark Antonij Manzano naj bi prebrodil Sočo, kar je bil tudi izpeljal; a ker prvi ni izpolnil svoje dolžnosti, moral se je tudi Manzano čez nekaj ur umakniti. Po Rabattih so dobili Kanal Coroniniji in knezi Bacciochi, a za njimi vojvode Blacas, ki so se leta 1830. preselili na Goriško s Karolom X.

Popravek.

Str. 105, 4. vrsta prečrtaj stavek »Pod francosko — prebivalce«, ker se je po pomoti vrnil.

» 112, 14. » čitaj L u i t p o l d (koroški vojvoda. je premagal Zvonimira).

00000088938

KAZALO.

Prirodnozanski, statistični in kulturni opis.

	Stran		Stran
Uvod.		Prebivalci po veri in narodnosti	59
Lega, meje, velikost, slikovitost		Največji kraji na Goriškem	62
ter važnost Goriškega . . .	1		
Prirodnozanski opis.		Gmotni napredek.	
Navpična izobrazba, zemeljska		Poljedelstvo	65
sestava in površje	8	Vinarstvo in sadjarstvo	73
Gorovje	18	Gozdarstvo in pogozdovanje	
Vodovje	26	Krasa	77
Podnebje, živalstvo in rastlin-		Rudniški proizvodi	84
stvo	35	Živinoreja	87
		Obrtnija	92
Politični opis in prebivalstvo.		Trgovina	95
Razdelitev dežele	49		
Ustava in uprava	52	Duševna izobrazenost.	
Prebivalstvo sploh in njega go-		Šolstvo — Znanstvene zbirke	99
stost	54	Dobrodelni zavodi — Društva	104
Gibanje ljudstva	57	Narodna prosveta	108
		Dodatek	116

Zgodovinski opis.

	Stran		Stran
Goriško do leta 1000 po Kristusu.		Narodna izobrazenost v sred-	
		njem veku	50
1. Najstarejša poročila o Gori-			
škem	1	Goriško pod Avstrijo.	
2. Goriško pod Rimljani	6	1. Zunanji dogodki od l. 1500	
Goriško pod akvilejsk. patrijarhi.		do l. 1800	68
1. Patrijarška država in vlada	17	2. Notranji razvitek od l. 1500	
2. Najimnitnejši akvilejski vla-		do l. 1800	84
darji	27	3. Važnejši dogodki od fran-	
Goriško pod lastnimi grofi.		coskih vojn pa do naših dnij	101
1. Začetek goriških grofov in		Dodatki	112
njih knežijstvo	35		
2. Imenitnejši goriški grofi	42		

